З. Е. Қабылдинов, М. Д. Шаймерденова, Е. М. Куркеев

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХИ

(XX әсирниң бешидин Иккинчи җаһан уруши аяқлашқичә)

Умумий билим беридиған мәктәпниң 9(8)-синипи үчүн дәрислик

9(8)

Қазақстан Җумһурийити Билим вә пән
министрлиги тәвсийә қилған

Алмута «Атамұра» 2020

1–5316

УДК 373.167.1
ББК 63.3(5Қаз)я72
Қ 13

Дәрислик Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлиги тәстиқлиғән асасий билим бериш сәвийисиниң 5—9-синиплириға бағишланған «Қазақстан тарихи» пәнинің йеңиланған мәзмундики Типлиқ программисиға мувапиқ тәйярланди.

Пикир язғанлар:

А. Г. Ибраева, тарих пәнлириниң доктори, профессор
Қ. С. Алдажуманов, тарих пәнлириниң намзити, профессор

ШӘРТЛИК БӘЛГҮЛӘР

– соаллар вә тапшуруқлар

– чүшәнчиләр вә аталғулар

– тарихий намайәндиләр

– һөҗҗәтләр

– һөҗҗәт бойичә соаллар

Қабылдинов З. Е. вә б.

Қ 13 Қазақстан тарихи (XX әсирниң бешидин Иккинчи жаһан уруши аяқлашқичә). Умумий билим беридиған мәктәпниң 9(8)-синипи үчүн дәрислик/ З. Е. Қабылдинов, М. Д. Шаймерденов, Е. М. Куркеев. – Алмута: Атамұра, 2020.—192 бәт.

ISBN 978-601-331-893-6

Дәрислик XX әсирниң бешидин Иккинчи жаһан уруши аяқлашқанға қәдәр арилиқтики Қазақстан тарихини өз ичигә алиду

© Қабылдинов З. Е., Шаймерденова М. Д., Куркеев Е. М., 2020
© «Атамұра», 2020

ISBN 978-601-331-893-6

КИРИШМӘ

Һөрмәтлик оқуғучилар! Тәвсийә қилиниватқан дәрисликтә XX әсирниң бешидин 1945-жилқи Иккинчи җаһан уруши аяқлашқичә болған Қазақстан тарихиниң муһим вақиәлири йорутулиду. Дәрисликтә елимизниң шу чағдики иҗтимаий-ихтисадий вә җәмийәтлик-сәясий тәрәққиятидики сезиләрлик өзгиришләргә алаһидә диққәт бөлүнгән. Шуниң билән биллә, муәллипләр атақлиқ җәмийәт вә дөләт әрбаплири, миллий-азатлитқ һәрикәтләр билән Вәтәнни қоғдиғучи қәһриманлар һәққидиму мәлумат беришни мәхсәт қилған.

1905—1907-жиллардики Биринчи рус инқилавиниң тәсири билән қазақ өлкисидә XX әсирниң бешидики җәмийәтлик-сәясий һаятниң мәлум дәриҗидә җанланғанлиғи еник. Бу вақиәләр миллий-демократиялик һәрикәтләрниң пааллиғини ашуруп, қазақ хәлқи сәвийисиниң өсүшигә тәсир қилди. Әлихан Бөкейхан рәһбәрлигидики илғар вә билимлик зиялилар униң сәркилири болди. Дәсләпки қетим Улуқ Дала турғунлириниң авази Россия империяси Дөләт Думисиниң чоң минбиридин аңланди. Россияниң европилиқ қисмидин деханларни өлкиниң мунбәт йәрлиригә аммивий олтирақлаштуруш түпки аһалиниң бәк зор көләмдики йерини тартивелиш билән биллә елип берилди. Биринчи җаһан уруши жиллири йәрлик аһалиниң әһвали барғансири еғирлашти. Илгәрки көчмән вә йерим көчмән һаят тәрзи вәйран болушқа башлиди. Йәрлик турғунлар баридин айрилип, ялаңтөш кәмбәғәлгә айланди. Бу 1916-жилқи миллий-азатлиқ қозғилаңға елип кәлди. Униңға қазақлар билән биллә өлкиниң башқиму милләт вәкиллири: қирғиз, өзбәк, қарақалпақ вә башқилар қатнашти.

1917-жилқи Февраль инқилавини хәлиқ зор хошаллиқ вә үмүт билән қарши алған еди. Дәсләпки умуммиллий қазақ партияси – «Алаш» җәмийәтниң еһтияҗлири билән күндилик турмушини «Қазақ» гезитида муһакимә қилип, хәлиқни бирләштүрүш ишлирини елип барди. 1917-жилниң октябрь ейида һакимийәткә большевикларниң келиши өлкидики әһвални кәскин өзгәртивәтти. Қазақ хәлқи мошу мурәккәп әһвалдин чиқиш йолини издәштүрди.

Қошһөкүмәтлик билән большевикларниң өктәмлиги вақтида аддий пухраниң бесимға учриған һоқуқлири билән мәнпәәтлирини қоғдаш зөрүрийити пәйда болди. 1917-жилниң ахирида Қоқәнт шәһиридә Түркстан автономияси (мухтәрийити) қурулуп, өлкә хәлқиниң өзини-өзи башқурушини тәминләшни мәхсәт қилди. Бирақ, көп өтмәй, большевикларниң қураллиқ күчлири уни набут қилип ташлиди. Қазақстанда 1918-жилниң яз пәслигә қәдәр Алаш комитетлири билән полклири қурулушқа башлиди. Алашординиң бирпүтүнлүги, бөлүнмәйдиғанлиғи Россия үчүн күрәшкүчи «ақлар» һакимийити билән бирикишкә ташлиған қәдими оңушсиз аяқлашти. Алашорда рәһбәрлири большевиклар тәклип қилған тәләпни қобул қилишқа мәҗбур болди. Кеңәш һөкүмити қазақ автономияси идеясини утуқлуқ пайдилинип, 1920-жили Оренбургта Қазақ АССРи қурулғанлиғини елан қилди. Буларниң һәммисини мошу дәрисликтин кәңәрәк билидиған болисиләр.

Шуниң билән биллә, Кеңәш һөкүмитиниң индустрияләштүрүш билән коллективлаштуруш сәясити тоғрилиқму билим алисиләр. Байларни жумһурийәттин сирт йәрләргә йөткәш, малчиларни мәҗбурий олтирақлаштуруш, ашлиқ билән гөш тәйярлаштики баһанә қазақ хәлқигә қайғу-һәсрәт елип кәлди. Қазақстанда илгири-кейин болмиған аммивий ачарчилиқ башланди.

Тәтқиқатчиларниң мәлуматлири бойичә, 1931–1933-жиллардики ачлиқтин қазақ хәлқиниң йеримиға йеқини қаза болди. 1937–1938-жиллардики аммивий сәясий тәқип-сүргүндә 100 миңдин ошуқ вәтәндишимиз билән сирттин кәлгәнләр гунасиз жазаланди. Сабиқ алашордилиқлар билән бир қатарда кеңәш һөкүмити дәвридә өсүп-йетилгән йеңи рәһбирий элитиниң өзиму тәқипләнди. Қазақстан Россиядин кейинки лагерьлири көп жумһурийәткә айланди. Пүткүл Кеңәш Иттипақидин тутқунлар билән йәр авдурулғанлар қазақ даласиға әвәтилди.

Бу орни толмас қайғу билән апәт, оңушсизлиқлар еришилгән мувәппәқийәтләр билән биллә кәлгән еди. Елимиздә кеңәшлик һөкүмранлиқ жиллири алий оқуш орунлири билән техникумлар ечилип, билим бериш, маарип-мәрипәт изчил шәкилләнди, мәдәнийәт билән әдәбият, сәнъәт йүксәлди. Қазақстан Россия империясиниң бурунқи мустәмликә чәтки тәвәсигә, пүтүнсүрүк бир әвлатниң көз алдида аграрлиқ-санаәтлик жумһурийәткә айланди. Йүзлигән завод билән фабрика, кан орунлири билән хаңлар, колхозлар билән совхозлар ечилди.

Мәзкүр дәрисликтин, шундақла, бизгә Улуқ Вәтән уруши дегән нам билән мәлум Иккинчи җаһан уруши жиллиридики қазақлар билән башқа милләт вәкиллириниң әҗайип җасарити билән батурлуғи тоғрилиқ билидиған болисиләр. Улуқ Дала турғунлири өзлиригә хас җәңгиварлиқ роһниң техичә өчмигәнлигини җими аләмгә намайиш қилип, қәһриманлиқниң үлгисини көрсәтти.

Җумһурийәт фронтниң пухта арқа сепигә айланди. Һәрхил милләтләр билән этникилиқ топларни Қазақстанға йәр авдуруш мәсилисигиму көңүл бөлүнди. Қазақ хәлқи депортациягә учриғанларға қолидин кәлгән ярдимини бәрди. Урушқичә вә уруш жиллиридики қайғулуқ вақиәләрниң бири җумһурийәткә бир йерим миллиондәк депортацияләнгән хәлиқләр вәкиллири: поляк, украин, корей, немис, чечән, ингуш, қалмақ, түрк-месхетлар, қирим татарлири вә б. йәр авдурулди. Җумһурийәт турғунлири билән өлкигә йәр авдурулған хәлиқләр арисида инақ хошнидарчилиқ билән достлуқ мунасивәт орниди. Меһмандост, бәрдашлиқ қазақ хәлқи ачлиқ зәрдави, тәқип-сүргүн, қозғилаңлар билән урушларни бешидин кәчүргинигә қаримай, уларни далалиқларға хас ғәмхорлуқ һәм чүшиниш билән қарши алди.

Һөрмәтлик оқуғучилар! Мәктәптики тарихчи устазлар билән ата-анилар тәрипидин дәрислик мәзмунини техиму яхшилаш бойичә баһалиқ тәнқидий вә сәмимий пикир һәм тәклипләр ейтилиши мүмкин. Дәрисликниң кейинки нәширидә улар чоқум етибарға елиниду. Муәллипләр коллективи дәрисликни тәйярлаш давамида методикилиқ җәһәттин ярдәмләшкәнләргә чин қәлбидин миннәтдарлиқ билдүриду.

Оқуш материаллирини пәйдин-пәй, изчил шәкилдә өзләштүрүш үчүн, дәрислик ахирида берилгән мундәриҗә билән әтраплиқ тонушуп чиқишни тәклип қилимиз. У киришмә, хуласә вә 36 параграфни өз ичигә алған бәш баптин ибарәт.

Дәрисликтә кәлтүрүлгән архив һөҗҗәтлири билән язма мәнбәләр парчилири, сүрәт, хәритә һәм җәдвәлләр гәп болуватқан дәвирдики тарихий вақиәләрни чоңқур өзләштүрүшкә ярдәмлишиду.

Йеңи мавзуни чүшиниш үчүн, һәрбир параграфниң ахирида пишшиқдаш соаллири билән тест тапшуруқлири берилгән.

Соалларға тоғра җавап берип, тапшуруқни сүпәтлик орунлаш үчүн, авал мәтинлик материални диққәт билән оқуп чиққан әвзәл.

Дәрисликтики мәтинни оқуш җәриянида **қара һәрип** яки *курсив* билән терилгән сөзләр учришиду. Уларға алаһидә диққәт бөлгиниңлар хоп. Қара һәрип яки курсив билән берилгән уқумлар билән аталғуларниң мәзмуни билән тарихий намайәндиләр тоғрилиқ

мәлуматлар һәрбир параграфниң ахирида берилгән. Шуниң билән биллә, әстә яхши сақлиниш үчүн, муһим сәнәләр **қара һәрип** билән берилди.

Бәзи уқумларни чүшинишлик қилиш үчүн, *биринчидин, иккинчидин, үчинчидин* дәп курсив билән бәрдуқ. Һәрбир мавзуниң ахирида наһайити муһим архив вә язма мәлуматлар кәлтүрүлди. Уларни җәзмән оқуп чиқиңлар. Мәнбә-һөҗҗәтләр парчисидин кейин, җавап беришкә тегишлик соаллар қоюлған. Бу силәрниң өтүлгән материални чоқур өзләштүрүшүңлар үчүн керәк.

Һәр бөлүмниң ахирида тәкрарлаш һәм пишшиқдашқа беғишланған соаллар билән иҗадий тапшуруқлар берилгән. Улар силәрниң мәнтиқий пикир қилиш иқтидариңларни йетилдүриду.

Дәрислик өй шараитидиму, дәрис үстидиму өз алдиңларға ишләшкә беғишланған мәтинләр билән тәминләнгән. Дәрислик билән ишләштә устазиңлар ярдәмлишиду. Лекин қошумчә билимни издинип, өзәңлар тепишиңлар лазим. Мошу мәхсәттә дәрисликниң ахирида тәклип қилинған әдәбиятлар билән сайтларниң тизими кәлтүрүлди.

Һөрмәтлик оқуғучилар! Бу пән Қазақстанниң билимлик вә һәқиқий вәтәнпәрвәр пухраси болушиңларға тәсирини тәккүзиду дәп ойлаймиз. Алаш һәрикитиниң рәһбири Әлихан Бөкейхан: «*Тарихи йоқ, тарихини йоқатқан хәлиқ түгәп кетиш гирдавида болиду*», – дәп язған еди. Мана шуңлашқа йеңи тарихий билим билән тәшналиғиңларни қандуруп, билимиңларниң кәңийишигә, утуққа йетиверишиңларға тиләкдашлиқ билдүримиз.

БИРИНЧИ БАП

XX ӘСИРНИҢ БЕШИДИКИ ҚАЗАҚСТАН

§1–2. Қазақстанның XX әсирниң бешидики иҗтимаий-ихтисадий әһвали

Тәтқиқат соали: Немишкә Ахмет Байтурсынулы «Қазақ хәлқиниң һаят кәчүрүшиниң өзи муәммаға айланди» дәп һесаплиди?

Бүгүнки дәрисимиздә XX әсирниң бешидики өлкидики җәмийәтлик-сәясий вә иҗтимаий-ихтисадий әһвални қараштуримиз. Қазақ зиялилириниң Россия империясиниң Дөләтлик Думисидики паалийитигә баһа беримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Петиция	Петиция	Петиция	Petition
Мемлекеттік Дума	Государственная Дума	Дөләтлик Дума	The state Duma
Кадет	Кадет	Кадет	Cadet
Самодержавие	Самодержавие	Самодержавие	Autocracy
Революция	Революция	Инқилап	Revolution

Мавзуға чиқиш:

«1899-жилдин кейин қазақлар билән көчүп кәлгүчиләр арисидики мажралар дала һаятиниң тәрзигә айланди».

Турар Рысқулов

1. Турар Рысқулов немишкә шундақ деди?
2. Қазақлар билән көчүп кәлгән деханлар немишкә мажралишиши мүмкин?

Қазақстанда олтирақлашқан деханларға йәрни аммивий рәвиштә тартивелип бериш тәсиридин XX әсирниң бешида иҗтимаий-ихтисадий әһвал чекигә йәтти. Бу 1905—1907-жиллардики Биринчи рус инқилави пәйтидә йәрлик зиялилар җәмийәтлик-сәясий паалийитиниң җанлинишиға елип кәлди. Қазақ хәлқиниң петициялик (илтимас-тәләпләрни йоллаш) һәрикити башланди. Россия

Ойлиниңлар

XX әсирниң бешидики көчмән қазақ хәлқиниң «артуқ» йәрлири болдиму?

империясиниң Дөләтлик Думисиға Қазақстан депутатлириниң қатнишиши өлкә турғунлири сәвийисиниң йетилишигә зор тәсир тәккүзди.

1. Падиша һөкүмитиниң мустәмликә мәҗбурий көчириш сәяситиниң күчийиши. XX әсирниң бешида қазақларниң йерини көчүп кәлгүчи рус деханлири билән казаклар пайдисиға аммивий тартивелиш давамлашти. Мәсилән, 1903-жили «Сирдәрия, Пәрғанә вә Сәмәрқәнт вилайәтлириниң ғәзнилик йәрлиригә ихтиярий рәвиштә көчириш» тоғрилиқ қаидә тәстиқләнди. Мошу қаидигә мувапиқ түплүк аһалиниң «артуқ» йәрлирини, шу жүмлидин суғириш системилирини, су мәнбәлири билән қошуп, аммивий тартивелиш көзләнди. Дәл шу жили Қазақстанниң башқиму вилайәтлиригә олтирақлаштуруш қаидиси тәстиқләнди.

Издиниңлар

Қошумчә мәнбәләрни пайдилинип, падиша һөкүмитиниң қирғиз, өзбәк, тажик вә башқа милләтләрниңму йерини тартивалғанлиғини ениқлаңлар.

Падиша һөкүмити 1904—1905-жиллири өлкә территориясигә көчүп кәлгүчи деханларни орунлаштуруш үчүн Торғай-Урал, Ақмола, Шәмәй, Сирдәрия вә Йәттису тәвәлирини қурди. Буниңдики асасий мәхсәт олтирақлишиш фондини тәшкил қилишқа лазимлиқ йеңи «артуқ» йәрләрни ениқлаш еди. Падиша һөкүмити көч-көч башқармисиға йәрлик турғунларниң йәрлирини тартивелишқа вә әждатлар дияридин күч билән қоғлап чиқишқа толуқ һоқуқ бәрди. Падиша һөкүмитиниң мошу вә башқа мутәһәмликлири нәтиҗисидә дала аһалиси аммивий рәвиштә йәрсиз қелишқа башлиди.

Муһакимә

Қазақстан территориясигә деханлар қандақ мәхсәт билән көчирилди?

2. Столыпинниң аграрлиқ сәясити. 1906-жили Россия Министрлар Кеңишиниң рәиси П. А. Столыпин деханларни Россияниң азиялик бөлигигә аммивий олтирақлаштуруш тоғрилиқ қарар қобул қилди. Деханларни жәмийәтлик йәр егилигидин чиқирип, империяниң шәрқигә олтирақлаштурушни көзлигән мәзкүр ислаһат **Столыпинниң аграрлиқ ислаһати** дәп аталди. Ислаһатниң асасий мәхсити деханларни шәриққә, ениғирағи Қазақстанға көчириш еди. Деханларниң илгәрки турған йеригә қайтип келиши мәнъий қилинди. Уларни йәр билән тәминләш йәрлик аһалиниң йерини тартивелиш арқилиқ әмәлгә ашурулди.

Һаҗәтлик мәлумат

1897-жили өлкидә аһали сани 4 333 миң адәм, шу жүмлидин қазақлар 3 392, 7 миң адәм болди.

Өлкә аһалисиниң тәркивидики қазақларниң үлүш салмиғи 1917-жили 58 пайизғичә кемип кәтти.

• Қазақ хәлқи санининң кемийишигә көчүп кәлгүчиләрниң көпләп олтирақлишиши тәсир қилдиму? Башқа сәвәплири болдиму?

Йәрлик олтирақлаштуруш мәһкимилириниң зиммисигә бир егиликкә 45 десятина отлақ билән пичәнзарлиқ мәйдан вә 15 десятина терилғулуқ бөлүп бериш жүкләнди. Көчүп кәлгүчиләр төмүр йол билән меңиш йеникчилигигә егә болди. Аграрлиқ ислаһат рус деханлирини көчириш арқилиқ чәт тәвәләрни өзләштүрүшни нишан қилди. Қазақстанға 700 миндин ошуқ рус вә украин деханлири олтирақлаштурулди.

3. Йәрлик турғунлар әһвалиниң начарлишиши. Йеридин айрилған көчмәнләр әсирләр давамида паналиған зимини билән қишлақлирини ташлап, үнүмсиз йәрләргә чәтнәштүрүлди. Бу тоғрилиқ Йәттисуни тәтқиқ қилған В. К. Никольский 1903-жили мундақ дәп язди: *«Далалиқ өлкигә көчирилгән деханларни орунлаштуруш жәриянида уларға мунбәт йәрләр, асасән қазақларниң қишлақлири бөлүнәтти... Қазақларни йеридин айрип, уларни өй-жайлирини ташлап кетишкә мәжбурлидуқ».*

Көчүп кәлгүчиләрниң бесим қисми немишкә Қазақстанниң шималий тәвәсигә орунлаштурулди?

Тартивелинған йәрләрниң бесим бөлиги Қазақстанниң шималидики үнүмлүк-мунбәт йәрләр еди. Атап ейтқанда, Омск уезиниң жими йериниң 52, Қостанайниң 54, Ақмолиниң 73 пайизи олтирақлаштуруш фонди пайдисиға тартивелинди. Бу көчмән вә йерим көчмән чарвичилиқниң вәйран болушини кәлтүрүп чиқарди.

Сибирь казак қошуниға 1904-жили падишаниң пәрмани билән Ертисниң сол қирғиғидики он чақиримлиқ мәйдан «мәңгүлүк хусусий мүлүк» дәп бериветилди. XX әсирниң бешида пәқәт бирла Шәмәй вилайитиниң өзидә 147 миңға йеқин қазақ йәрсиз қалди. Шуңа қазақлар йәрни Сибирь казаклиридин, Алтай тағлиқ округидики тәвәдин, Томск, Тобол губерниялиридики рус деханлиридин вә Хитай империясиниң мәмурийитидин иҗаригә елип, пайдилинишқа мәҗбур болди. Пүтүнләй кәмбәғәллишип, йәрсиз қалған далалиқлар шәһәрләр билән казак туралғулириға кәтти. Намратлашқан қазақ ятақларниң һәрхил кәсип билән тағ-кан ишләпчиқириш орунлириға кетиши овҗ алди. Онлиған миң адәм завод-фабрика, төмүр йол вә туз ишләпчиқириш карханилириға атланди.

Һаҗәтлик мәлумат

1906–1915-жиллар арилиғида Ақмола, Шәмәй вә Торғай-Урал олтирақлишиш тәвәлиридин қазақларниң 15,8 млн десятина йери елинған.

Ятақлар күндилик һәрхил ишларға яллинип, күн көрди. Қазақстан билән хошна Томск вә Тобол губерниялири территориясидә вақитлиқ

ишләйдиған 50 миңдәк қазақ бар еди. Уларниң һәммиси деханлар җәмийитидин иҗаригә йәр алди. Мәвсүмлүк һәм күндилик ишларға ялланди. Ғәрбий Сибирьниң һәрқандақ деханлар кәнтидә уларниң мелини намратлашқан қазақлар бақти. Қазақлар тиркәлгән йәрлири бойичә түтүн селиғини төләш билән биллә, йеңи йәрләрни иҗаригә алғини үчүнму һәқ төләтти.

Муһакимә

Қазақ хәлқи XX әсирниң бешида деханчилиқни өзләштүрүп, олтиришлиқ һаят тәрзигә көчүвалса, әһвал қандақ болатти?

Тирикчилик қилиш вә өз йәрлирини сақлап қелиш мәхситидә илгәрки көчмәнләр олтиришлиққа көчүшкә мәҗбур болди. Дәрвәқә, бу паалийәтләр мәҗбурий көчириштин сақлалматти. Әнъәнивий чарвичилиқтин деханчилиққа көчүш бәк еғир шараитта өтти. Қазақларниң терилғулуққа лазимлиқ қурал-саймини билән уруғи болмиди. Бәзиләрдә деханчилиқ билән шуғуллинишқа маслишишму йоқ еди. Уларниң олтирақлишишқа көчүшигә ярдәмлишиштин падиша һөкүмити баш тартти. Түркстан өлкисиниң генерал-губернатори А. Н. Куропаткин мундақ дәп тән алди: *«Қиргизлар (қазақлар) 30 жил, болупму ахирқи 12 жил мабайнида һәммә йөнилиштә бесим көрди. 1904-жилдин башлап пәқәт Йәттису вилайитидин бирнәччә миллион десятина йәр тартивелинди».*

Лазимлиқ мәнбәләр (1914-жил)

Ақмола вилайити—36, 6%
Шәмәй вилайити—73%
Йәттису вилайити—60,5%
Сирдәрия вилайити—62,3%
Торғай вилайити—58,7%
Урал вилайити—56,9%

• Көчүп кәлгүчиләр өлкә демографиясигә қандақ өзгиришләрни елип кәлди?

Қазақстандики XX әсирниң бешидики асасий төмүр йол түгүни Оренбург–Ташкәнт йоли еди. У 1901—1905-жиллири селинди. 1917-жилғичә өлкидә 2793 чақирим төмүр йол ясалди.

• Қазақстан территориясидә төмүр йолларниң селиниши өлкигә қандақ тәсир қилди?

4. Биринчи рус инқилави жиллиридики Қазақстанниң иҗтимаий-ихтисадий вә сәясий әһвали. 1905–1907-жиллири Биринчи рус инқилави йүз бәрди. Униң садаси Қазақстанғиму йәтти. Петербургтики1905-жили 9-январьда қуралсиз ишчиларни қирип ташлиған падишаниң қанлиқ қәтлиами қазақларниң ғәзәп-нәпритини қозғиди. Мәсилән, атақлиқ

ақын-шаир, еғиз әдәбиятиниң көрнәклик вәкили Мәшһүр Жүсип Көпейулы мошу вақиәни әйипләп «Қанлиқ йәкшәнбә» дегән шеирини язди. Шеир «Айқап» журналида нәширгә тәйярлиниватқанда, йәрлик мәмурийәт билип қелип, бесишни мәнъий қилди. Муәллип тәқипләнди.

Дәлилләқлар

«Төмүр йолларниң селиниши Россия империяси мустәмликә сәяситиниң көрүнуши» дегән пикир билән келишәмсиләр?

Өзлириниң туғулуп-өскән йеридин айрилған малчилар йәрлик вә мәркәздики һөкүмран органларға болған қаршилиғини овж алдурди. Хәлиқ аммисиниң рәһбәрлигидә зиялилар вәкиллири – Ә. Бөкейхан, А. Байтурсынулы, М. Дулатулы вә башқилар турди.

Йәрлик турғунлар тәрипидин йүз бериши мүмкин қаршилиқниң алдини елиш үчүн, 1906-жили падишаниң пәрмани билән Ақмола вә Шәмәй вилайәтлириниң барлиқ территориясидә һәрбий һаләт елан қилинди. Бу йәргә қошумчә һәрбий күч кәлтүрүлди. Тинитиш, тутқун қилиш, йәр авдуруш, карханилардики ишчилар һәрикити рәһбәрлирини иштин бошитиш башланди.

Қазақстандики ишчиларниң исиянлири болупму төмүр йолчилар арисида кәң қанат яйди. Инқилап жиллири өлкидики төмүр йолларда поездларниң меңип туруши талай қетим тохтап қалди. Төмүр йол ишчилири 8 саатлиқ иш күнини һечкимниң, һечқандақ мәмурийәтниң келишимисизла өзлири орнитивалди.

Улар дәсләпкиләрдин болуп ишчилар кәспий иттипақлирини қурди.

5. Петициялик һәрикәтниң башлиниши. Қазақ хәлқиниң өз һоқуқлирини қоғдаш йолидики күришиниң өзигә хас алаһидилигиниң бири хилму-хил **петицияләрни** (илтимас-тәләпләр) йоллаш болди. Мундақ петицияләр 1902—1903-жиллири йезилип, алий һөкүмран органларға йоллинишқа башлиған еди. Дәсләпки петицияләрни йоллашниң тәшәббускарлири дин вәкиллири билән йәрлик тижарәтчиләр *(Науан һәзрәт, Бейис һәзрәт, содигәр Шәймерден Қосшығылулы)* болди. Уларда қазақ

Тәһлил

«Қазақ даласиға көчүп келип, олтирақлашқанлар өлкигә демографиялик партлаш елип кәлди» дегән пикир билән келишәмсиләр? Пикриңларни МЧМА формулиси арқилиқ йәткүзүңлар.

Мәвқә (мән шундақ дәп ойлаймән...)
Чүшәндүрүш (сәвәви...)
Мисал (мән буни мундақ мисаллар арқилиқ дәлилләләймән...)
Ақивәт (ейтилған мәсилә бойичә мундақ хуласә чиқиримән...)

Петицияләрни йоллашниң дәсләпки тәшәббускарлири немишкә дин вәкиллири болди?

хәлқини христиан диниға киргүзүш сәяситини тохтитиш, мусулманчә оқуш орунлирини қурушқа һаҗәтлик шараит яритиш, моллилар паалийитигә кәң йол ечиш һәққидә еник тәләпләр қоюлди.

Биринчи рус инқилави жиллирида петицияләрни йезишни қазақ җәмийитиниң саватлиқ зиялилилири өз қолиға алди.

Петицияләрниң тарихий әһмийити немидә?

Петицияләр уезд башлиқлириға, һәрбий губернаторларға, генерал-губернаторларға, Ички ишлар министрлигигә, һәтта Россия императори **II Николайниң** намиғиму йолланди.

Мустәмликә һакимийәт һөкүмранлиғиниң намиға йолланған кәләмлик вә мәзмунлуқ петицияләрниң бири Қарқаралы петициясидур. 1905-жили Қарқаралы шәһиригә йеқин йәрдики Қоянды йәрмәңкисидә инавәтлик қазақ вәкиллириниң съези өтүп, хәлиқниң намидин петиция тәйярланди. Петиция Қарқаралы шәһиридин 1905-жили 22-июль күни йәрлик почта-телеграф арқилиқ беваситә падишаниң өзигә әвәтилди. Уни йезишқа атақлиқ сәясий әрбаплар *Ә. Бөкейхан, А. Байтурсынулы, Ж. Ақбаев, М. Дулатулы, Т. Нурекенов* вә б. паал қатнашти.

Еniқлаңлар

Йәрлик аһали немишкә Дөләтлик Дума ишиға қатнишишқа тиришти?

Қарақаралы петициясидә өлкиниң мәмурий системисини қайта қуруш, пухралиқ вә сот ишлирини қазақ тилида жүргүзүшни қануний рәвиштә муқимлаштуруш, мустәмиликә аппарат әмәлдарлирини қисқартиш, алий һөкүмранлиқ органлири билән Дөләтлик Думиға қазақ депутатлирини сайлашқа қатнаштуруш тәләплири қоюлди. Шуниң билән биллә, йәрлик хәлиқниң һоқуқи билән ар-номусини аяқ асти қилишқа йол бәрмәслик, падиша һакимлириниң зомигәрлигини мәнъий қилиш, хәлиқниң ана тилида билим елишини уюштуруш, көчирип әкелиш сәяситини тохтитиш, тартивелинған йәрләрни қазақларға қайтуруш қатарлиқ тәләпләрму қоюлди. Петицияниң мәзмуни XX әсириниң бешидики қазақ җәмийитиниң һаятий әһмийәткә егә мурәккәп мәсилилирини толуқ өз ичигә алди.

6. Қазақларниң Россия Дөләтлик Думисиға қатнишиши. 1905-жилниң август ейида II Николай падиша Россиядики инқилавий күчләрниң бесими билән империяниң қанун чиқарғучи вә вакаләтлик оргини сүпитидә Дөләтлик Дума қуруш тоғрилиқ манифестни имзалиди.

Бирақ мәзкүр манифест бойичә Россия империяси бирқатар хәлиқләрниң, шу жүмлидин қазақларниңму сайлашқа вә сайлинишқа һоқуқи йоқ болуп чиқти. Йәрлик һакимийәт орунлириға сайлам кампаниясиниң дәсләпки күнидин башлапла қазақларни «көчмән вә сәргәрдан, беганә

хәлиқ» сүпитидә сайламға үзүл-кесил қатнаштурмаслиққа алаһидә көрсәтмә берилди. Бу хилдики камситиш қазақлар арисида наразилиқ пәйда қилип, хәлиқниң ғәзивини қозғиди. Йәрлик хәлиқ өз вәкиллирини Россияниң Дөләтлик Думисиға қатнаштурушни дадиллиқ билән тәләп қилди. Өлкиниң пүткүл тәвәсини толуқ өз ичигә алған қудрәтлик наразилиқ долқуни падиша һөкүмитини хәлиқниң тәливини орунлашқа мәҗбур қилди. Шундақ қилип, қазақлар сайламға қатнишидиған болди.

Мунакимә

Немишкә йәрлик һакимийәт қазақларни сайламға қатнаштурмаслиқни көзлиди?

1906-жили I Дөләтлик Думиға қазақлардин Торғай вилайитидин – **Ахмет Биримжанов,** Уфа губерниясидин – **Сәлимгерей Жантөрин**, Ақмола вилайитидин – **Шәймерден Қосшығылулы,** Шәмәй вилайитидин – **Әлихан Бөкейхан** вә башқилар сайланди. Уларниң һәммиси саватлиқ, хәлиқниң һөрмәт-еһтирамиға бөләнгән зияли әзимәтләр еди. Бирақ Россияниң I Дөләтлик Думиси бари-йоқи 73 күнла ишлиди. Депутатлар көтәргән тәшәббуслар көңлидин чиқмиған II Николай Думини тарқитиветип, қайтидин сайлаш тоғрилиқ пәрманға қол қойди.

Ахмет Биримжанов

Россияниң 1907-жилқи II Дөләтлик Думисиниң тәркивигә бу қетим мону кишиләр сайланди: Ақмола вилайитидин – **Шәймерден Қосшығылулы,** Торғай вилайитидин – **Ахмет Биримжанов,** Шәмәй вилайитидин – **Темирғали Нурекенов,** Йәттису вилайитидин – **Мухамеджан Тынышбаев,** Урал вилайитидин – **Бақытжан Қаратаев** вә башқилар. Амма бу Думиниңму иши узаққа созулмиди, бари-йоқи 104 күнла ишлиди.

II Дөләтлик Думида қазақ депутатлири кадетлар билән йеқинлишип, мусулманлар фракциясиниң топиға кирди. Россияниң миллий чәт тәвәлиридики башқа хәлиқләрниң вәкиллири билән биллә ички Россиядин деханларни Қазақстанға көчириш жәриянини тохтитишни тәләп қилди. Б. Қаратаев II Дөләтлик Думида Россиядин деханларни көчириш сәяситиниң қазақлар үчүн наһайити сәлбий, еғир болуватқанлиғи һәққидә доклад оқуди. У өзиниң ялқунлуқ нутқида мундақ деди: *«Силәр мундақ дәһшәтлик әһвални чүшинишкә*

Бақытжан Қаратаев

Пикриңлар лазим

Дөләтлик Думиға сайланған қазақ депутатлири қандақ паалийити билән алаһидә көзгә чүшти?

тегишликсиләр: бүгүнки таңда көчүп кәлгүчи рус деханлириға йәр участкилирини бериш үчүн, қазақларни өзлириниң қедимий ана дияридинла әмәс, хусусий башпанасидинму қоғлап чиқириватиду».

Биринчи рус инқилави шәпқәтсиз бастурулғандин кейин, падиша һөкүмити мәмликәттә тәқип-сүргүн чарилирини әмәлгә ашурушқа киришти. 1907-жили реакцион сайлам қануни чиқти. Өнди беганә милләтләр, шу жүмлидин қазақларму сайлам һоқуқидин айрилди. 1908—1917-жилларда қазақлар Россияниң Дөләтлик Думисиға сайланмиди. Қазақ хәлқиниң Дөләтлик Думидики мәнпәәтлирини **Т. Седельников, Н. Скалозубов** қатарлиқ рус депутатлири паал рәвиштә қоллиди. Оренбург губерниясидин сайланған депутат Т. Седельников Дөләтлик Дума мәжлисидә мундақ дәп очуқ ейтти: *«Йүзлигән миң қирғизлар (қазақлар) ... тамамән йәрсиз қеливатиду, алиқанчиликла өлчүк йери бар қирғизларниң (қазақларниң) сани кам дегәндә миллионға йетиду».* Қазақларниң йәргә мунасивәтлик һоқуқини башқурт **Ш. Сыртланов,** татар депутат **С. Максудовларму** қоғдиди.

Жүплүк иш

Қазақ хәлқини қоллиған рус, татар, башқурт, кавказ әллириниң депутатлири паалийитигә баһа бериңлар.

Закавказьелик депутат **Х. Мамедов** III Дөләтлик Думиниң пүткүл мусулман фракцияси намидин сөзлигән нутқида Россияниң ички тәвәлиридин деханларни Қазақстанға аммивий көчиришни тохтитишни тәләп қилди. Қазақ хәлқиниң даңлиқ сәясий әрбаплириниң бири **Мустафа Шоқай**, гәрчә депутат болмисиму, III вә IV Дөләтлик Думилардики мусулман фракциясиниң тәркивигә кирип, у йәрдики мусулман вәкиллириниң диққитини қазақ хәлқи бешидин көчүрүватқан еғир әһвалға жәлип қилди.

?

1. Россия империясиниң көчириш арқилиқ мустәмликә сәясәт жүргүзгәнлигигә дәлил кәлтүрүңлар. 2. Олтирақлаштуруш сәяситиниң икки-үч ақиветини атаңлар. 3. Қазақстанға немишкә башқа милләт вәкиллири көчирилди? Сәвәвини чүшәндүрүңлар. 4. Қазақстан территориясидә төмүр йолларниң селиниши өлкигә қандақ тәсир қилди? 5. Қазақстанда петициялик һәрикәтниң тарқилишиға қандақ вақиәләрниң сәвәпчи болғанлиғини еniқлаңлар. 6. Қазақ зиялилириниң инқилап пәйтидә вә униңдин кейинки жиллири атқурған паалийитигә баһа бериңлар. 7. Қазақ депутатлири Россияниң әң алий қанун чиқарғучи оргини – Дөләтлик Думида қандақ мәсилиләрни көтәрди? Бу мәсилиләрниң шу заманда һәл болуши мүмкиндиму?

Кадетлар – конституциячи демократлар. Җәмийәтниң демократиялик қәдрийәтләр асасида пәйдин-пәй тәрәққиятни яқлиғучилар.

Дөләтлик Дума – Россияниң 1906–1917-жиллардики қанун чиқарғучи алий вакаләтлик оргини.

Петиция – дөләт рәһбиригә яки алий һөкүмәт оргиниға көпчилик намидин тапшурулидиған язмичә хәт.

Инқилап – җәмийәт һаятидики түплүк өзгириш, қозғилаң.

Самодержавие – падишаниң чәксиз һөкүмранлиғи.

Ахмет Қорғанбекулы Биримжанов (1871—1927) – Қазан университетиниң қанун факультетини пүтәргән. Оренбург округидики, андин Ақтөбә уезидики сот орунлирида ишлиған. I вә II Дөләтлик Думиниң Торғай вилайитидин сайланған депутати.

Бақытжан Қаратаев (1863—1934) – Қазақстанниң көрнәклик җәмийәт әрбаби, султанлар топиниң вәкили, Әбилқайыр ханниң чәвриси. 1890-жили Петербург университетиниң қанун факультетини алтун медальға тамамлиған.

Темирғали Нурекенов (1858—1918) – I Дөләтлик Думиниң Шәмәй вилайитидин сайланған депутати. Томск губерниясиға қарашлиқ Барнаул округидики атақлиқ бий, 12 миң илкиниң егиси Нурекенниң нәвриси.

II Николай (1868—1918) – Россияниң ахирқи императори.

Иккинчи қетимлиқ сайланған Дөләтлик Дума депутатлириниң мәлуматлири

«Ахирқи қобул қилинған қанунлар бойичә артуқ йәрни елишқа йәрлик қирғизларниң (қазақларниң – **муәллип**.) йәр мәсилисигә мунасивәтлик еһтияҗини өтигәндин кейинла киришишкә вә көчүп кәлгүчиләр үчүн йәр өлчүклирини шу елинған йәрләрниң һесавидин беришкә рухсәт қилинған еди.

Һазир, йәр өлчигүчи партияләрниң елип бериватқан ишидин көрүнүп турғандәк, уларниң паалийити пәқәт көчүп кәлгүчиләр үчүн йәр өлчүклирини елишқа қаритилған. Қирғизларниң йәргә мунасивәтлик еһтияҗини тәминләш хусусида ойлинип түзүлгән қаидә пүтүнләй унтулуватиду вә ундақ артуқ йәрләрниң бар-йоқи әтраплиқ тәкшүрүлмигән.

Дөләтлик Дума депутатлириниң пикри бойичә, артуқ йәрләрни ениқлаш бирла айрим вилайәтниң әмәс, җими вилайәтләрниң: Закаспийск, Урал, Торғай, Сирдәрия, Ақмола вә Шәмәй вилайәтлирини һәртәрәплимә һәм әтраплиқ тәтқиқ қилғандин кейинла мүмкин болидиған нәрсә... Қандақту бир айрим болуслуқтики тәбиий су билән суғирилидиған алиқанчилик бир тутам йерини еливелишниң өзи қирғизларға еғир зәрдапларни елип келиши еник...

Депутатлар деханларниң көчүшини дәрру тохтитиш вә далалиқ вилайәтләрдики қирғизларни йәргә орунлаштурушқа дәрһал киришиш лазим дәп һесаплайду...»

Қазақларниң йәрни пайдилиниш һәққидики кеңишиниң журнали. СПб,. 1907, 125—126-бәтләр.

1. Көчүп кәлгүчи деханлар үчүн йәр өлчүклирини еniқлаш пәйтидә йәр өлчигүчиләр әң авал кимниң мәнпәәтлирини көзлиди? Россия Дөләтлик Думисиниң депутатлири артуқ йәрләрни еniқлаш мәхситидә қандақ чариләрни жүргүзүшни тәклип қилди? 3. Қазақ хәлқиниң йәргә бағлиқ мәсилилирини йешиштә улар биринчи новәттә немә қилиш керәк дәп һесаплиди?

Тест тапшуруқлири

1. Столыпин аграрлиқ ислаһитиниң мәхсити:

А) Деханларни олтирақлаштурушни тохтитиш
Ә) Төмүр йолларни селиш
Б) Тартивелинған йәрләрни қайтуруш
В) Деханларни Қазақстанға көчириш
Г) Өлкидә санаәт карханилирини селиш

2. 1907-жилқи II Дөләтлик Думиға Шәмәй вилайитидин сайланған депутат:

А) Ахмет Биримжанов
Ә) Мухамеджан Қаратаев
Б) Темирғали Нурекенов
В) Әлихан Бөкейхан
Г) Бақытжан Қаратаев

3. Қазақ хәлқиниң өз һоқуқлирини қоғдаш йолидики күришиниң өзигә хас алаһидилиги:

А) Қураллиқ күрәшкә чиқиш
Ә) Петиция (илтимас-тәләпләр) йоллаш
Б) Йәрни тартивелишқа қаршилиқ көрситиш
В) Чәт мәмликәт территориясигә көчүп кетиш
Г) Тиничлиқ намайишқа чиқиш

4. Хронологиялик тәртип билән орунлаштуруңлар:

1. II Дөләтлик Дума
2. Биринчи рус инқилави
3. Оренбург–Ташкәнт төмүр йолиниң селиниши
4. Столыпинниң аграрлиқ ислаһити

§3. Қазақстандики 1916-жилқи миллий-азатлиқ қозғилаң

Тәтқиқат соали: **1916-жилқи миллий-азатлиқ қозғилаң немишкә умумхәлиқлиқ характерға егә болди?**

Бүгүнки дәрисимиздә Қазақстандики 1916-жилқи миллий-азатлиқ қозғилаңниң асасий сәвәви билән жәриянини қараштуримиз. Рәһбәрлик қилған шәхсләрниң ролиға баһа берип, қозғилаңниң тарихий әһмийитини еniқлаймиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Сардар Қазынашы	Военачальник Казначей	Сәрдар Фәзничи	Sardar (warlord) Treasurer

Мавзуға чиқиш:

«Қазақ» гезитида Әлихан Бөкейханниң «Йәнә уруш» сәрләвһилик мақалиси елан қилинди: *«Бу урештин авам хәлиққә пайда йоқ. Нарлар елишар, егилигини бузуп, қенини төкүдиган шор пешанә йәнила хәлиқ болиду. Жигирминчи әсирдә Европа падишалиқлириниң қилған ишлири кимниң алдида ақланмақ?»*

1. Ә. Бөкейхан қандақ уруш һәққидә ейтти?
2. Қазақ хәлқиниң бу урушқа қандақ мунасивити бар?

1. Қозғилаңниң сәвәплири. XX әсирниң бешида Россия империясидики иҗтимаий зиддийәтләр мурәккәпләшти. Қазақстанда аграрлиқ мустәмликә барғансири күчәйди. Падиша һөкүмити қазақ хәлқиниң әң мунбәт йерини, яйлақ-отлақлирини тартивалди. Шуниң билән биллә, Қазақстан зиминиға 15,6 млн гектар йәрни егиләп ятқан казак әскәрлири орунлашти. 1893–1905-жиллири қазақлардин 4 млн десятина, 1906–1912-жиллири 17 млн десятина, 1917-жилға қәдәр 45 млн-дин ошуқ десятина йәр тартивелинди. Қазақлар тағлиқ вә үнүмсиз йәрләргә көчирилди. Сүйи йоқ, мал отлитидиған пичәнзарларниң болмаслиғидин,

қазақ хәлқиниң намратлашқан топи пәйда болди. Қазақ йәрлирини күч билән тартивелиш йәрлик хәлиқләр билән рус-украин көчмәнлириниң арисидики зиддийәтни техиму чигичләштүрди. Шуниң билән бир қатарда, 1914-жили падишалиқ Россия дуния йүзлүк урушқа тартилди. Падиша әмәлдарлири билән йәрлик һөкүмдарларниң зорлуқ-зомбилиғи күчийип, қазақ хәлқини мустәмликә қилишни давамлаштуривәрди:

– Йәрлик аһалидин елинидиған селиқ 3—4 һәссә көпәйди.

– Деханларниң кала-топақлири билән мал озуғини уруш еһтияҗиға елиш күчәйди.

– Әскәрләрниң еһтияҗини тәминләш үчүн, жиғип-қурушқа бәк қолайлиқ кигиз өйләр елинди.

– Һәрбий селиқ сүпитидә һәрбир аилә 1 сом 84 тийин төләшкә вәзипилик болди.

Қедимдин келиватқан қазақларниң йәр-су намлири рус тилиға алмаштурулди. Падиша көчүп кәлгән деханларниң мелини уруқдашлири һайдап кәтсә, қазақларни өз ихтияри билән өз мелини беришкә вәзипиләйдиған бирнәччә қанун қобул қилди. Мусулманларниң һоқуқи хелила чәкләнди. Мечит, мәдрисә, мәктәпләрни ечиш мәнъий қилинди. Падиша һөкүмити әсирләр давамида шәкилләнгән урп-адәт, әнъәниләрни чәклиди, бийләр соти пәқәт ушшақ мәсилиләрнила йешәлиди. Падиша һөкүмити өлкә турғунлири арисидики талаш-тартиш, мажралар йүз бәргәндә, көп чағларда көчүп кәлгән казак вә деханларни яқлатти. Түплүк аһалини ана дияридин аммивий қоғлап турди. Қазақ тилини билмәйдиған, йәрлик әнъәнә, рәсим-йосунлар билән диний чүшәнчиләрдин тамамән хәвәрсиз көчмән деханлар тәрипидин қәбирләрниму вәйран қилиш қатарлиқ вақиәләр орун алди.

2. Қозғилаңниң башлиниши. 1916-жили 25-июньда өлкиниң түплүк турғунлирини истеһкам нишанлирини селиш билән лашманлиққа—арқа сәп ишлириға елиш тоғрилиқ падишаниң пәрмани елан қилинди. Пәрман қазақ даласиға наһайити еғир һәсрәт елип кәлди. Бу Россиягә қарши қозғилаңниң башлинишиға сәвәп болди. 1916-жили августтики Түркстан генерал-губернатори А. Н. Куропаткинниң мәхпий буйруғи бойичә «беганиләрдин» чиққан һөкимийәт вәкиллири билән диний хизмәтчиләр һәм ақсүйәкләр қара иштин – лашманлиқтин бошитилди. Қазақларниң туғулғини тоғрилиқ гуванамисиниң йоқлуғини пайдилинип, болуслуқ башқармилар билән йеза старшинилири йешиниң ешип кәткәнлигигә қаримай, кәмбәғәл жигитләрни мәйданға ишқа елинидиған «қара тизимға» қошти. Ақсүйәк вәкиллири билән байлар балилириниң йешини чоңайтип яки кичик

Ойлиниңлар

Биринчи жаһан уруши Қазақстан ихтисадиға қандақ тәсир қилди?

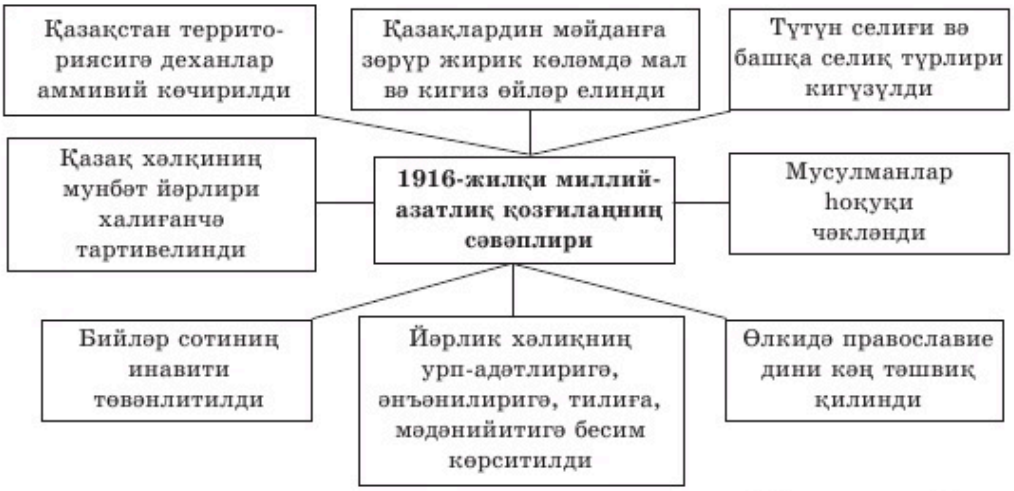

қилип көрситип, әскәргә әвәтмәсниң амалини тапти. Шу чағдики Саратов губерниясиниң депутати А. Ф. Керенский *«60 яштики бовайларниң 30 яшта болуп йезилғанлиғи, байниң балилириниң 25–30 яштикилири 50 яш дәп йезилғанлиғи рус әмәлдарлири билән йәрлик қазақ һакимсимақларниң порихорлуғидур»*, – *дәп һесаплайду.*

Қазақ зиялилири сепидә бирлик болмиди. Улар иккигә бөүнүп, инқилавий-радикал йөнилиштики Т. Бокин, Ә. Майкөтов, С. Сейфуллин, С. Меңдешев, Ә. Жангелдинлар қураллиқ күрәш йолини таллиди. Миллий-либераллиқ йөнилиштики Алаш зиялилири Ә. Бөкейхан, М. Дулатулы, А. Байтурсынулы рәһбәрлгидики топ әлни қан төкүштин сақлаш үчүн, падиша һөкүмити билән тил тепишиш йоллирини издиди. Күрәшниң течлиқ сәясий усуллирини яқлиди. Чүнки падишаниң жиллар мабайнида үгитилгән, яхши қуралланған қошуниға тәқабил туралмай, қазақ хәлқиниң қирғинға учрайдиғанлиғини билди.

Лашманлиққа елинидиғанлар қатариға рус әмәс турғунларниң 19 билән 43 яш арилиғидики әр пухралири ятқузулди. Лашманлиққа елишқа тәхминән йерим миллиондәк қазақ билән Оттура Азия мусулман хәлқи тизимланди. Қозғилаң Қазақстанниң барлиқ тәвәсини өз ичигә алди дейишкә болиду.

1916-жилқи миллий-азатлиқ қозғилаңниң асасий дәвәтчиси хәлиқ аммиси болди. Қозғилаңниң жирик очақлири Торғайни, Йәттисуни, Ақмолиниң Есил бойи вә башқа йәрләрни өз ичигә алди. Қозғилаңчилар мустәмликә мәмурий вәкилләргә, жазалиғучи отрядләргә, шундақла падишани қоллиғучи болуслуқ рәһбәрлиригә зәрбә бәрди. Түзгән тизимини йоқ қилди. Чақириш бөлүмчилиридә күч билән тутуп турулуватқан

1916-ЖИЛҚИ МИЛЛИЙ-

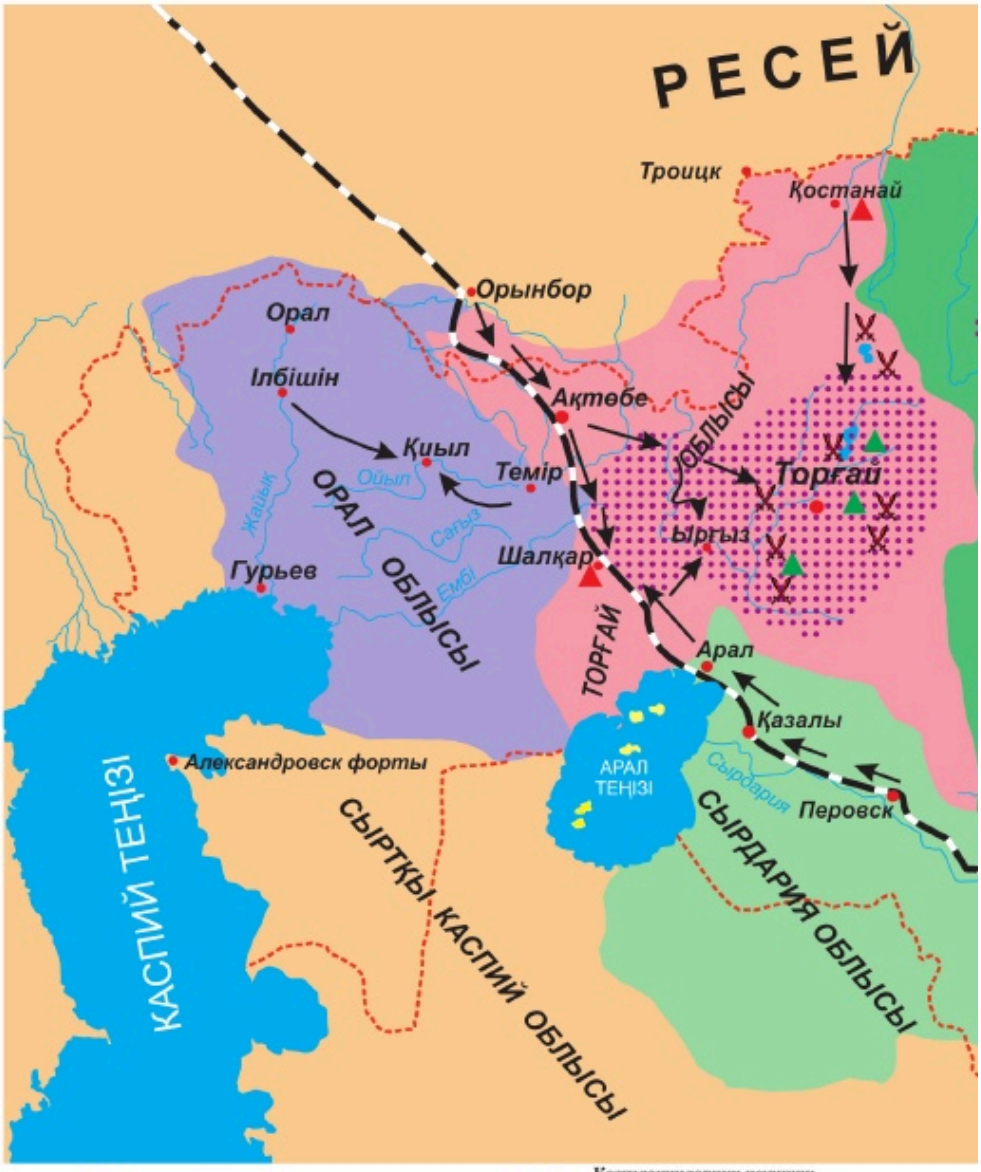

Қозғилаң болған йәрләр

Қозғиланғилар әскәриниң жиғилған ери

Жирик жаңалар болған йәрләр

Қозғиланғиларниң чәгинин йөнилишлири

Жазалиғучиларниң һужум йөнилишлири

Төмүр йол

АЗАТЛИҚ ҚОЗҒИЛАҢ

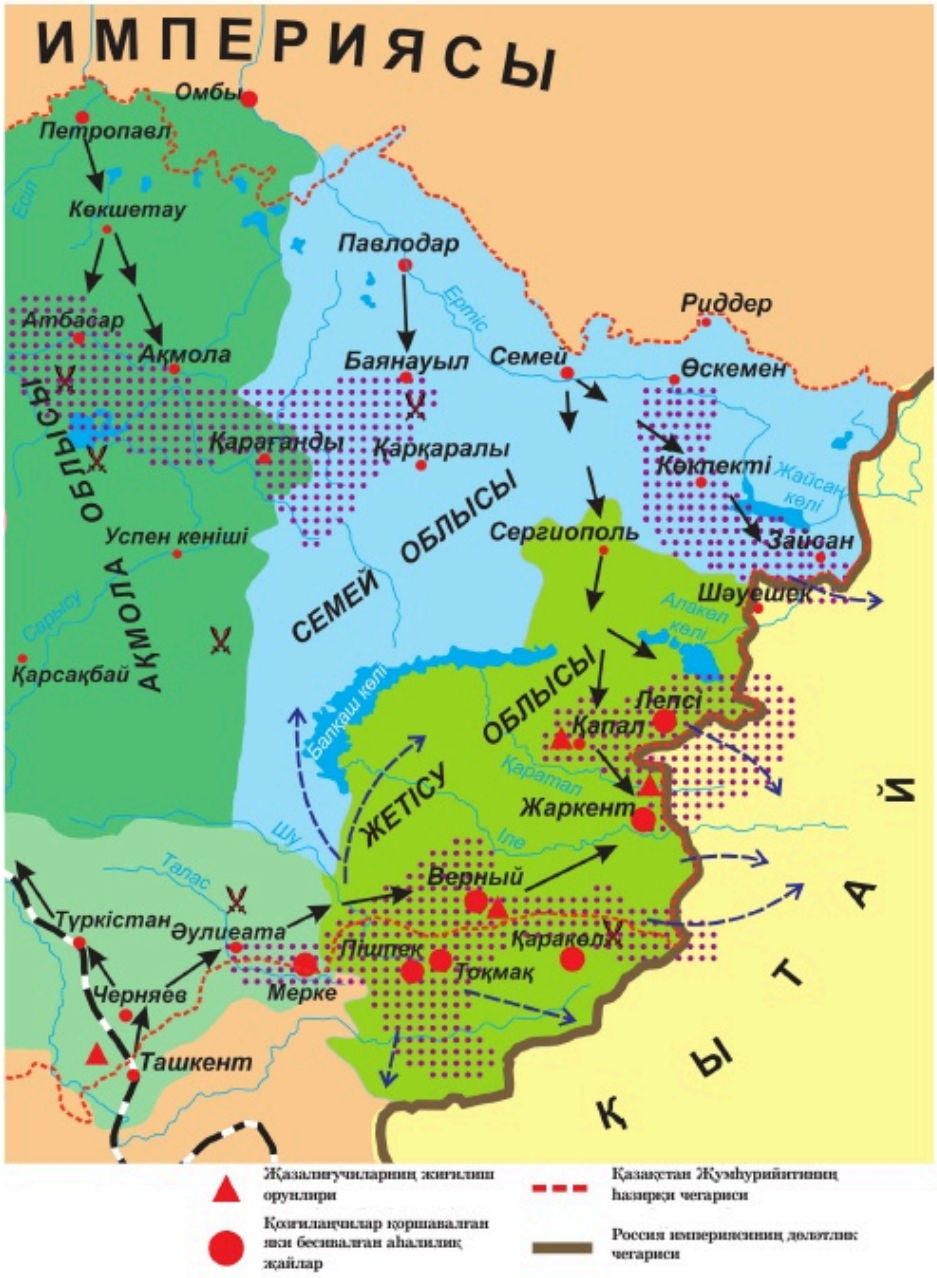

Амангелди Иманов

Әбдиғапар Жанбосын

адәмләрни бошатти. Падишаниң пәрманиға қарши чиққучилар төмүр йол рельслирини бузди. Қозғилаңчилар нәйзә, оқя, қилич вә милтиқ билән қуралланди.

3. Торғай вилайитидики қозғилаң. Қозғилаңниң жирик очақлириниң бири Торғай вилайитидә шәкилләнди. Қозғилаң тәшкилийлиги һәм интизами билән пәриқләнди. Қозғилаңчилар сәрдар Амангелди Иманов билән **Әбдиғапар Жанбосынулы** рәһбәрлигидики қошунға бирикти. Қозғилаңчилар армияси онлуқ, йүзлүк, миңлиқларға бөлүнди. Мәхсус қурулған мәргәнләр бөлүмчисини **Кейки батур** башқурди. Амангелдиниң һәмрайи, атақлиқ мәргән Кейки батур ләшкириниң қуюндәк һуҗумлири җазалиғучиларни вәһимигә салди. Кейки батур миллий-азатлиқ қозғилаң мәзгилидә Торғай шәһиригә һуҗум қилишқа, Қумкешу, Күйик, Батпаққара, Доғал җәңлиригә қатнашти. Қозғилаңчилар һәрбий тәйярлиқни күчәйтти. Селиқ жиққучи билән ғәзнигә мәсъул **ғәзничи** хизмәтлири киргүзүлди. Почта алақиси орнитилди. Қозғилаңчилар ханлиқ һөкүмранлиқни әслигә кәлтүрди, хан тәхтигә Әбдиғапар Жанбосынни олтарғузди. 1916-жили 22-октябрьда 15 миңдин ошуқ қозғилаңчи Торғай шәһирини қоршавалди.

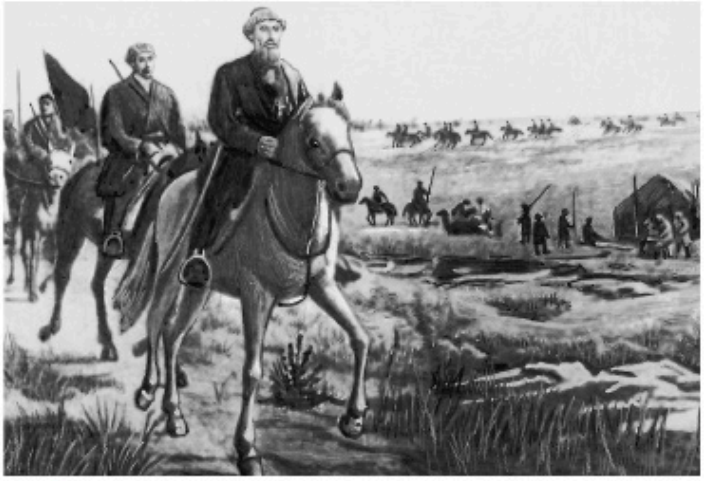

Амангелди сәрвазлири.
Рәссам Ә. Қастеев

10 күнлүк җәңдин кейин, қоршавни тохтатқан қозғилаңчилар Батпаққара, Аққум вә Доғал-Үрпек тәрәпкә көчүп кәтти. Мошу жилниң ноябрь ейиға қәдәр қозғилаңчиларниң сани 50 миң адәмгә йәтти. Уларниң сепидә хошна Ақмола вилайитидин кәлгәнләр аз болмиди. Начар қуралланғанлиғиға қаримай, қозғилаңчилар күрәшниң партизанлиқ усулини кәң қоллинип, җазалиғучиларниң асасий күчигә қаршпи турди.

Хәритә билән иш

20—21-бәтләрдики хәритидин Амангелди Иманов рәһбәрлигидики қозғилаң өз ичигә алған даирини, асасий уруш һәрикәтлири өткән йәрләрни көрситиңлар.

Қозғилаңчиларни тар-мар қилишқа талланған җазалиғучилар, шу жүмлидин фронттин кәлтүрүлгән әскәрләр җәлип қилинди. Қозғилаңчиларға қарши генераллар – Макаров билән Лаврентьевниң қошуни һәрикәткә кәлди. 1917-жилниң ахирида қозғилаңчилар Торғай шәһирини бесивалди.

Тоқаш Бокин

4. Йәттисудики қозғилаң. Қазақ хәлқиниң Йәттисудики қозғилиңи 1916-жили июльда башланди. Қолзғилаңчиларға уйғур, туңган вә қирғизлар қошулди. Хәлиқ чақириш пунктлириға бериштин баш тартти.

Қозғилаңға *Узақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов, Бекболат Әшекеев,* **Тоқаш Бокин** вә б. рәһбәрлик қилди. Қозғилаңчиларниң сани 5 миң адәмгә йәтти. Августниң оттурисиға қәдәр жазалиғучилар билән болған бирнәччә җәңдин кейин, мәғлубийәткә учриған қозғилаңчилар Хитайға кетишкә башлиди.

Мунакимә

Қозғилаңға немишкә башқа милләт вәкиллириму қатнашти?

Қозғилаң пәсәйди. 1916-жили Йәттисуда қозғилаң көтирилгән йезилардин 238 миң адәм Хитайға кетишкә мәжбур болди. Падиша һөкүмити Йәттисудики қозғилаңчиларға қарши һәрбийләр билән рус-казак ләшкириниң талланған күчини сәпәрвәрликкә кәлтүрди. Жазалиғучиларниң сани 20 миңға йәтти. Жазалиғучилар отрядлири билән болған җәңләрдә онлиған миң адәм қаза болди. Һәрбий-дала сотлири ишләп, қозғилаңчиларни өлүм жазасиға, каторгилиқ ишларға кесип, түрмиләргә солиди вә йәр авдурди. Қозғилаңни башқурған 12 адәм қаттиқ жазаланди.

Қозғилаң рәһбәрлири Ж. Мәмбетов билән У. Саурықов түрмидә зәһәрлинип өлтүрүлди. Йәттисудики миллий-азатлиқ қозғилаң қанлиқ қирғин билән рәһимсиз бастурулди. Йәттисудики Верный очиғиниң қозғилаң йетәкчиси Бекболат Әшекеев болди. Уни хәлиқ 1916-жили Верный уезиниң Жайымтал болуслуғиниң хани қилип сайлиған. Мошу

жилниң сентябрь ейида Верный шәһиридә һәрбий горнизонниң соти өтүп, қозғилаң рәһбәрлириниң бири—Бекболат Әшекеевни өлүм җазасиға кесип, Боралдай дегән йәрдә дарға есип өлтүрди. Сот-сорақсиз вә тәргәвсиз етилғанларни һесаплимиғанда, Түркстан өлкисидә 1917-жилниң февралиғичә 347 адәм өлүм җазасиға кесилип, 168 адәм каторгилиқ ишларға әвәтилди, 129 адәм түрмигә ташланди.

5. Ақмола қозғилаң мәркизи. Қозғилаңниң әң жирик мәркәзлириниң бири Ақмола еди. Қозғилаң әвҗигә чиққанда, униңға қатнашқанларниң сани 30 миң адәмгә йәтти. Хәлиққә Рақымжан Мәдин билән келип чиқиши бойичә украин Яков Латута (Жақып Жоламанов) рәһбәрлик қилди. Қозғилаңчилар қурал ясашни йолға қойди. Мәргәнләр отряди қурулди. Ақмола қозғилаңчилири бирнәччә тоқунуштин кейин Торғайға келип, Амангелди Иманов сәрвазлири сепигә қошулди.

Қозғилаңда турақлиқ рәһбәрлик бомиғанлиғиниң ақивети еник көрүнди. Мәғлубийәтниң асасий сәвәплири:

– чечилаңғулуқ;

– қозғилаң очақлири арисидики алақиниң йетәрлик болмаслиғи;

– падиши һөкүмити қураллиқ җазалиғучи күчлириниң бесимлиғи.

6. Қазақстандики 1916-жилқи қозғилаңниң тарихий әһмийити. Мәмликәтниң башқиму тәвәлиридә йүз бәргән 1916-жилқи қозғилаңниң тарихий әһмийити зор болди. Бу қозғилаң қазақ әмгәкчи аммисиниң сәвийисини ашурушта муһим роль ойниди. Қозғилаң Россиядики азатлиқ күрәшниң умумий роһиға улашти. У империядики сәясий вә иҗтимаий боһранниң техиму овҗ елишиға түртқә болди. Һәрбий вә мустәмликә башқуруш системисиниң һулини чайқиди. Хәлиқ қаршилиғи умуммиллий көрүнүшкә егә болди. Һәтта түркстанлиқ түркий хәлиқлириниң қериндашлиғиниң асаси селинди дәп ейталаймиз.

Жүплүк муһакимә

Қошумчә мәнбәләрни пайдилинип, 1916-жилқи қозғилаң рәһбәрлиригә тәриплимә бериңлар.

Мәзкур қозғилаң милләтниң сәясий җәһәттин йетилгәнлигиниң йәнә бир көрүнүши болуп һесапланди. Қазақларниң қозғилаңға аммивий қатнишиши һәрбий тәҗрибә топлап, кейинирәк Алаш қошунини қуруш һәмдә 1918–1920-жиллардики большевиклар билән тиркишидә пайдиси тәгди.

? 1. Миржақып Дулатулыниң «Юрт паракәндиликкә соқулди, кечиси уйқидин, күндүзи күлкидин айрилди», – дегән сөзидин немини байқашқа болиду? 2. 1914–1918-жиллири йүз бәргән Биринчи җаһан урушиға қазақларниң қатнишиши тоғриму? 3. Қазақ хәлқи үчүн 1916-жилқи миллий-азатлиқ қозғилаңниң сәясий ақивети қандақ? 4. « Қазақ хәлқи дуния тарихиниң тәркивий қисми, шуңа хәлқимизниң Биринчи жаһан урушиға қатнишиши қануний». Бу пикиргә өз

мәвқәңләрни билдүрүңлар. 5. Қозғиланиң һәрикәтләндүргүчи күчини атаңлар. 6. 1916-жилқи қозғиландики Амангелди Иманов, Әбдиғапар Жанбосын, Тоқаш Бокинниң рәһбәрлик ролиға баһа бериңлар.

Ғәзничи – мәһкиминиң, тәшкилатниң мәблиғини, баһалиқ нәрсилирини сақлайдиған, күтидиған адәм; ғәзнини тутқучи.
Сәрдар – сәрвазларниң башлиғи, һәрбий командан.

Амангелди Үдербайулы Иманов (1873–1919) – хәлиқ батури, қазақ хәлқиниң 1916-жилқи миллий-азатлиқ қозғилиқини уюштурғучиларниң бири.

Кейки (Нурмағамбет) Көкембайулы (1871–1923) – мәргән. 1916-жилқи Торғай қозғилиқиниң батури.

Әбдиғапар Жанбосынулы (1870–1919) – 1916-жилқи миллий-азатлиқ қозғилаң рәһбәрлириниң бири. 1916-жили октябрьда уни қозғилаң қилған хәлиқ ақ кигиздә көтирип, Торғай қипчақлириниң хани дәп жақалиди. Әбдиғапарниң тәкливи билән Амангелди ләшкәрбеши болуп сайланди. 1919-жилниң ахирида намәлум әһвалда вапат болди.

Тоқаш Бокин (1890–1918) – 1916-жилқи миллий-азатлиқ қозғилаң билән Қазақстанда (Йәттисуда) кеңәш һөкүмитини орнитишқа паал қатнашқучи.

Яков Александрович Латута (1890–1965) (Жақып Жоламанов) – Киев губерниясидә туғулған. Биринчи рус инқилави мәзгилидә Ақмолиға йәр авдурулған, қазақ тили билән мусулманлиқниң иптидаий чүшәнчилирини өзләштүргән. Йәрлик Жоламан исимлиқ қазақ бекивалған. 1916-жили сани 30 миңға йәткән қозғиланчиларниң Ақмолидики мәркизини тәшкил қилғучиларниң бири болди.

«Империяниң беганә әркәк хәлқини урушуватқан армия үчүн қоғдиниш истеһкамлири билән һәрбий алақиларни селиш хусусидики ишларға, шундақла дөләтлик мудапиә үчүн лазим башқиму ишларға жәлип қилиш тоғрилиқ».

Император 1916-жили 25-июньда мундақ дәп алий дәриҗилик пәрман бәрди:
1. Урушуватқан армия линиясидә мудапиә истеһкамлири билән һәрбий алақиларни селиш һәққидики ишларға, шундақла дөләтлик мудапиә үчүн лазим башқиму барлиқ ишларға мошу уруш давамида империяниң төвәндә аталған 19 яштин 43 яшқичә болған беганә әр кишиләр жәлип қилинсун:
а) Астрахань губерниясиниң вә Сибирьниң барлиқ губерниялири билән вилайәтлириниң беганә хәлқи жәлип қилинди, буниңға турақлиқ маканҗайи йоқ сәргәрдан беганиләр вә Приморье, Амур, Камчатка һәм Сахалин вилайәтлиридә: Якутск вилайитиниң Оттура Колыма, Верхоянск вә Вилюйск округлирида; Енисей губерниясиниң Турухан вә Богучан бөлүмчилиридә, шундақла Тобол губерниясиниң Березов һәм Сургут уезлирида туридиған һәммә беганиләр ятмайду;

ә) Сирдәрия, Пәрғанә, Сәмәрқәнт, Ақмола, Шәмәй, Йәттису, Урал, Торғай вә Зайсан вилайәтлириниң беганә хәлқи;
б) Терек вә Кубань вилайәтлири билән Закавказьениң мусулман хәлқи (буниңға бевасита өзиниң һәрбий борчини өтәшкә тегишлик мусулман осетинлар, шундақла мошундақ вәзипини өтәшкә ятмайдиған түркләр билән курдлар қошулмайду), Закавказьедә яшайдиған езидлар, Сухуми округиниң ингилойлуқ христианлири билән абхаз-христианлар, шундақла түркмәнләр, ноғайлар, қалмақлар вә Ставрополь губерниясиниң шуларға охшаш башқиму беганилири чақирилиду.
2. Мошуниң алдидики (1) маддиға мувапиқ ишқа жәлип қилинишқа тегиш беганә хәлиқниң йешини еniқлаш, шундақла уларни мошу ишларға жәлип қилишниң қаидилирини бәлгүләш Һәрбий Кеңәшниң 1914-жили 3-августта алий дәриждә тәстиқләнгән қаидисидә ейтилған тәртип бойичә Ички ишлар вә Һәрбий министрларниң келишимигә берилсун.

Оттура Азия билән Қазақстандики 1916-жилқи қозғилаң. Һәжжәтләр топлими. М,. 1960, 25—26-б.

? Падиша пәрмани немишкә елан қилинди?

Тест тапшуруқлири

1. 1916-жили 25-июньдики падиша пәрмани бойичә лашманлиққа елинидиған әр пухраларниң йеши:

А) 17–40 яш
Ә) 18–44 яш
Б) 19–43 яш
В) 21–50 яш
Г) 20–45 яш

2. «Қазақ» гезитидә бесилған «Йәнә уруш» мақалисиниң муәллипи:

А) М. Дулатулы
Ә) А. Байтурсынулы
Б) Ә. Бөкейхан
В) Т. Рысқулов
Г) С. Меңдешев

3. Боралдай давинида дарға есилған Йәттисудики қозғилаң рәһбәрлириниң бири:

А) Ә. Жанбосынов
Ә) Ж. Мәмбетов
Б) А. Иманов
В) Б. Әшекеев
Г) У. Саурықов

§4–5. Россиядики 1917-жилқи Февраль буржуазиялик-демократиялик инқилави вә униң Қазақстанға тәккүзгән тәсири

Тәтқиқат соали: **Қазақстанда 1917-жили сәясий пааллиқниң ешиши қандақ вақиәләрдә әкс етилди?**

Бүгүнки дәрисимиздә 1917-жилдики аһалиниң сәясий пааллиғиниң ешиш сәвәплирини қараштуримиз. XX әсирниң бешидики җәмийәтлик-сәясий җәриянларға җавап беримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Буржуазиялық-демо-кратиялық революция Уақытша үкімет Қосөкіметтілік	Буржуазно-демократическая революция Временное правительство Двоевластие	Буржуазиялик-демократиялик инқилап Вақитлиқ һөкүмәт Қошһөкүмәт	Bourgeois-democratic revolution Provisional government Diarchy

Мавзуға чиқиш:

1. Сүрәт қандақ вақиәдин сир чекиду? Сүрәттә «Монархия йоқалсун! Җумһурийәт яшисун!» дәп йезилған.
2. Бу вақиәниң шу чағдики қазақ хәлқигә қандақ тәсири болди?

1. Февраль инқилавиниң Қазақстанға тәсири. Россия империяси 1917-жилниң бешида иҗтимаий-ихтисадий вә сәясий боһранға учриди. Узаққа созулған Биринчи җаһан уруши көплигән адәм чиқими билән иҗтимаий әһвалниң начарлишишини кәлтүрүп чиқарди. Ишчи санининиң йетитшмәслиги билән бир қатарда озуқ-түлүк һәм зәрүр нәрсиләрниң тапчиллиғи вә қиммәтчилик еник сезилди. Империяниң барлиқ тәвәлиридә ишчиларниң исиянлири билән баш көтиришлири башланди. Миллий тәвәләрдә зил-зилигә кәлтүрүп, йәрлик мустәмликә мумурийәткә қарши чариләр күчәйди. Һөкүмәт орун алған бу мурәккәп әһвални йешиштә

Жүплүк иш

Вақитлиқ һөкүмәт паалийитиниң иҗабий вә сәлбий тәрәплирини ениқлаңлар.

өзиниң ажизлиғини көрсәтти. Әһвал йәрлик вә мәркизий һөкүмәтниң парихорлуғи нәтиҗисидә чигичләнди. Мәмликәттә җинайәт овж алди.

Россиядә мошу чағда, 1917-жилниң февралида, буржуазиялик-демократиялик инқилап партлиди. Самодержавие ғулитилди. Тәвәлик вакаләтлиги бар Вақитлиқ һөкүмәт қурулди. Қазақстанда Вақитлиқ һөкүмәтниң органлири уюштурулди.

Қазақ хәлқи билән униң рәһбәрлири иккинчи рус инқилавини чоң үмүт билән қарши алди. Қазақларға нисбәтән мустәмликә бесимни һалсиритиш һәмдә деханларни олтирақлаштурушни тохтитишниң имканийәтлири пәйда болди. Дөләтчиликниң илгәрки әнъәнисини әслигә кәлтүрүш мүмкинчилигигә йол ечилди. Түплүк турғунларниң Россия империясиниң җазалаш чарилирини тохтитидиғанлиғиға ишәнчиси ашти. Һөкүмәтниң җазалаш отрядлирини кәйнигә қайтуруш вә қозғилаңға қатнашқанларға кәчүрүм елан қилиш тоғрилиқ дәсләпки пәрманлири хәлиқниң йеңи һөкүмәткә болған үмүтини ойғатти. 1917-жилниң баһарида Вақитлиқ һөкүмәт уруш тәвәлиридики лашманлиққа җәлип қилинғанларни қайтуруш тоғрилиқ қарар қобул қилди.

Мустафа Шоқай

2. Өлкидә Вақитлиқ һөкүмәтниң органлирини қуруш. Қазақстанда иҗраий органларни қуруш арқилиқ йәрлик мәмурий органлар шәкиллинишкә башлиди. Мәсилән, *Торғай вилайитиниң комиссари болуп* **Әлихан Бөкейхан,** *Йәттисуда* – **Мухамеджан Тынышбаев,** *Түркстан өлкисидә* – **Мустафа Шоқай** тайинланди. Алий билимлик, шуниң билән биллә, Россия Дөләтлик Думисида паалийәт жүргүзгән, тәҗрибилик әрбаплар көчүп кәлгән турғунлар билән қазақлар арисида зор нопузға егә еди.

Амма кәспий мутәхәссисләрниң йетишмәслиги билән Вақитлиқ һөкүмәтниң турақсиз сәясити һакимийәт бешиға сабиқ падиша әмәлдарлириниң кирип кетишигә елип кәлди. Бу аддий пухралар арисида ишәнмәслик пәйда қилди.

Қедимий қазақ зиминиға деханларни олтирақлаштуруш сәясити давамлашти. Миллий тәвәләрниң һоқуқини чәкләйдиған илгәрки падиша қанунлири можутлуғини йоқатмиди. Вақитлиқ һөкүмәт милләтләрниң өзини-өзи башқуруш, қазақларға автономия (мухтәрийәт) бериш мәсилисини көтәрмиди. Әң муһими, дала турғунлири—һәрхил милләт вәкиллири, түрлүк тәбиқә вә иҗтимаий топлар өзлириниң иҗтимаий-

ихтисадий әһвалиниң яхшиланғанлиғини һис қилмиди. Озуқ-түлүк қиммәтчилиги әвҗигә чиқти. Башқурушниң ажизлиғи билән бесәрәмҗанлиқтин пайдиланған елип-сатарлар аддий амма һесавиға бейиди.

3. Қошһөкүмәтлик. Монорхиялик һакимийәтниң ғулишидин кейин, Россия империясидә турақсиз сәясий әһвал қелиплашти. Бу турақсизлиқни В. И. Ленинниң социал-демократиялик большевиклар партияси оңушлуқ пайдилинип, һакимийәткә интилди вә йәрлик өзини-өзи башқуруш органлирини (әмгәкчиләр билән һәрбийләрниң кеңәшлирини) қурушқа башлиди. Улар Вақитлиқ һөкүмәтниң органлири билән қатарлишип ишлиди. Сабиқ падиша һөкүмитигә қарши принциптики социал-демократлар билән әсерлар мәвқиәсини яқлиди. Алаһидә орунни 1917-жил шараитида фабрика-завод комитетлири егилиди. Улар заводлар билән фабрикилар ишчилириниң әһвалини яхшилаш, сәккиз саатлиқ иш күнигә көчүш вә б. билән шуғулланди.

Мунакимә

Вақитлиқ һөкүмәтниң комиссарлири әлдә асаслиқ өзгиришләрни киргүзәлидиму?

Казакларниң зич орунлашқан йәрлиридә уларниң комитетлири қурулуп, пәқәт казаклар мәсилисини йәшти. Инқилавий вақиәләр тәсиридин қазақ комитетлириму қурулушқа башлиди.

Қазақстандики қошһөкүмәтликниң мәнаси

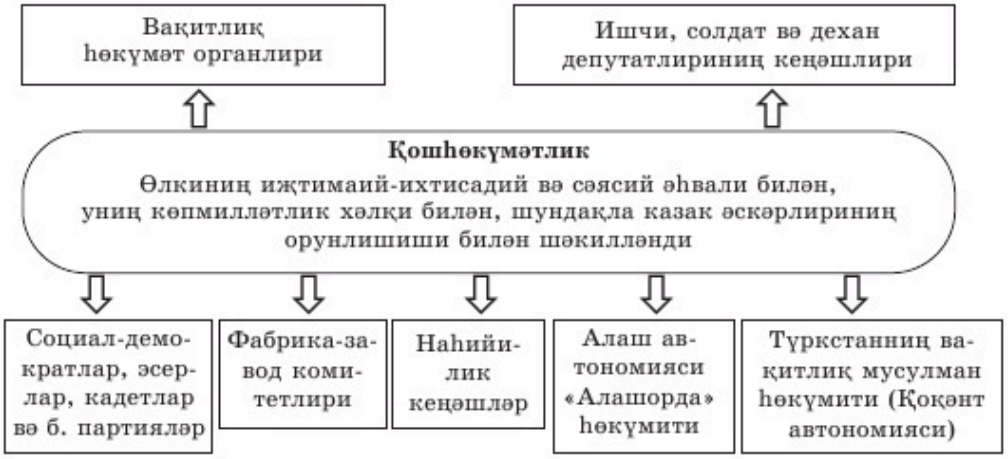

4. Қазақ турғунлириниң өз ара уюшиши. Февраль инқилави қазақларниң пааллиғиға, хәлиқ аммиси сәвийисиниң өсүшигә елип кәлди. Буниңға лашманлиқтин қайтқан қазақлар, шуниң билән бир қатарда, җәмийәтниң илғар пикирлик, парасәтлик миллий зиялилири сезиләрлик тәсир көрсәтти. Мошу чағда Қазақстанда алий билим-

Ениқлаңлар

Қазақ комитетлири билән съездлири җәмийәтлик һаятта қандақ роль ойниди?

лик қазақ әзимәтлириниң сани ашти. Өлкидә қазақларниң җәмийәтлик тәшкилатлири ишләшкә башлиди. Омскта *«Оқуғучи яшларниң демократиялик кеңиши»*, Ақмолида *«Яш қазақ»*, Петропавлда *«Талап»* вә б. тәшкилатлар паалийәт елип барди.

Мәзкүр бирләшмиләрниң тәркиви Әлихан Бөкейхан башлиған қазақ элитисиниң оқуған чоң әвлат вәкиллириниң тәсиридики яшлардин тәркип тапти. Оренбургта 1917-жилниң апрель ейида өлкиниң һәммә тәвәсидин делегатлар қатнашқан қазақ съези өтти. Униң иши давамида җәмийәтниң наһайити муһим мәсилилирини һәл қилидиған вилайәтлик қазақ комитетлири қурулди.

5. Түркстанда мусулман партиялириниң қурулуши. Сабиқ падиша һөкүмитиниң өлкидики мусулманларниң һоқуқиға бесим көрситиши диний асастики партияниң қурулушиға елип кәлди. 1917-жили 17-мартта Ташкәнттә Түркстан хәлиқлири билән җәмийәтниң һәрхил топлирини бирләштүргән «Шура-и-ислами» партияси қурулди. Партияни М. Абдурашидханов башқурди, униң ишида М. Шоқай, В. Кари, А.Темирбеков алаһидә пааллиқ көрсәтти. Партия қурулушиниң асасий мәхсити мусулман хәлиқлириниң өзини-өзи башқуруши, бурунқи Түркстан генерал-губернаторлуғи хәлиқлириниң өзигә хас әнъәнилири, урп-адәтлири, диний алаһидиликлирини сақлаш, Европа хәлиқлири вәкиллириниң инқилавий еқимиға қарши туруш еди.

Мунакимә

Түркстанда партияләр немишкә диний йөнилиштә қурулди?

Кейин «Шура-и-ислами» партиясидин «Шура-и-улема» роһанийлар кеңиши болуп бөлүнүп чиқти.

6. Февраль инқилавиниң Қазақстан үчүн тарихий әһмийити. Февраль инқилави өлкә турғунлири сәвийисиниң өсүшидә зор әһмийәткә егә бол-

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. Февраль инқилавидин кейин болған өзгиришләргә баһа бериңлар.

Февраль инқилавидин кейин	
Өзгәрди	Өзгәрмиди
Хуласә:	

2. «Самодержавие, җәмийәтлик тәшкилатлар, партия, қошһөкүмәтлик, Вақитлиқ һөкүмәт» тирәк сөзлирини қоллинип, «Февраль инқилави қазақ хәлқиниң сәясий пааллиғиниң ешишиға тәсир қилди» мавзусида 50—60 сөздин ибарәт эссе йезиңлар.

ди. Қазақ хәлқиниңму сәвийиси йеңилинип, жәмийәтлик тәшкилатларни қурушқа башлиди.

Иккинчи рус инқилави 1917-жили қазақларға миллий партиясини— «Алашни» қурушқа имканийт яратти. Қазақлар Февраль инқилавини хошаллиқ билән қарши алғини билән, у қазақ хәлқиниң муһим мәсилилирини йешәлмиди.

1. Февраль инқилави мәғлубийәткә учрап, падиша һөкүмранлиғи сақланғанда, әһвал қандақ болатти? 2. Февраль инқилавиға сиртқи күчләрниң (Россиягә иттипақдаш вә дүшмән дәләтләрниң) тәсири болуши мүмкинму? 3. Қазақ хәлқи билән башқиму мустәмликә хәлиқләргә Февраль инқилави қандақ тәсир қилди? 4. Февраль инқилавиниң шәрт-шараитлирини атаңлар.

Буржуазиялик-демократиялик инқилап — иҗтимаий инқилап. Асасий мәхсити—феодаллиқ түзүмни йоқитиш, көпхиллиқ дөләт қуруш.
Қошһөкүмәт — бир вақитта икки һөкүмәтниң һөкүмранлиқ қилиши.
Вақитлиқ һөкүмәт — Февраль инқилави (27-февраль, 1917-ж.) җәриянида самодержавие ғулитилғандин кейин қурулған мәркизий һакимийәтниң йеңи оргини.

Мустафа Шоқай (1890—1941) — атақлиқ җәмийәт вә дөләт әрбаби, миллий-демократиялик һәрикити рәһбәрлириниң бири. Санкт-Петербург университетиниң түлиги.

1917-жил, 27-март

Февраль инқилавиниң ғәлибиси шәрипигә Қазалы шәһиридә өткән мусулманларниң, солдатлар билән офицерларниң намайиши һәм демонстрацияси һәққидә хәвәр

27-мартта Қазалы шәһиридә 5000дин ошуқ қазақ, өзбәк, татарлар бирлишип, шәһәр кочилирида меңип өтти. Улар онға йеқин қизил туғ көтирип, күндүзи саат 2 мәзгилидә базарниң йенидики мечитниң алдиға жиғилди. Митинг болди. Митинг рәиси болуп Ташкәнттин чақирилған «Алаш» гезитиниң муһәррири Көлбай Тосығов (1879—1918-жиллири яшиған қазақ язғучиси, драматург, «Үч жүз» партиясиниң йетәкчиси) әпәндимни, катип қилип муәллим Байекеш Сәтбаев әпәндимни сайлиди. Митингқа сот хизмәтчилири билән дохтурлар башлиған көплигән рус адәмләрму қатнашти. Митинг рәиси Көлбай әпәндим Россиядә йүз бәргән вақиәләр тоғрилиқ 3 сааттәк доклад оқуди. Хәлиқ хошаллиқтин яйрап, чавак чалди, Көлбай әпәндимни орундуққа олтарғузуп, жуқури көтәрди. Қатнашқучилар шу йәрдә 317 сом 38 тийин жиғдидә, Көлбай әпәндимгә берип, Дөләтлик Думиниң рәиси Родзянка арқилиқ әркинлик йолида күрәшкән батурларға беришни илтимас қилди. Молла Минхажалдинов әпәндим, муәллим

Байекеш әпәндим нутуқ сөзлигәндин кейин, қатнашқучилар Көлбайниң тәкливи билән «Шура-и-ислам» жәмийитигә буржуазиядин вә адаләтлик рәвиштә татарлардин 3, қазақлардин – 3 вә өзбәкләрдин 3 вәкил сайлиди. Шуниңдин кейин, митингқа барлиқ қатнашқучилар казарма тәрәпкә йол алди, у йәрдә офицерлар рәһбәрлигидики солдатлар мусулманларни «Ура!» дәп вақирап қарши алди һәм көзлиридин яш төкүп, мусулманларниң қоллирини қисти. Солдатлар намидин мусулманларға беғишлап офицер Качаев нутуқ сөзлиди. Хәлиқ узақ вақит давамида «Ура!» дәп вақирап турди.
Шуниң билән митинг аяқлашти.

Б.С. Қазалы.

Қазақстандики 1917-жил. Һөжҗәтләр билән материаллар. Алмута, 1977, 47—48-б.

? Февраль инқилавини йәрлик хәлиқ қандақ қарши алди?

Тест тапшуруқлири

1. Россиядики 1917-жилқи Февраль инқилавиниң нәтиҗисидә:

А) Падиша мәмлмкәттин қоғланди
Ә) Монархия (самодержавие) ғулитилди
Б) Падиша билән қозғилаңчилар келишимгә кәлди
В) Монархия сақланди
Г) Биринчи жаһан уруши аяқлашқичә падиша орнида қалдурулди

2. «Шура-и-ислам» партияси қурулған шәһәр:

А) Петропавл
Ә) Верный
Б) Ақмола
В) Ташкәнт
Г) Омск

3. Вақитлиқ һөкүмәт лашманлиққа жәлип қилинғанларни қайтуруш тоғрилиқ қарар қобул қилди:

А) 1917-жили әтиязда
Ә) 1918-жилниң бешида
Б) 1917-жили язда
В) 1919-жили күздә
Г) 1918-жили күздә

§6–7. Алаш һәрикити вә қазақ хәлқиниң миллий идеяси

Тәтқиқат соали: **Немишкә «Алаш» партияси хәлиқниң қоллишиға егә болди?**

Бүгүнки дәрисимиздә қазақ зиялилириниң җәмийәттики роли билән паалийитини, «Алаш» миллий һәрикитиниң шәкиллинишини қараштуримиз. «Алаш» партиясиниң миллий дөләтчиликни йеңилаштики сәяситини тәһлил қилимиз. Миллий нәширниң җәмийәтлик-сәясий аңни ойғитиштики әһмийитини еniқлаймиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Алаш қозғалысы Алаш партиясы Учредительное собрание «Қазақ» газеті Федеративтік республика	Движение Алаш Партия Алаш Учредительное собрание Газета «Казах» Федеративная республика	Алаш һәрикити Алаш партияси Тәсис жиғини «Қазақ» гезити Федеративлиқ жумһурийәт	Alash movement Alash party Constituent assembly The newspaper Kazakh» Federal Republic

Мавзуға чиқиш:

«Тирик болсам, қазақ хәлқигә хизмәт қилғиним қилған»

Әлихан Бөкейхан

1. Муәллип немишкә өз сөзини «тирик болсам» дәп башлайду?
2. Муәллипниң «қазақ хәлқигә хизмәт қилиш» дегән сөзини қандақ чүшинисиләр?

1. Қазақниң миллий идеяси вә Алаш һәрикити. XX әсирниң бешида өлкидә қазақ хәлқини бириктүрүш билән келәчәкктә дөләтчилик әнъәнисини әслигә кәлтүрүшни көзлигән күчлүк миллий-азатлиқ Алаш һәрикити пәйда болди. Бу һәрикәт дәвирниң йеңи тәләплиригә: деханларни аммивий көчиришкә; түплүк турғунларниң намратлишишиға; әнъәнивий җәмийәт билән егиликниң боһранлишишиға; руслаштуруш билән христианлаштуруш сәяситиниң күчийишигә вә б. җавап сүпитидә шәкилләнди.

Алаш — көплигән түркий хәлиқләрниң, шу җүмлидин қазақларниң ривайәтлик нәсәпнамиси, кейинирәк милләтни бирләштүргүн вә мустәқил

Муһакимә

Алаш һәрикитиниң XX әсирниң бешида шәкиллинишигә қандақ әһвалар тәсир қилди?

қазақ дөлитини қуруш идеясиниң асасиға айланған аталғу. Алаш қазақ жәңчилириниң дүшмәнгә қилған һуҗумидики шиари еди. Бу аталғу, шуниң билән биллә, адәмләр бирләшмисини, хәлиқ дегәнни, «қазақ» сөзиниң альтернативисини билдүргән.

Алаш һәрикитиниң бешида билимдан қазақ зиялилири турди. Алаш идеяси Алаш рәһбәрлириниң әмгәклиридә баян қилинған бәзи қаидиләр әтрапида шәкилләнди. Бу қаидә бойичә, *биринчидин*, йәр қазақ хәлқигә тәәллуқ мирас, уни хусусийға бериш вә сетиш тоғрилиқ гәп болуши мүмкин әмәс. *Иккинчидин*, йәр үсти вә йәр астидики жими байлиқ қазақ дөләтчилик идеясигә хизмәт қилиши тегиш. *Үчинчидин*, Қазақстан толуқ ихтисадий әркинлик елиши, хамәшия ишләпчиқириштин йәрлик тәйяр мәһсулат ишләпчиқиридиған санаәткә өтүши лазим. *Төртинчидин*, мәмликәттә қазақ тили, мәдәнийити, дини, урп-адәтлири билән рәсимйосунлири жуқури дәриҗидә болуши керәк. *Бәшинчидин*, миллий дөләт илим-пәнгә, башқа мәмликәтләр мувәппәқийәтлиригә, миллий әнъәниләр билән урп-адәтләргә асаслиниши тегиш.

Муһакимә қилиңлар

Қазақстанда «Алаш» партиясиниң вариси һесаплинидиған тәшкилат барму? Бар болса, уларниң программилирини селиштуруңлар.

2. Умуммиллий партия қуруш тәлпүнүши. 1905-жилниң декабрида Урал шәһиридә бәш вилайәттин қазақ депутатлириниң бешини қошқан съезд өтүп, униңда кадет партиясиниң қазақ шөбисини қурушқа һәрикәт қилинди. У қазақ хәлқиниң миллий мәнпәәтини қоғдашқа тегишлик болди. 1906-жилниң февралида Шәмәйдә кадетларға йеқин программини қобул қилған II Қазақ съези өтти. Съезд хуласисигә қазақларниң миллий мәнпәәтлирини қоғдашни қараштурған маддилар киргүзүлди. Программа бойичә дин әркинлиги елан қилинди, өлкидә башқа тиллар билән биллә қазақ тилини қоллиниш тәкитләнди. Съезд иштиракчилири қазақ балилириға беғишланған мәктәп, мәдрисиләр билән университетларни ечишни, Россияниң ичкирисидин деханларни Қазақстанға көчиришни чәкләшни тәләп қилди. Шуниң билән биллә, қазақларға рус турғунлири билән тең, баравәр дәриҗидики һоқуқлар бериш тоғрилиқ тәләпләрму қоюлди. Амма у чағда миллий зиялилар йәккә партия қуралмиди. Буниңға Россия Дөләтлик Думисиға сайлам, биринчи рус инқилави мәғлуп болғандин кейин башланған падиша һөкүмитиниң жазалашлири тосалғу болди.

3. «Қазақ» – умуммиллий гезит вә «Алаш» партиясиниң мәхсус нәшир әпкари (оргини). 1905-жили падишаниң манифести билән сөз вә нәшир әркинлиги елан қилинди. Бу қазақларда тунжа қетимлиқ демокра-

тиялик нәширләр билән гезит-журналларниң йоруқ көрүшигә имканийәт яратти. 1907-жили Санкт-Петербургта дәсләпки миллий иҗтимаий-сәясий «Серке» гезити чиқти. Һә дәп татар гезити «Ульфат»қа қошумчә сүпитидә вә Ш. Қосшығулулиниң ғәмхолуғи вә мәбләғ җәһәттин ярдими түпәйли чиқип турған еди. Бирақ падишаниң җазалашлириниң башлинишиға бағлиқ йепилип кәтти.

«Қазақ» гезити

1913-жилдин башлап Оренбургта умуммиллий «Қазақ» гезити чиқишқа башлиди. Гезитниң асасини А. Байтурсынулы салди, шәһәрдә Ә. Бөкейхан билән М. Дулатулы униң паал муәллиплири болди. Һәр санниң оттура тиражи 3 миң, бәзидә 8 миң нусхиға йетәтти. Гезит тез арида хәлиқара әһмийәткә егә болди. У хәлиқара вәзийәтни изчил рәвиштә тәһлил қилип, түрк дуниясиниң, мусулманлар һәрикитиниң тәғдирини диққәт мәркизидә тутти. Гезит сәһипилиридә Шәриқ аяллириниң азатлиғи билән баравәрлигини тәминләш, маарип-мәрипәт мәсилилири көтирилди. Қазақ хәлқини деханчилиқ кәспигә үгитиш билән биллә чарвичилиқни сақлап қелиш муәммалири паал түрдә муһакимә қилинди. Нәширләрниң бесим қисми тил, әдәбият, тарих вә этнография мәсилилиригә беғишланди. Нәшир аһали арисида зор абройға егә болди, қолдин - қолға, бир йезидин иккинчи йезиға көчүп жүрәтти. Гезит хәлиқниң илғар вәкиллирини топлаштурған асасий миллий-сәясий вә илмий-әдәбий нәширгә айланди.

Умуммиллий «Қазақ» гезити немишкә хәлиқ арисида кән тарқалди?

4. «Алаш» партиясиниң программиси. 1917-жилқи Февраль инқилави қазақ миллий зиялилириниң өз хәлқиниң һоқуқлирини қоғдаш йолидики паалийитини җанландурди. Биринчи җаһан уруши давамидики бесәрәмҗанлиқ, қазақларниң лашманлиққа чақирилиши, Вақитлиқ һөкүмәтниң қурулуши қазақларниң өз ара уюшуши зөрүрлүгини пәйда қилған еди.

1917-жили язда (21—26-июль арилиғида) Оренбургта өткән *Биринчи умумқазақ съези* миллий-сәясий «Алаш» партиясиниң қурулғанлиғини җакалиди. Партия рәһбәрлири Ә. Бөкейхан, А. Байтурсынулы вә б. хәлиқ вәкиллири еди. Йеңи партия программисиниң

Ойлиниңлар
«Алаш» партиясиниң программисида һөкүмранлиқ системиниң қандақ нишани қараштурулған?

мәтинини Ә. Бөкейхан, А. Байтурсынулы, М. Дулатулы, Ғ. Жүндибаев вә б. тәйярлиди.

Программа 10 қисимдин ибарәт болуп, 1917-жили 21-ноябрьда умуммиллий «Қазақ» гезитидә елан қилинди. Партияниң асасий мәхсити Россия демократиялик **федератив жумһурийити** тәркивидики қазақ автономиясини қуруш дәп җакаланди. Лайиһә муәллиплири дөләтниң алий органлирини қуруш йолини тәклип қилди. *«Һөкүмәт бешида Учредительное собрание билән Дөләтлик Дума мәлум қәрәлгә сайлайдиган президент болиду. Президент хәлиқни министрлар арқилиқ башқуриду, у министрлар Учредительное собрание билән Дөләтлик Дума алдида җавапкәр болиду»*, – дәп көрситилди.

«Алаш» партияси программисиниң муәллиплири демократиялик сайлам системисини тәклип қилди. Депутатлар сайлими йошурун аваз бериш арқилиқ умумға бирдәк тән, пәвқуладдә вә мәхпий өткүзүлүшкә тегиш болди.

Муһакимә

«Алаш» партиясиниң дин тоғрилиқ йәкүн-концепциясигә пикриқларни билдүрүңлар.

Программида автономияниң миллий қаидә асасида қурулидиғанлиғи ейтилди. *«Россия жумһурийитидә динға, қанға қаримай, әр киши-аял демәй, адәм балисиниң баравәр болуши. Жиғилишқа, жәм болушқа, аммивий сөзләшкә, гезит чиқиришқа, китап нәшир қилдурушқа—әркинлик»* дейилгән. Бу «Алаш» партиясиниң әң демократик, изгү идеялири еди.

Дин дөләттин ажритилди. Шуниңға қаримай, миллий сот урп-адәтлик асасларниму етибарға алидиған болди (бийләр соти—**муәллип**). «Алаш» партияси өз қошунини қуруш; намратларға ярдәмлишиш; маарипни һәртәрәплимә риважландуруш; аграрлиқ-олтирақлаштуруш мәсилисини йешиш вәзипилирини қойди. Программида йәр қазақ хәлқиниң егилигидә дәп атап көрситилип, йәрни сетиштин тамамән баш тартилди. Сот системисида бийләр сотини сақлаш билән вакаләтликләр сотини пайдилиниш тәвсийә қилинди. Һәрбий саһа бойичә қазақ милициясини қуруш керәк дейилди. Селиқ саһасида *«Һаллиқ көп, кәмбәгәл аз төлисун»* дегән қаидигә әмәл қилиниши тегишлик болди. Мәктәп келәчәктә толуқ автономия елиши керәк дейилди.

«Алаш» хәлиқ ичидики абройлуқ партиягә айланди. Униң рошән испати 1917-жили ноябрь ейидики Қурултай мәҗлисидә өткән сайламда партияниң көп авазға егә болуп, 43 депутатлиқ орунни егилиши болди. Сабиқ Россия империяси тәвәсидә тиркәлгән 50тәк партия ичидин «Алаш» партияси алған аваз сани җәһәттин алдинқи орунларниң биридә болди. Бирақ 1917-жилқи большевикларниң Октябрь инқилави әһвални хелила өзгәртивәтти. «Алаш» партиясиниң рәһбәрлири программа лайиһисини большевиклик қирғин,

террорлуқ усул билән әмәс, эволюциялик ислаһатлар йоли билән әмәлгә ашурушни көзлиди. Амма бльшевиклик һөкүмәтниң «сәлтәнәтлик тәдбири» башланди.

Жүплүк иш

Кеңәш һөкүмитини Алаш әрбаплири қоллимиди. Сәвәвини еиқлаңлар.

«Алаш партиясиниң тәркивигә илмий вә иҗадий зиялиларниң көрнәклик вәкиллири: М. Тынышбаев, М. Жумабаев, Ш. Қудайбердиулы, F. Қарашев, С. Торайғыров, Х.Аббасов, Ә. Ермеков, Ж. Досмухамедов вә көплигән җәмийәт әрбаплири кирди. Партиягә җәмийәтниң һәрхил саһасиниң вәкиллири: студентлар, муәллимләр, хизмәткарлар, роһанийлар вә б. киргән еди. Алаш партияси билән һәрикитиниң асасини салғучилар вә қоллиғучилир арисида атақлиқ рус алими һәм мәрипәтчиси **Г. Н. Потанинму** бар еди. Қирғизлар арисида Алаш партиясиниң бөлүмчиси ечилип, униңға қирғиз хәлқиниң наһайити билимлик вә көрнәклик вәкиллири кирди.

Алаш вәкиллирини кейинирәк Кеңәш һөкүмити тәқипкә учратти. Тәхминән партия әзалириниң умумий сани, уни қоллиғучиларни һесапқа алмиғанда, миңға йеқин адәмни тәшкил қилатти. Алаш партиясиниң әзалири большевикларниң идеялири билән қәдрийәтлирини қазаққа ят һадисә сүпитидә қараштуруп, қобул қилмиди.

5. «Алаш» партияси әзалириниң тәқип-сүргүнгә учриши. Пухралар уруши жиллири Алаш әрбаплири ақлар тәрәптә күрәшкинини билимиз. Алашордилиқларни өз тәрипигә тартиш үчүн, РСФСР ПИИК 1919-жили мартта Алашордиға кәчүрүм елан қилди. Мошу чағда А. Бай-

1. Алаш партияси программисиға SWOT тәһлил қилиңлар

1. Программиниң утуқлуқ йери
2. Программиниң аҗиз тәрәплири
3. Программа қазақ хәлқигә қандақ мүмкинчиликләрни бәрди?
4. Программа қандақ ховуп-хәтәрләрни елип кәлди?

S Иҗабий тәрәплири	
W Аҗиз тәрәплири	
O Имканийәтләр	
T Ховуп-хәтәрләр	

2. «XX әсирниң бешидики қазақ зиялилириниң идеясини аддий амминиң қоллиши қануний еди». Мошу пикирни 3—5 жүмлә билән дәлилләңлар.

Издиниңлар

«Алаш» партияси программиси билән тонушуңлар. Бүгүн мошу тәклипләрниң қайсисини киргүзүшкә болиду?

турсынулы рәһбәрлигидики алашордилиқларниң торғайлиқ бөлиги большевиклар тәрәпкә өткән еди. Пәйдин-пәй қазақларниң башқиму топлири Кеңәш һөкүмитини қоллашқа башлиди. Большевиклар қазақ автономиясини қуруш тоғрилиқ тәләпни орунлиди, бирақ пролетариат диктатуриси билән синипий күрәш асасида 1920-жили Қирғиз (Қазақ) АССРи қурулди.

Большевикларниң милләтләрниң өзини-өзи башқуруш һоқуқи һәққидики рәсмий һөжҗәтлиридин үмүтләнгән алашордилиқлар 20-жилларниң бешида униң әмәлгә ешиши мүмкинлигигә ишәнди. Лекин Алаш автономиясиниң рәһбәрлиригә Кеңәш һөкүмити ишәнчсизлик билән қариди. 1920-жили 5-мартта Қазақ өлкисини башқуруш һәққидики Һәрбий-инқилавий комитет Алашординиң ғәрбий бөлүмини әмәлдин қалдурди. Шәмәй бөлүминиң паалийити мәнъий қилинди.

Большевиклар елан қилған кәчүрүмләргә (1919, 1920-жилқи) қаримай, тоталитарлиқ тәртипниң мустәһкәмлиниши билән Алаш һәрикитигә қатнашқучиларни сәясий тәқипләш күчийишкә башлиди. 1920, 1930-жиллири билимдан миллий зиялилар билән мәдәнийәт сәркилири, Алаш әрбаплири қаттиқ тәқипләнди. Миңлиған адәм түрмиләргә ташлинип, етиветилди.

6. Алаш һәрикитиниң тарихий әһмийити билән сәясий ақивети. Алаш һәрикитиниң тарихий әһмийити бәк зор. Бу Россия империясиниң 1822—1824-жиллардики мустәмликә сәясити асасида үзүлүп қалған миңлиған жиллиқ әнъәниси бар дөләтчиликни әслигә кәлтүрүш тәлпүнүши еди. Һазирқи дөләтчилигимизниң асасида мошу Алаш идеяси ятиду.

1937—1938-жиллардики аммивий сәясий тәқип жумһурийәт тарихидики қайғулуқ дәвир еди. Милләт қаймиғи—қазақ жәмийитиниң илғар, әркин пикирлик, билимлик адәмлири йоқитилди. Алаш һәрикитиниң тарихий әһмийитини көрситип, Қазақстан Жумһурийитиниң Тунҗа Президенти Н. Ә. Назарбаев мундақ деди: *«Алаш партиясиниң рәһбәрлири тәклип қилған көплигән қаидиләр бүгүнгичә өз әһмийитини сақлап келиватиду... Алдига қойған мәхсити қазақ жәмийитини пәйдин-пәй өзгәртип, уни мошу замандики һәққанийәткә маслаштуруш еди. Жәмийәтниң тәрәққият дәриҗисини, әнъәниләр билән һаят тәрзини етибарға елишниң зөрүрлүгини, йеңилашни арзу қилған либераллиқ қаидиләр билән уйқаштуруп турди. Бир сөз билән ейтқанда, улар мәмликәтни риважландурушниң демократиялик альтернативисини тәклип қилди, бирақ у авторитарлиқ жәриянлар кесиридин әмәлгә ашмай қалди».*

1. Қошумчә материалларни пайдилинип, Оттура Азияниң башқа хәлиқлиридә қандақ миллий-азатлиқ һәрикәтләр болғанлиғини еиқлаңлар. 2. Тәхмин қилиңлар: әгәр ақлар һөкүмити қазақларға һәқиқәтәнму автономия бәргәндә, әһвал қандақ болар еди? 3. Қандақ ойлайсиләр, Алаш әрбаплири алған автономия билән чәклинәттиму яки толуқ мустәқиллик үчүн күришини давамлаштуратти-му? 4. «Алаш» партиясиниң нәшир әпкари (оргини) қайси гезит болди? 5. «Алаш» һәрикити миллий дөләт қуруш җәриянини тезләтти». Бу пикиргә қошуламсиләр? 6. Қазақ зиялилириниң иҗадий мираси җәмийәтлик аңға қандақ тәсир қилди? 7. Милләт зиялилириниң һазирқи қазақ җәмийитидә егиләйдиған орни қандақ? 8. Сәясий партияләрниң қурулушиға қандақ әһваллар тәсир қилди?

Алаш һәрикити — XX әсирниң биринчи чаригидики Россия империясиниң мустәмликә системисиға қарши миллий-азатлиқ күриши.
Алаш партияси — 1917—1918-жиллардики дәсләпки қазақ миллий-демократиялик партия.
Зиялилиқ—адәмниң жуқури мәдәнийәтликлигиниң, әқил-парасити билән инсаний хусусийәтлириниң жиғиндисини билдүридиған чүшәнчә.
«Қазақ» гезити — 1913—1918-жиллири чиққан умумиллий нәшир.
Учредительное собрание (Тәсис жиғини) — дөләтлик мәсилиләр қарилидиған чоң жиғин. Россиядә конституция қобул қилиш үчүн, 1907-жили ноябрьда қурулған.
Федеративлиқ җумһурийәт — йәккә мәмликәтләрниң биртуташ болуп, өз ара бириккинидин қурулған дөләт.
Элита — мәлум бир җәмийәтниң талланған, интеллектуал пааллиғи жуқури вәкиллири.

Потанин Григорий Николаевич (1835—1920)—даңлиқ рус сәяһәтчиси, этнограф вә публицист. Қазақстанда туғулуп-өскән. Қазақ хәлқиниң тарихи билән мәдәнийитини тәтқиқ қилишқа зор төһпә қошқан. Дала турғунлири рус алимини «пак вижданлиқ ақсақал» дәп атиған.

«Алаш» партияси программисиниң лайиһиси

Бәзи изаһлар билән һазирқи қазақ имласи бойичә берилгән
М. Қул-Мухаммед нусхиси

I

Дөләт шәкли

Россия демократиялик, федеративлиқ җумһурийәт болуш. (Демократияниң мәнаси — дөләтни хәлиқниң башқуруши. Федерацияниң мәнаси — баравәр дөләтләрниң бирлишиши. Федеративлиқ җумһурийәттә һәр мәмликәтниң асаси айрим, инақлиғи бир болиду. Һәрқайсиси өз тизгинини өзи елип жүриду).

Һөкүмәт бешида Учредительное собрание билән Г. Дума мәлум қәрәлгә сайлинидиған президент болуш. Президент хәлиқни министрлар арқилиқ башқуруш. Бу министрлар Учредительное собрание билән Г. Дума алдида җавапкар болуш.

Депутатлар удул, баравәр вә йошурун аваз билән сайлиниду. Сайлам һоқуқида қан, дин, әркәк-аял таллашсиз болуш.

Законни пәқәтла Г. Дума чиқириш һәм Г. Дума һөкүмәт үстидин қарап, ишини тәкшүрүш, запрос (сораш) қилиш һоқуқиму Г. Думида болуш. Дөләт селиғи Г. Думисиз селинмаслиқ.

II

Йәрлик әркинлик

Қазақ жүргән вилайәтләрниң һәммиси бир бағлинип, өз тизгини өзидә болуп, Россия Жумһурийитиниң федерациялик бир оргини болуш. Пурсити кәлсә, қазақ автономияси һазирчә достанә хәлиқләр билән болуш, пурсити кәлмисә, бирдинла өз алдиға йәккә болуш. Қандақла бомисун, мошу күндики земстволиқни қобул қилиш.

«Алаш» партияси қазақ хәлқиниң бий, болус, йезилири қатарлиқ орунлирида хизмәт қилидиған адәмләр юртқа пайдилиқ, хәлиқ үчүн хизмәт етишкә майил адәмләр болушиға жаһид[1] қилиду. Земстволарниң управилиридa, милициялиридә таза хизмәтчи боларлиқ кишиләрниң исми хәлиқ ихтияриға селиниду.

«Алаш» партияси адиллиққа ян басиду, начарларға йолдаш, зулумға дүшмән болиду. Күч-қувитини яхшиликқа сәрип қилип, хәлиқ тәрәққий қилишқа башлайду.

III

Асасий һоқуқ

Россия Жумһурийитидә динға, қанға қаримай, әркәк-аял демәй, адәм балиси баравәр болуш.

Жиғин ечишқа, тәшкилат қурушқа, сөзләшкә, гезит чиқиришқа, китап нәшир қилдурушқа –әркинлик; һөкүмәт хизмәткарлири егисиниң рухитисиз һечкимниң босуғисини атлимаслиқ; законсиз йол билән һечкимни һөкүмәт адәмлири тутмаслиқ; сот соримай, һөкүмәт ейтмай, тутқун қилмаслиқ; жинайити болған адәм судья бар йәрдә 24 саат ичидә, судьясиз йәрдә бир һәптидин қалмай судьяға тапшурулуп, соланса, судьяниң һөкүми билән солиниш.

Кишиниң хетини ачқанға — әйип, оқуғанға жаза болуш.

IV

Дин иши

Дин иши дөләт ишидин айрим болуш. Пүткән динларға баравәр һоқуқ. Динни йоқитишқа ихтияр. Кирип-чиқиш тәрипигә әркинлик.

Муфтилиқ қазақта өз алдиға болуш. Нека, талақ, жиназа, балиға исим қоюш қатарлиқ ишлар моллида болуш, йесир даваси сотта қарилиш.

---

[1] Жаһид – әрәпчә жаһд яки жуһд сөзидин алмишип қоллинилған нусха, «тиришиш, тәлпүнүш» дегән мәналарни билдүриду. (Борисов В. М. Русско-арабский словарь. Т. II, М., 1982, с. 332).

V

Һөкүмранлиқ вә сот

Һәр юртниң һөкүранлиғи билән соти турмуш шараитиға қарап болуш. Бий һәм судья йәрлик аһалиниң тилини билиш. Арилаш йәрдә сотниң тәргәв-сүрүштә вә һөкүми йәрлик аһалиниң көп қисминиң тилида ейтилиш. Бий һәм судья орнидин тәргәвсиз чүшмәслик. Һөкүмәт вә сот йүзидә пүткүл юрт әһли баравәр болуш; Худадин кейинки күчлүкләр бий һәм судья болуп, ким болмисун, уларниң һөкүмигә бой сунуш.

Ейтилған һөкүм тез орниға келиш. Зор жазалиқ жинайәтләр присяжный сот билән қарилиш. Қазақ көп йәрдә сот тили қазақ тили болуш. Присяжныйлар қазақтин елиниш. Қирдики йеза, болуслуқ ичидики һөкүмранлиқ билән сот аһали сунған қаидә йоли билән атқурулуш.

VI

Әлни қоғдаш

Әл қоғдаш үчүн әскәр мошу күндикидәк тутулмаслиқ. Әскәр йешиға йәткән яшлар өз йеридә үгитилип, өз йеридә хизмәт қилиш: әскәрни топқа бөлгәндә, қериндашлиқ топқа қарап бөлүш. Һәрбий вәзиписини қазақ атлиқ милиция көрүнишидә атқуруш.

VII

Селиқ

Селиқ әһвалға, тапавәткә қарап байға байларчә, кәмбәғәлгә кәмбәғәлчә адил йол билән тарқитилиш.

VIII

Ишчилар

Ишчилар закон панасида болуш. (Қазақ зиминида завод-фабрика аз, шуңа қазақниң ишчилириму аз. «Алаш» партияси ишчилар һәққидә социал-демократларниң меньшевиклар группиниң программисини яқлайду.)

IX

Илим-пән үгитиш

Оқуш ордилириниң ишиги һәркимгә очуқ һәм һәқсиз болуш; аммиға умумйүзлүк оқуш йейилиш. Башланғуч мәктәпләрдә ана тилида оқутуш; қазақ өз тилида оттура мәктәп, университет ечиш; оқуш йоли өз алдиға автономия шәклидә болуш; һөкүмәт оқуш ишиға киришмәслик; муәллимләр-профессорлар өз ара сайлаш арқилиқ қоюлуш; әлдә китапханиларниң ечилиши.

X

Йәр мәсилиси

Учредительное собрание асасий закон түзгәндә йәр бөләклири авал йәрлик аһалиғә берилсун дәш; қазақ йәр бөләклирини олтарған йәрләрдин елип орунлашқичә, қазақниң йеригә аққан мужик кәлмәслиги; бурун елинған йәрләрниң мужик олтармиғанлири қазаққа қайтиш; қазаққа тегидиған йәр бөлигини йәрлик комитетлар кесиш; бөләк өлчәш—норма йәрниң тописи билән егилик түригә қарап ясилиш; бөләктин ешинған йәр земство қолида болуш; артуқ

турған йәрдин әл өскәндә арилап-арилап бөләк кесилип берилиш; Түркстанда йәр билән биллә су бөлигиму кесилиш; йәрни қазақ өй бешиға егилмәй, йезакәнт, уруқ-туққанлар хусусийлаштуривелиш; өз ара адил йол билән пайдилиниш.

Йәр законида йәр сетиш дегән болмаш, һәрким өзи пайдилиниш. Пайдисидин артуқ йәр сетилмай, земствоға елиниш. Йәрниң кани – астинқи байлиғи ғәзниниңки болуп, һөкүмдарлиғи земство қолида болуш.

Бәк зор дәрәқ, катта дәриялар дөләтниң болуп, аз дәрәқ һәм көп байлиғи земство мүлки һесаплиниш.

Лайиһә түзгүчиләр:

Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтурсынулы, Миржақып Дулатов, Елдес Ғумаров, Есенғали Турмухамедов, Ғабдулхамид Жүндибаев, Ғазымбек Биримжанов.

Қул-Мухаммед М. «Алаш» программиси: Хиянәт вә һәқиқәт.—Алмута, 2000, 82—90-б.

? «Алаш» партияси программисиниң тарихий әһмийити немидә?

Тест тапшуруқлири

1. «Алаш» партиясиниң программиси қанчә қисимдин тәшкил тапти?

А) 5 қисимдин
Ә) 7 қисимдин
Б) 15 қисимдин
В) 12 қисимдин
Г) 10 қисимдин

2. 1917-жили 21—26-июль арилиғида Биринчи Умумқазақ съезида қараштурулған мәсилә:

А) Қазақ вилайәтлириниң автономияси
Ә) Йәр мәсилиси
Б) Қурултай мәжлисигә тәйярлиқ
В) Қазақниң «Алаш» партиясини қуруш
Г) Барлиқ жавап тоғра

3. «Алаш» партиясиниң қурулған вақти:

А) 1917-жили июль
Ә) 1917-жили март
Б) 1917-жили февраль
В) 1917-жили сетябрь
Г) 1917-жили июнь

§8–9. XX әсирниң бешидики қазақ зиялилириниң көрнәклик вәкиллири

Тәтқиқат соали: **Қазақ зиялилири миллий мәнпәәтләрни қандақ қоғдиди?**

Бүгүнки дәрисимиздә қазақ зиялилириниң җәмийәттики роли билән паалийитини қараштуримиз. Қазақ зиялилириниң иҗадий мирасини тәһлил қилип, җәмийәтлик аңға тәккүзгән тәсиригә баһа беримиз. Әлихан Бөкейханниң сәясий рәһбирий паалийитигә тохтилимиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Зиялы	Интеллигенция	Зияли	Intelligence
Реакция	Реакция	Реакция	Reaction
Қаражүздіктер	Черносотенец	Қарайүзлүкләр	Black hundred

Мавзуға чиқиш:

Көзуңни ач, ойған қазақ, көтәр башни,
Өткүзмәй қараңғуда бекар яшни.
Йәр кәтти, дин начарлап, һал һарам боп,
Әзизим, әнди йетиш ярашмайду.

Миржақып Дулатулы. «Ойған, қазақ!»

1. Шеир қурлири кимгә беғишланған?
2. Муәллип бу шеир мисралири арқилиқ немини тәшвиқ қилиду?
3. Немишкә шеирға «Ойған, қазақ!» дәп нам берилгән?

1. Сәясий реакцияниң күчийиши. 1907-жили қазақлар сайлам һоқуқидин айрилди. Қазақстанда тәдбирләр, намайишлар вә жиғинларни өкүзүш мәнъий қилинди. Өлкидики социал-демократиялик вә кәспий иттипақ тәшкилатлири вәйран болди. Сәясий ишәнчсизләргә полициялик җасуслуқ қоюлди. Карханиларда паал ишчилар билән исиянчилар «қара тизимға» киргүзүлди, алдин-ала агаһландурулмай, иш-

Ениқланлар

Падиша һөкүмити қазақларни сайлам һоқуқидин айриғанда, қандақ мәхсәтни көзлиди?

тин қоғланди. Карханилардики иш нормиси, иш күнинің узақлиғи улғайтилди. Озуқ-түлүк баһаси қиммәтлиди, жәриман селиш овж алди. Қазақ вә рус деханлириниң йолини кесишкә әскәр күчи қоллинилди.

1917-жили Маарип министри тәстиқлигән қаидидә қазақ тилиниң мәртивиси төвәнлитилди. Қазақ балилириға өзлириниң ана тили башланғуч мәктәпләрдә иккила жил, йәнә келип қошумчә пән сүпитидә оқутулидиған болди. Башқа пәнләрниң һәммиси рус тилида елип берилди. Дала өлкисиниң һәрбий губернаторлири рус тилини билмәйдиған адәмләрниң болус, йеза старшиниси болуп сайлиниши мәнъий қилинидиғанлиғи тоғрилиқ пәрман чиқарди.

Һөкүмәт бешидикиләрниң беваситә қоллиши билән «Рус хәлқи иттипақи», «Михаил Архангел иттипақи» вә башқа **қарайүзлүк** тәшкилатлар қурулди. Улар мәмликәттә вәһимә салди, хәлиқ арисида аразилиқ пәйда қилди, йәрлик һакимийәт орунлириниң беганиләрни тәқиплиши күчәйди.

Падиша һөкүмитиниң мундақ һәрикити Россия хәлиқлириниң, шу жүмлидин қазақларниңму наразилиғи билән ғәзәп-нәпритини қозғиди.

2. Қазақ зиялилириниң көрнәклик вәкиллири вә уларниң паалийити. Миллий-мустәмликә әзгүниң күчийиши, өлкигә базар мунасивәтлириниң кириши, падиша һөкүмитиниң кәлгиндиләрни олтирақлаштуруш сәясити қазақ хәлқиниң миллий сәвийисини өсәрди. Өлкидә мустәмликә әзгүгә қарши паал һәрикәтләр овж алди.

Қазақстанда реакцияниң күчийиши

- Қазақлар сайлам һоқуқидин айрилди
- Митинглар (намайиш) билән жиғинлар өткүзүш мәнъий қилинди
- Қазақ тилиниң мәртивиси төвәнлитилди
- Карханилардики иш нормилири, иш күнинің узақлиға улғайтилди
- Карханиларда ишчилар билән исиянчиларниң паалийәтчилири алдин-ала агаһландурулмай иштин қоғлланди
- Өлкидики социал-демократиялик вә кәспий иттипақ тәшкилатлири вәйран болди
- Рус тилини билмәйдиған адәмләрниң болус, йеза старшиниси болуп сайлиниши мәнъий қилинди
- Қарайүзлүкләр тәшкилатлири қурулуп, улар мәмликәттә вәһимә салди, милләт аразилиғини пәйда қилди

Россия империяси билән чәт әлләрниң алий оқуш орунлирида оқуған, мурәккәп иҗадий әмгәк билән, мәдәнийәтни риваҗландуруш вә тәрғип қилиш билән кәспий сәвийәдә шуғулланған зиялилар топи шәкилләнди. Қазақ зиялилири қазақ хәлқиниң империя тәркивидә өзгиләр билән баравәр һоқуққа егә болушқа қол йәткүзүш йолида күрәшти. Улар қазақ дәләтчилигини әслигә кәлтүрүшниң усул-амиллирини қараштурди, өз хәлқиниң мустәмликә өзгүдин азатлиқ елиш йолидики күришигә ярдәмлишишкә интилди. XX әсирниң бешидики қазақ зиялилири **Ә. Бөкейхан, А. Байтурсынулы, М. Дулатулы, М. Тынышбаев, М. Шоқай, Х. Досмухамедов, Ж. Досмухамедов, Ж. Ақбаев** вә б. даңлиқ намайәндиләр милләтни башқа хәлиқләр билән баравәрликтә тәрәққият йолиға башлашни билди. Миллий зиялилар қазақ җәмийитиниң ойғинишиға ярдәмлишип, хәлиқниң һоқуқлуқ, эстетикилиқ еңи билән тәпәккүриниң ешишиға зор тәсир қилди. Улар өз үлгә-нәмуниси билән қазақ хәлқиниң кәлгүси җәмийәт әрбаплири **М. Жумабаев, Қ. Кемеңгеров, Ж. Аймаутов, М. Әвезов, А. Сейитов, Ә. Ермеков, Қ. Болғанбаев** қатарлиқ көплигән яш әвлатни тәрбийиләп өстәрди.

Жақып Ақбаев

Халел Досмухамедов

Қазақ зиялилири өзлириниң мақалилири билән әсәрлирини Қирим татарлириниң «Тәржиман», Едил бойи татарлириниң «Ихтисад», «Шора», «Вақит» вә «Жулдыз» кәби нәширлиридә елан қилди. Уларда падиша һөкүмити мәмурийитиниң қазақниң қедимий дәвирдин бу янқи ана диярини тартивелип, уларни аммивий қоғлап чиқиш сәяситини тәнқитлиди. Шуниң билән биллә, қазақ хәлқигә христиан динини күч билән теңип, уларни чоқундурушқа, қазақниң ана тилини қоллиништин қисип чиқиришқа тиришқан хүнүк һәрикәтлиригә қарши күрәшти. Алаш зиялилири қазақ даласиға илим-мәрипәт тарқитишни көзлиди. Улар әдәбий кәчләрни өткүзүп, жиғилған мәбләғни қазақ студентлириға әвәтти, ана тилида китаплар билән дәрисликләрни нәшир қилишқа хәшлиди.

Қазақ миллий зиялилири рәһбәрлириниң паалийити тоғрилиқ сөзләп бериңлар.

Ә. Бөкейхан өзиниң әтрапиға қазақ хәлқиниң илғар зиялилириниң әң талланған бөлигини топлаштурушни билди. Униң ишәнчилик һәмралириниң бири атақлиқ шаир, наһайити көрнәклик алим,

Издиниқлар

Өзәқлар яшайдиған вилайәт даирисидики миллий-азатлиқ һәрикәт вәкиллириниң исимлирини еniқлаңлар.

түркийшунас, публицист,педагог, тәржиман вә жәмийәт әрбаби Ахмет Байтурсынулы болди.

Ә. Бөкейхан билән пикирдаш һәмралириниң вә миллий-азатлиқ һәрикәткә паал қатнашқучиларниң бири—Миржақып Дулатулы (1885—1935). У Торғай вилайити Торғай уезиниң Қызбел әтрапида дунияға кәлгән. Дәсләпки билимни йеза мәктивидә алған. Торғайдики икки синиплиқ мәктәптә оқуған. **1904-жили** Омсққа берип, у йәрдә Ә. Бөкейхан вә А. Байтурсынулы билән учришиду, сәясий паалийәткә паал арилишишқа башлайду. Падиша мустәмлкисигә очуқ қарши чиқип, йәр мәсилисини көтириду. Қазақтин йәрни тартивелишни, мусулманлиқни тәқипләшни тохтитишни тәләп қилиду. **1909-жили** «Ойған, қазақ!» намлиқ шеирлар топлими йоруқ көриду. М. Дулатулыниң бу китавини замандашлири «Миллий манифест» дәп атиди. Муәллип қазақ хәлқиниң еғир әһвалини нәзмий шәкилдә тәсвирләп, униңдин чиқиш йолини тәклип қилиду. У қазақ даласида аммивий мечитлар билән мәдрисиләрни ечишни, яшларға ислам роһида тәрбийә беришни яқлиди.

Ә. Бөкейханниң ишәнчилик һәмралири тоғрилиқ немә ейталайсиләр?

Алаш һәрикити йетәкчилириниң бири атақлиқ жәмийәт әрбаби, инженер, педагог, тарихчи **Мухамеджан Тынышбаев** (1879—1937) болди. У **1879-жили** Йәттису вилайитигә қарашлиқ Лепси уезиниң Садир болуслуғида туғулған. **1900-жили** Верный гимназиясини алтун медаль билән түгәткән. **1906-жили** Санкт-Петербург транспорт инженерлири институтини тамамлиған. Институтта оқуватқинидила қазақ хәлқиниң миллий мәнпәәтлирини падиша мәмурийитиниң өз бешимчилиғидин қоғдиған мақалиларни язди. **1907-жили** II Дөләтлик Думиға Йәттису вилайитидин депутат болуп сайлиниду. Россияниң мустәмликә сәяситигә қарши йөнилиш тутқан М. Тынышбаев пүткүл һаятини жаниҗан хәлқиниң азатлиғиға беғишлиди вә мошу йолда қурбан болди.

Мухамеджан Тынышбаев

3. Миллий зиялиларниң журналлар билән китапларни чиқириши. 1911-жили Оренбург губерниясиниң Троицк шәһиридә тунҗа қазақ журнали – «Айқап» йоруқ көрди. Уни нәшир қилғучи вә муһәррири атақлиқ шаир, язғучи вә журналист **Мухамеджан Сералин** болди. Журнални бесип чиқиришта қазақ хәлқиниң көрнәклик вәкиллири Б. Қаратаев,

Ж. Сейдалин, Б. Майлин вә башқилар чоң роль ойниди. Журналда елан қилинған материалларда қазақ хәлқиниң олтиришлиқ һаят тәрзигә көчүшиниң, өлкидики аһалиниң билим дәриҗисини көтиришниң муһим мәсилилири қозғалди. Амма журнал **1915**-жили йепилип кәтти. Шуниңға қаримай, у қазақ хәлқиниң миллий еңини ойғитишта, йеңидин шәкиллиниватқан зияли қовумниң бешини қошуп, топлаштурушта ғайәт зор роль ойниди.

«Айқап» журнали

1914-жилдин 1918-жилғичә болған арилиқта Омск шәһиридә қазақ хәлқиниң «Бирлик» намлиқ мәдәний-маарип тәшкилати паалийәт елип барди. Униң ишиға шаир, язғучи, мәрипәтчи вә драматург Қошке Кемеңгеров паал арилашти. Бу тәшкилатниң оргини қолязма һалитидә чиқип турған «*Балапан*» журнали болди.

Алаш һәрикитини қоллайдиған қазақ ишчилириниң уюштуруши билән 1918-жили февраль-октябрь айлирида Шәмәйдә «Абай» журнали нәшир қилинип, 11 сани йоруқ көргәндин кейин, йепилип кәтти. Журнални чиқиршни қолға алған тунҗа муһәррири Ж. Аймауытов болди. Журнал ишиға М. Әвезов паал арилашти. Журнал Абайниң әсәрлирини давамлиқ тәшвиқ қилип, қазақ хәлқиниң мәдәнийити билән әдәбияти, сәнъити билән тарихи тоғрилиқ муһим мәсилиләрни көтәрди. Шуниң билән биллә, җәмийәтлик-мәнивий турмуш, илим вә философия һәққидиму кәң йорутти. Қазақ хәлқини тәрәққий қилған мәмликәтләрдин үлгә-ибрәт елишқа, үгинишкә, илим-пәнгә дәвәт қилди.

ХХ әсирниң бешида қазақлар арисида роһаний-диний вә заһирлиқ китаплар пәйда болушқа башлиди. **1900**-жилдин **1917**-жилғичә қазақ тилида 400гә йеқин китап нәшир қилинип, уларниң умумий тиражи 60 миң данигә йәтти. Китаплар Санкт-Петербург, Қазан, Оренбург, Уфа, Троицк, Урал, Астрахань, Верный, Ташкәнт шәһәрлиридики басмиханиларда әрәп елипбәси билән бесилип турди.

Издиниңлар

ХХ әсирниң бешида Қазақстанда қазақ тилида йәнә қандақ китаплар чиқти?

1909-жили Санкт-Петербургта улуқ Абайниң шеирлири билән А. Байтурсынулыниң « Қириқ мисал» намлиқ китави нәшир қилинди. Мошу шәһәрдә чиққан «Серке» гезитида М. Дулатулыниң «Яшларға» дегән шеири йоруқ көрди. У «Азамат», «Терме», «Бәхитсиз Жамал» сәрләвһилик әмгәклиридә қазақ елиниң муһим иҗтимаий мәсилилирини көтәрди.

Әлихан Бөкейхан

Қазақ гезитиниң, журнал һәм китаплириниң нәшир қилиниши қазақ хәлқиниң миллий еңини ойғитишта, қазақ зиялилириниң миллий мәнпәәтләр үчүн зич жипсилишишида чоң роль ойниди.

4. Әлихан Бөкейханниң иҗадий мираси вә қазақ тарихидики орни. Ә. Бөкейхан 1866-жили Шәмәй вилайити Қарқаралы кәнтидә (һазирқи Қарағанда вилайитиниң Ақтоғай наһийиси) дунияға кәлгән.

Оқушни Қарқаралы мәдрисисидә башлайду, андин шәһәрдики төрт синиплиқ башланғуч рус-қазақ мәктивигә йөткилиду. 1886—1890-жиллири Сибирь төмүр йолиға мутәхәссисләрни тәйярлайдиған Омскидики техникилиқ училищеда оқуйду. Мошу училище мудириниң мәслиһити билән, 1890-жили Санкт-Петербургтики Орманчилиқ институтиға чүшиду. Институтта оқуветипла, Әлихан Санкт-Петербург университетиға емтиһан тапшуруп, қанун факультетини түгитиду. 1894-жили *орманчи-алим* вә *юрист* дипломини алиду.

Оқушни тамамлиғандин кейин, Тобол губерниясигә көчүп кәлгүчиләрниң егилигини тәтқиқ иқлидиған «Тоболәкспедицияси» тәркивидә әмгәк қилиду. 1895-жили сентябрьда Ақмола вилайити Омск орман егилиги башлиғиниң ярдәмчиси болуп тайинлиниду. Шуниң билән биллә, Омск орман мәктивиниң оқутқучиси болуп орунлишиду.

1897-жили Қазақстанниң бирқатар далалиқ уездлирини тәтқиқ қилидиған *Ф. Щербина экспедициясиниң* ишиға қатнишиду. Экспедиция жәриянида у өз жутдашлириниң йәр көләмини имканийитиниң йетишичә кәңәйтишкә тиришти. Лекин кейин падиша һөкүмити тәрипидин қазақ хәлқигә тәәллуқ йәр көләми қисқартилди. Қазақ зимини көчүп кәлгүчи деханларға берилишкә башлиди.

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. «Миллий зиялилар көзлигән мәхситигә йетәлидиму?» дегән мавзуға 10—15 жүмлидин ибарәт ихчам эссе йезиңлар.

2. Жәдвәлни толтуруңлар. XX әсирниң дәсләпки йеримида қазақ хәлқиниң демократиялик һәрикәтлириниң жанлинишиниң қисқа вә узақ муддәтлик сәвәплирини классификация қилиңлар.

Қисқа муддәтлик сәвәплири	Узақ муддәтлик сәвәплири
1. 2.	1. 2.

Әлихан Бөкейхан Сибирь төмүр йоли төвәсидики чарвичилиқни статистикилиқ-ихтисадий нуқтида тәтқиқ қилиш билән шуғуллинидиған С. П. Швецовниң экспедициясидә әмгәк қилди. 1904-жили көч-көч башқармисиға әмәлдарлиқ хизмәткә йәткәлди.

Ениқлаңлар

«Алаш» һәрикитиниң рәһбири қандақ әмгәк йолини бесип өтти?

Жәмийәтлик-сәясий вә публицистикилиқ паалийити. Әлихан жәмийәтлик-сәясий паалийәт билән паал шуғулланди. Униң мустәмликә падиша һөкүмитиниң сәяситигә көзқариши өзгәрди. Шуниң билән биллә, у әнъәнивий қазақ жәмийитидики шәхсийәтчилик, болус лавазими үчүн талаш-тартиш, мажра қатарлиқ илләтләрниму тәнқитлиди. Өз хәлқиниң ярқин келәчигини алдин-ала молжалиди: *«Қазақ даласи... тәбиитидин әқиллиқ вә қабилийәтлик қазақ хәлқи келәчәктә тәрәққият йолида һалқилиқ мувәппәқийәтләргә еришиду»*, – дегән пикирни алға сүрди.

Издиниңлар

Әлихан Бөкейханниң жәмийәтлик-сәясий палийитиниң мәзмун-маһийити немидә еди?

1905-жили Москвада өткән Россия земствоси вә шәһәр әрбаплириниң съезиға қатнашти. Съезда алий минбәрдин қазақ тарихида тунҗа қетим жаниҗан хәлқиниң жиғисини жиғлап, нутуқ сөзлиди. У өз сөзидә қазақ хәлқиниң дин, тил, сайлам вә б. әркинликлири һәққидә мәсилә көтәрди: *«Мән қирғиз (қазақ) миллитиниң вәкили һесаплинимән... Биздә қазақ тилида оқутидиған мәктәпләр тәқипләнмәктә... Егиликләр башлиқлири (көпи илгәрки ротмистрлар) ишни қазақ тилида қараштурушқа рухсәт бәрмәйду...»*

У мошу жили Кадетлар (коституциялик-демократиялик) партияси әзалиғиға кирди, Қарқаралы петициясини түзүшкә қатнашти. 1906-жили Шәмәй вилайити қазақлири намидин Россияниң I Дөләтлик Думисиға депутат болуп сайланди.

Әлихан Бөкейхан қазақ хәлқиниң қедимий ата-бова дияридин айрилишиға кәскин қарши чиқти. Падиша һөкүмитиниң мустәмликә көчириш сәяситини очуқ рәвиштә паш қилди. Йәрлик аһалини христиан диниға көчириш һәрикитини дадиллиқ билән әйиплиди. Миллий-азатлиқ һәрикәт рәһбиригә айланди. Бу тоғрилиқ мустәмликә һакимийәт вәкиллири мундақ дәп язди: *«Көч-көч башқармисиниң әмәлдари Бөкейхан қирғиз (қазақ) даласиға зор тәсир тәккүзмәктә».*

Омск жандарма башқармиси башлиғиниң ейтишичә: *« У даладики... қирғизларниң (қазақларниң) диний-сәясий һәрикитиниң йетәкчиси... һөкүмәткә қарши барлиқ митинглар билән шиар-чақириқларни, петицияләрни паал уюштурғучи».*

Шуңа у падиша һөкүмитиниң тәқиплиригә учрап, йәр авдурулди. 1917-жилғичә үч қетим (1902, 1906, 1908-жиллири) тутқунға елинип,

түрмигә қамалди, 1909—1917-жиллири Самарада сүргүндә болди. Кеңәш һөкүмити дәвридиму тәқипләнди, *«қизил террор»* жиллири гунасиз әйиплинип, 1937-жили етиветилди.

Әлихан Бөкейханниң идеявий көзқариши. Қазақ хәлқиниң миллий-азатлиқ һәрикитиниң рәһбири Ә. Бөкейхан Қазақ ханлиғиниң Россия империясиниң пухралиғиға гириптар брлуш сәвәплирини ениқлаш үчүн, милләт тарихини чоңқур тәтқиқ қилди. У қаказларниң өз мустәқиллигидин айрилишиниң асасий сәвәви бурунқи һакимийәт бешида олтарғанларниң қол астидики уруқ-қәбилиләр билән жүзләрни бириктүрүп, сиртқи мустәмликә хәтәргә қарши сәпәрвәрликкә кәлтүрәлмәслигидә, дегән йәкүнгә кәлди. У 1913-жили мундақ дәп язди: *«Бурунқи мәмликәт һөкүмранлириниң бесим көпчилиги вақти билән күчини өз ара қәстәнликкә, күч көрситиш билән зорлуқ-зомбилиққа, ихтилапқа ишләтти».*

Жүплүк иш

Ә. Бөкейханниң илмий-тәтқиқат ишлириға обзор бериңлар.

У ханлиқ һөкүмранлиқни әслигә кәлтүрүшниң үнүмсизлигини чүшәнди. Миллий мустәқилликкә пәқәт паал сәясий күрәш арқилиқла йетишкә болидиғанлиғини тәкитлиди. Мошу мәхсәттә Кадетлар партиясигә әзалиққа өтти. Йәрлик өзини- өзи башқуруш органлирини риважландурушниң эволюциялик йоли билән қазақ дөләтчтлигини йеңилалаймиз, дегән пикирни алға сүрди.

Қазақ хәлқини бириктүрүш мәхситидә пүткүл қазақниң бешини қошуп, милләт қилип уюштуридиған Алаш идеясини туғ қилип көтәрди. У европилиқ тәрәққият йолини қоллайдиған дәсләпки қазақ демократлириниң бири болди.

Әлихан Бөкейханниң илмий-тәтқиқат паалийити. Сүпәтлик билим билән узуқ жиллардики илмий-әмәлий иш тәҗрибиси Әлихан Бөкейханға көрнәклик энциклопедист-алим болуп шәкиллинишигә, Қазақстан билән униңға чегаридаш мәмликәтләрниң тарихи билән мәдәнийитини һәм ихтисадини чоңқур өзләштүрүшигә чоң тәсир көрсәтти. Шуниң билән биллә, тунҗа абайшунасму болди. У – қазақ хәлқиниң чарвичилиғи билән деханчилиғини әтраплиқ тәтқиқ қилған дәсләпки даңлиқ алим. Ә. Бөкейхан қазақ хәлқиниң йеза егилигини йүксәлдүрүшкә зор көңүл бөлди. У қазақларниң кала вә қой нәсли һәққидә көплигән әмгәкләрни язди. Униң илмий әмгәклири бүгүнки күнгичә өз әһмийитини йоқатмиди.

Әлихан Бөкейханниң билимдан журналист, публицист, мәрипәтчи вә тәрҗиман сүпитидики қандақ әмгәклирини билисиләр?

У императорлуқ Рус географиялик жәмийити Ғәрбий Сибирь бөлүминиң әзалиғиға өтти. 1902-жили Рус географиялик жәмийити Шәмәйдики бөлүминиң ечилишиға мунасип төһписини қошти.

«Известия», «Записки» вə «Отчеты» нəширлиридə мақалилирини елан қилип турди. Ф . А. Брокгауз билəн И. А. Ефронниң «Йеңи энциклопедиялик луғити» ишиға қатнашти.

Ə. Бөкейхан тоғрилиқ қандақ китап оқуп, фильм көрдуңлар? Униң қазақ хəлқиниң тарихида егиləйдиған орниға баһа бериңлар.

Униң дəсləпки жирик монографиялик илмий əмгиги қазақ хəлқиниң қедимдин бүгүнгичə болған тарихиға беғишланди. Бу китап «Россия. Бизниң Вəтинимизниң толуқ географиялик тəриплимиси» көптомлуқ топлимида 1903-жили Санкт-Петербург шəһиридə нəшир қилинди. Тарихий-этнографиялик «Қирғизлар (қазақлар)», «Султан Кенесары Қасимов тарихи һəққидə материаллар», «Қарқаралы уези қирғизлириниң (қазақлириниң) уруқлуқ қурулмиси», «Абай (Ибраһим) Қунанбайулы», «Қирғизларниң (қазақларниң) нəзир бериши тоғрилиқ» вə б. əмгəклири йоруқ көрди. Ə. Бөкейхан кейинки əвлатқа умумий көləми 16 томдин ибарəт мол илмий-публицистикилиқ мирас қалдурди.

Əлихан Бөкейхан – билимдан журналист, публицист, мəрипəтчи. Əлиханниң дəсləпки мақалилири Омск техникилиқ училищесида оқуватқан 1889-жили йоруқ көрди. Омскта нəшир қилинидиған «Дала вилайити» гезитида жигирмидин ошуқ мақалиси билəн фельетони бесилди.

У «Дала өлкиси», «Шəмəй вилайəтлик ведомстволири», «Қирғиз даласиниң гезити» вə «Түркстан ведомстволири» гезитлириниң ишиға арилишип турди. Униң мақалилири Москва, Омск, Томск вə Шəмəй шəһəрлиридə чиқидиған либераллиқ гезитларда бесилди.

Əлихан Бөкейхан «Қазақ» гезитини уюштурушта зор əмгək сиңərди. Гезит сəһипилиридə униң мақалилири қазақ вə рус тиллирида елан қилинди. Падиша һөкүмити тəрипидин тəқипкə учриғанлиқтин, у мақалилириға «Қар балиси», «Ғали хан», «Қирғиз-қайсақ» вə б. тəхəллусларни қойди. У өз мақалилирида қазақ хəлқини мустəмликə əзгүдин азат қилиш, тарих билəн мəдəнийəт, иҗтимаий əһвал, сəясəт һəм маарип-мəрипəт мəсилилирини көтərди.

Ə. Бөкейхан А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И.А. Крылов, А.П. Чехов, В.Г. Короленко қатарлиқ əдипləрниң иҗадийити билəн яхши тонуш болди. Бирмунчə əмгəклирини қазақ хəлқигə беғишлиған А. Сорокин билəн достлуқ мунасивəт орнатти. Ғərбий европилиқ мəдəнийəт билəн əдəбиятни йетүк билди. Шуңа Əлихан Бөкейхан рус классиклири билəн Ғərбий Европиниң əдəбий əсərлирини, илмий əмгəкləр билəн мəктəп дəрисликлирини, оқутуш-методикилиқ қураллирини қазақ тилиға əркин тəрҗимə қилди. Тунҗа қетим *астрономия, геология* дəрисликлирини қазақ тилиға мукəммəл тəрҗимə қилди.

Әлихан Бөкейханниң Қазақстан тарихидики орни. У саватлиқ, наһайити билимлик, парасәтлик, өз заманиниң илғар пикирлик әзимити болди. Дала аһалисиниңла әмәс, башқа милләтләрниңму еһтирамиға бөләнди. Өз миллитиниң ата тарихини йетүк өзләштүрүп, мәдәнийити билән урп-адити, әнъәнә вә рәсим-йосунлириға һөрмәт көрситишниң, җаниҗан хәлқигә адил хизмәт қилишниң нәмунисини намайән қилди. Миллий дөләтчиликни әслигә кәлтүрүш үчүн, тохталсиз күрәшти.

Әлихан Бөкейхан хәлиқ рәһбириниң қандақ шәхс болуши керәклигини өз үлгиси арқилиқ айдиңлаштуруп бәрди. «Алаш» рәһбири Ә. Бөкейханниң қазақ тарихида егиләйдиған орниға Алашниң кәлгүси жирик әрбаби, алим Қошке Кемеңгеров «Қазақ тарихидин» намлиқ әмгигидә төвәндики нуқтидин баһа бәрди: *«Һөкүмәтниң тәқип вә сүргүн жиллирида түрмигә солинип, йәр авдурулсиму, бир қатар дадил һәм қәйсәр әзимәтләр өз хәлқиниң келәчиги үчүн күрәшни давамлаштуривәрди. Бу топниң рәһбириму, тәрбийичисиму Әлихан Бөкейхан еди. У елиниң келәчиги үчүн қийинчилиқтин қорқмайдиган милләтпәрвәр әзимәтләрни күрәшчан роһта тәрбийиләп, әдәбий тил нормисиниң муқимлишиши билән диний фонатизмдин айрилишқа зор төһпә қошти. Нәтиҗидә қазақ миллити шәкилләнди. Әлихан Бөкейханниң қазақ тарихидики егиләйдиган орни мана мошуниңда».*

Әлихан Бөкейхан миллионлиған хәлиқни «Алаш» һәрикити идеяси әтрапиға топлаштурди. У қазақ хәлқиниң зиялилирини өз Вәтини билән хәлқигә адил хизмәт қилишқа чақирди. Өзиниң: «Һаятимниң ахириғичә қазақ хәлқигә хизмәт қилғиним қилған», – дегән принципиға садиқ болуп қалди.

«Алаш» һәрикитиниң йетәкчиси Әлихан Бөкейханниң исми мәңгү унтулмайду. Нур-Султан вә Алмута шәһәрлиридә униң нами билән кочилар аталған. Һазир Қазақстан Жумһурийитидә оғулларға Әлихан исмини қоюш кәң тарлған. «Алаш» мәдәний вә тәрәққият институти униң көп томлуқ әмгәклирини нәшир қилдурди. Униң һөрмитигә жумһурийәтлик вә хәлиқара конференцияләр өткүзүлүп туриду. 2016-жили елимиздә Ә. Бөкейханниң 150 жиллиқ төвәллуди нишанланди.

? 1. «Зиялилар» дегинимиз кимләр? 2. Зиялилиар миллий мәнпәәтни қоғдаш үчүн немә қилалиди? 3. Қазақ зиялилириниң иҗадий мираси җәмийәтлик аңға қандақ тәсир қилди? 4. XX әсирниң дәсләпки йеримида яшиған миллий зиялиларниң алдиға қойған асасий мәхсити қандақ? 5. Қазақ зияли қовуминиң шәкиллинишигә Ә. Бөкейханниң әмгиги қандақ тәсир қилди? 6. «Қазақ тили ишқәғәзләр жүргүзүшкә қолайсиз болди, шуңа рус тилини билмәйдиған қазақлар жуқури хизмәтләргә тайинлиналмайду». Бу пикиргә бағлиқ оюңларни билдүрүңлар.

Зияли (интеллигенция) (лат. Intelligents – әқиллиқ, чүшинидиған, ойлайдиған, парасәтлик зияли адәм) – җәмийәттики илмий-мәдәний қәдрийәтләрни шәкилләндүрүп, риважландуридиған вә тарқитидиған илғар пикирлик иҗтимаий топ.
Қарайүзлүкләр – падишалиқ Россиядики учиға чиққан реакционер, рус хәлқиниң мәнпәәтини жуқури қойидиған шовинист вә монархистлар топи.
Реакция – җәмийәтлик тәрәққиятқа паал қарши күрәш жүргүзүш сәясити.

Қайретдин Болғанбаев (1893–1937) – атақлиқ натиқ, мәрипәтчи, җәмийәт вә дөләт әрбаби. «Алаш» һәрикитиниң паал қатнашқучиси.
Қошке (Қошмухамбет) Кемеңгеров (1896–1937) – даңлиқ қазақ җәмийәт әрбаби, тарихчи, язғучи, драматург. У Ақмола вилайитиниң Омск уезидики Теке болуслуғиниң Қаражас йезисида туғулған.
Мухамеджан Сералин (1872–1929) – язғучи, шаир, публицист, журналист. Қазақ язма әдәбияти тәрәққиятиға чоң төһпә қошқан. «Айқап» журналиниң баш муһәррири.
Сейитов Асылбек Жуманулы (1894–1937) – дохтур, җәмийәт әрбаби. «Алаш» партиясиниң паал әзалириниң бири. Қазақстанда давалаш орунлирини ечип, саламәтликни сақлаш ишиға зор төһпә қошти.

«Биз өзигә хас, надир миллий қәдрийәтлиримизни сақлиған һалда, бурунқи әнъәнимиз асасида заманивий илғар мәдәнийәт билән әдәбиятимизни шәкилләндүрүшимиз лазим. Шу чағдила «қазақ» дегән намимизни сақлап қалалаймиз». (Ә. Бөкейхан)

1. Парчә муәллипи вәтәндашлирини немигә дәвәт қилди? 2. Әлихан Бөкейхан идеясиниң маһийити немидә еди?

Тест тапшуруқлири

1. 1900-жилдин 1917-жилғичә қазақ тилида йоруқ көргән китапларниң сани:

А) 700дин ошуқ
Ә) 400гә йеқин
Б) 500дин ошуқ
В) 1000ға йеқин
Г) 300гә йеқин

2. 1911-жили «Айқап» журнали дәсләп нәшир қилинған шәһәр:

А) Қазан
Ә) Оренбург
Б) Уфа
В) Троицк
Г) Урал

3. 2016-жили 150 жиллиқ тәвәллуди нишанланған намайәндә:

А) М. Тынышбаев
Ә) М. Дулатулы
Б) Ә. Бөкейхан
В) М. Сералин
Г) А. Байтурсынулы

БИРИНЧИ БӨЛҮМНИ ТӘКРАРЛАШ-ПИШШИҚДАШ ТАПШУРУҚЛИРИ

1. *«XX әсирниң бешида қазақ зиялилириниң миллий мәсилигә паал арилишишиға қандақ әһваллар түрткә болди?»* мавзусиға 80—100 сөздин ибарәт эссе йезиңлар.

Тирәк сөзләр: *деханларни аммивий көчирип келиш, инқилап, Дөләтлик Дума, Биринчи жаһан уруши, «Алаш» партияси.*

2. XX әсирниң бешидики қазақ өлкисиниң жәмийәтлик-сәясий әһвали қандақ еди? Бәш тәриплимисини көрситиңлар.

1) _____
2) _____
3) _____
4) _____
5) _____

3. Берилгән әхбаратниң һәқиқәт/ялған екәнлигини ениқлаңлар.

1916- жилқи миллий- азатлиқ қозғилаңниң башлинишиға падишаниң 25-июньдики пәрмани түрткә болди.	
Қазақ зиялилири 1906—1917-жиллири Дөләтлик Дума ишиға турақлиқ рәвишта қатнишип турди.	
1917-жили июльда Биринчи умумқазақ съезида «Алаш» партияси қурулди.	
1917- Россиядә Биринчи рус инқилави болуп өтти.	
«Шура-и- ислами» партияси Түркстан шәһиридә қурулди.	

4. Қазақстандики қошһөкүмәтликниң манаси немидә екәнлигини чүшәндүрүңлар.

5. «Алаш» партияси билән Алашорда һөкүмитиниң тарихий әһмийитини ениқлаңлар.

6. XX әсирниң бешидики миллий-азатлиқ һәрикити рәһбәрлириниң паалийитигә баһа беринлар.

ИККИНЧИ БАП | **ҚАЗАҚСТАНДА КЕҢӘШ ҺӨКҮМИТИНИҢ ОРНИШИ**

§10–11. Қазақстан пухралық ихтилаплар жиллирида (1918—1920)

Тәтқиқат соали: Октябрь инқилавиниң шиарлири хәлиқ арисида қандақ үмүт пәйда қилди?

Бүгүнки дәрисимиздә XX әсирниң бешидики Қазақстандики җәмийәтлик-сәясий җәриянларға баһа беримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Декрет Большевизм Кеңестер Чехословак корпусы Интервенция Азамат соғысы	Декрет Большевизм Советы Чехословацкий корпус Интервенция Гражданская война	Декрет Большевизм Кеңәшләр Чехословак корпуси Интервенция Пухралар уруши	Decree Bolshevism Soviet Czechoslovak Legion Intervention Civil war

Мавзуға чиқиш:

Ким? Немә? Қачан? Қәйәрдә?
(Сүрәттә қандақ вақиә тәсвирләнгән?)

1. Октябрь инқилави вә Кеңәш һөкүмитиниң орниши. Вақитлиқ һөкүмәтниң ажизлиғи, мәмликәттә қошһөкүмәтлик системиниң орниши, иҗтимаий-ихтисадий әһвалниң төвәнлиши хәлиқниң көп қисминиң наразилиғини туғдурди. Жирик шәһәрләрниң ишчилири, матрослар билән солдатлар алаһидә пааллиқ көрсәтти. 1917-жили язниң оттуриси билән күздә сәясий исиянлар йүз берип, бәзи йәрләрдә исиянчилар карханиларни башқурушни өз қолиға алди. Пүткүл мәмликәттә **Кеңәшләрниң большевиклишиши** башланди.

Ойлиниңлар

Большевиклар қандақ қилип бәк чапсан һакимийәткә егә болди?

1917-жили 25-октябрьда (7-ноябрь) қураллиқ инқилап партлап, *Һәрбий-инқилавий комитет* Вақитлиқ һөкүмәтниң ғулитилғанлиғини елан қилди. Һөкүмәт вәзиписини атқуруш **В. И. Ульянов (Ленин)** башқурған Хәлиқ Комиссарлири Кеңишигә берилди. Кеңәшләрниң II Пүткүлроссиялик съези В. И. Ленин тәйярлиған икки асасий **декретни** қобул қилди. *Келишим тоғрилиқ Декретта* барлиқ урушқучи хәлиқләр билән уларниң һөкүмәтлиригә адил демократиялик келишим түзүш һәққидики шәртнамиләрни башлаш тәклип қилинди. *Йәр тоғрилиқ Декретта* йәргә хусусийлиқ йоқитилип, жими йәр йәрлик кеңәшләрниң қаримиғиға берилидиғанлиғи қанунийлаштурулди. Кеңәшләр ижтимаий адаләтлик билән жәмийәтлик баравәрликкә асасланған социалистик йөнилиш тутти.

Миллий чәтки тәвәләрдики хәлиқни өзи тәрәпкә тартиш үчүн, 1917-жили ноябрьда *«Россия хәлиқлири һоқуқлириниң Деклорацияси» елан қилинди. Униңда «Россия хәлиқлириниң бөлүнүп, мустәқил дөләт қуруш әрк-ихтияри билән өзини-өзи башқуруш һоқуқи»* етирап қилинидиғанлиғи йезилди.

Бу һөжҗәт билән бир қатарда *«Россия билән Шәриқниң барлиқ әмгәкчи мусулманлириға мәктүп»* қобул қилинди. Мусулман хәлиқлиригә, шу жүмлидин қазақларға уларниң өнъәнилири билән урп-адәтлиригә, диниға бесим көрсәтмәслик капаләтләндүрүлди.

Һакимийәт қурулмисиниң өзгиришигә қаримай, йеңи дөләтни қуруш тоғрилиқ мәлумат тегидә большевиклар рус әмәс хәлиқләрни бурунқидәк беқиндилиқта тутушни қараштурди.

Йәрлик кеңәшлик һакимийәт органлириниң йетәкчилигидә европилиқ милләт вәкиллири болуши бекар әмәс еди. Улар болупму жәнубий тәвәләрдә, сани аз болсиму, алаһидә пааллиқ көрсәтти.

2. Өлкидә большевиклар һакимийитиниң орниши. Мәркәздики инқилапниң ғәлибиси чәтки тәвәләрдә, шу жүмлидин Қазақстанда Кеңәш һөкүмитини орнитишни йеникләтти. Қазақстанда Кеңәш һөкүмитиниң орниши асасән шәһәрләр билән жирик аһалилиқ жайларда 1917-жилниң октябрь ейиниң ахиридин 1918-жилниң март ейиғичә созулди. Кеңәш һөкүмитини орнитиш вә мустәһкәмләш ишиға *«Үч жүз»* партияси паал қатнашти. Партияниң асасини 1917-жили 17-ноябрьда *Муқан Әйтпенов* салди. Партия рәһбәрлигигә *К. Тоғысовниң* келиши билән, «үч жүзчиләр» башқа һәрикәтләргә қарши күрәштики большевикларниң ишәнчилик иттипақдишиға айланди.

Муһакимә

Қазақ хәлқи большевизм идеясини немишкә ят һадисә сүпитидә қобул қилди?

Қазақстанда Кеңәш һөкүмитиниң орниши

Қийинчилиқлар

– Иҗтимаий-ихтисадий шәрт-шараитларниң йоқлуғи билән иҗтимаий-ихтисадий қалақлиқ.
– Патриархаллиқ-феодаллиқ мунасивәтләрниң һөкүмранлиғи.
– Ишчилар синипиниң ажизлиғи вә милләтләрара мунасивәтләрниң мурәккәплиги.
– Контринқилапниң күчлүк иҗтимаий асаси.

Кеңәш һөкүмити (пролетариат диктатуриси)

Метрополия — чәтки тәвәләр қаидиси бойичә коммунистик тәрәққият үлгисиниң орниши.

Алаһидиликлири

– Кеңәш һөкүмитиниң течлиқ вә қураллиқ күрәш йоли билән орниши.
– Кеңәш һөкүмитиниң алди билән төмүр йол бойидики жирик шәһәрләрдә орниши.
– Миллий-азатлиқ вә аграрлиқ һәрикәтниң пролетариат диктатурисини орнитиш йолидики күрәш билән бирлишиши.

Февраль инқилави билән селиштурғанда, бу вақиәни қазақ хәлқи чоң хошаллиқ билән қарши алмиди. Пролетариатниң синипий күрәш идеяси билән диктатурисини өлкә аһалисиниң көп қисми қоллимиди. Әсирләр давамида йезида туққанчилиқ принципи асасида яшап келиватқан қазақлар үчүн Октябрь инқилавиниң идеяси тамамән ят еди. Һаллиқ қазақлар билән дехан-көчмәнләргиму бу йеңи идеяләр адәттин сирт нәрсә еди.

Завод-фабрикилардики кеңәшлик һакимийәт рәһбәрлириниң тәсири билән әмгәк интизами күчийип, нәтиҗидә униң дөләт мүлкигә өтүшигә елип кәлди. Бурунқи тиҗарәтчиләр билән жирик қарханичиларниң өйлири тартивелинип, улар чәт яқларға йөткәлди. Дөләтниң қаримиғиға, шуниң билән биллә, банклар, хаңлар, кан орунлири көчирилди. Амма ишчиларниң ишләпчиқириш орунлириға башчилиқ қилалмаслиғи сәвәвидин, әмгәк үнүми төвәнлиди. Большевиклар банклар билән төмүр йолларни, мәмликәттки барлиқ қарханилар, сода, мулазимәт мәһкимилирини түгәл дегидәк дөләт мүлкигә өткүзди.

Қазақ хәлқини өзиниң тәрипигә тартиш мәхситидә кеңәш һакимийити қазақлардин бурунқи казаклар билән ғәзнигә вә деханларға дәп тартивалған йәрләрни қайтуруп бериш сәяситигә көчти. Қазақ хәлқи кеңәшләрни падишалиқ мәмурийәтниң илгәрки органлириниң орнини басқан ят һадисә сүпитидә қобул қилди. Өлкидә синипий күрәшниң еник бәлгүлири болмиди. «Пролетариат диктатурисиниң»

Ениқлаңлар

Қазақстанда Пухралар урушиниң қандақ мәйданлири (фронтлири) болди?

ҚАЗАҚСТАН ЧӘТ ӘЛ ИНТЕРВЕНЦИЯСИ

Қизил Армия азат қилған төвәләр

Контриқилавий күчләриниң топланған орни

Қизил Армия йөнилишлири

Жирик җәңләр болған йәрләр

Әлиби Жангелдиниң экспедицияси

Ақ гвардичиләр әскириниң һәрикәтлири

БИЛӘН ПУХРАЛАР УРУШИ ЖИЛЛИРИДА

Хәритә билән иш

58–59-бәтләрдики хәритидин Қазақстанда Пухралар уруши жиллирида уруш һәрикәтлири болған тәвәләрни көрситиңлар.

шиари йезида яки көчүп кәлгүчиләрниң маканида, йә казаклар тәрипидинму қоллаш тапмиди. Большевиклар һакимийәткә кәлгәндин кейин, җәмийәт һөкүмәт тәрәпдарлири билән рәқипләргә бөлүнди. Кейинирәк мәмликәттә Пухралар уруши башланди.

3. Һәрбий интервенциянің башлиниши. 1918-жили әтиязда Кеңәш елиниң территориясидә чәт әллик уруш интервенциясиниң оти туташти.

Чәт әллик уруш интервециясиниң овж елишиға Антанта мәмликәтлири тәйярлап, шуларниң көрсәтмиси билән әмәлгә ашурулған 1918-жили 25-майдики **Чехословак корпуси** исиянинң чоң тәсири болди. Бу әмәлиятта **Пухралар урушиниң** башлинишини билдүрди. Чехословак корпусиниң исиянчилири ички контринқилавий күчләр билән бирлишип, Сибирьниң бирқатар шәһәрлирини, Урални вә Қазақстанниң Петропавл, Ақмола, Қостанай, Шәмәй шәһәрлирини бесивалди. Кеңәш һөкүмитигә қарши қолиға қурал алған атаман А. И. Дутов рәһбәрлигидики Урал вә Оренбург казаклири көтирилди. Контринқилавий күчләрниң қолиға пүткүл Шималий вә Шәрқий Қазақстан билән Мәркизий Қазақстанниң көп қисми қариди.

Большевиклар 1918- жилниң яз пәслидә Бөкей Ордисиниң көп бөлигидә, Йәттисуда, Сирдәрия вилайити билән Торғай вилайитиниң җәнубида һөкүмранлиғини сақлап қалди.

Пухралар уруши қериндашларниң бир-бирини өлтүридиған түскә егә болди. Бәзи әһвалларда бир аилиниң адәмлири мәйданниң икки тәрипидә қалди.

4. Омскидики Вақитлиқ Сибирь һөкүмити. Қазақстандики Пухралар урушиниң әң дәсләпки очақлириниң бири1917-жилниң ноябрь ейида Оренбург шәһиридә пәйда болди. Андин большевикларға қарши күчләр билән Кеңәш һөкүмити билән күрәш мәркәзлири Уралда, Йәттисуда шәкиллинишкә башлиди. Омскта адмирал Колчак башқурған Вақитлиқ Сибирь һөкүмити қурулди. У жими һөкүмранлиқниң мошу һөкүмәтниң қолиға өткәнлигини елан қилди. Шималий вә Шималий-Шәрқий Қазақстандики ақ гвардичиләрниң таянчиси мошу һөкүмәт болди. Улар йәрлик большевикларни тутқун қилип, җазалиди. Күч қоллинип, деханлар билән казаклар арисидин адәмләрни әскәр сепигә алди. Ғәрбий Сибирь шәһәрлиридики һөкүмранлиқни өзлиригә қаратти. Әскәрни вә қол астидики хәлиқни истимал товарлири билән тәминләшкә интилди.

Сибирьлиқ һөкүмәт Алашорда автономияси әзалирини өзлири тәрәпкә тартишқа тиришти. Большевикларға қарши бирлишип җәң қилди. Бирақ Алашорда һөкүмити билән толуқ иттипақлишалмиди, чүнки Колчак қазақ автономиясигә қарши чиқти.

Ақ гвардиячиләр билән күрәштә Қизил Армия тәркивигә қазақларму кирди. Миллий һәрбий тәркип – Оренбург қазақ полки, қазақ эскадрони қатарлиқ бөлүмчиләр қурулди. Һәрбий бөлүмләрни қурушта Ә. Жангелдин, С. Арғыншиев, А. Исаев, М. Масанчи, А. Розибақиев вә б. хәлиқ арисида тәшкилий һәм тәрбийә ишлирини елип барди. 1918-жили авагустта Шәмәй шәһиридә биринчи Алаш атлиқ полки уюштурулди. Бөкей Ордисида қурулған қазақ атлиқ һәрбий полкиға Х. Чурин, Ж. Сәрсекей, Б. Жәнекешевлар рәһбәрлик қилди. Пухралар уруши давамида Ақмола, Шәмәй вилайәтлиридә партизанлиқ һәрикәт очақлири (Черкасск қорғини), Тарбағатай билән Алтайдики «Тағ қиранлири» партизанлиқ отрядлири һәрикәткә кәлди. Пухралар уруши жиллири **Ә. Жангелдин** экспедицияси Ақтөбә мәйданини (фронт) қурал-ярақ, дора-дәрман билән тәминлиди.

Издиниңлар

Қазақстанда қандақ шәһәрләрдә Қизил Армия бөлүмлири қурулди?

1919-жили язда Колчакниң армияси мәғлуп болуп, Ғәрбий, Шималий, Шималий-Шәрқий Қазақстан билән Йәттисуни азат қилиш имканийити туғулди. 1919-жилниң ахирида ақ гвардиячиләрдин Қазақстан территорияси толуқ тазиланди.1920-жили мартта Қазастандики Пухралар урушиниң ахирқи жеңи – Шималий Йәттису мәйдани йоқитилди. Пәйдин-пәй пүткүл Қазақстан зиминида Кеңәш һөкүмити әслигә кәлтүрүлди.

Муһакимә қилиңлар

PEST тәһлили арқилиқ Пухралар урушиниң мәмликәткә елип кәлгән өзгиришлирини ейтип бериңлар.

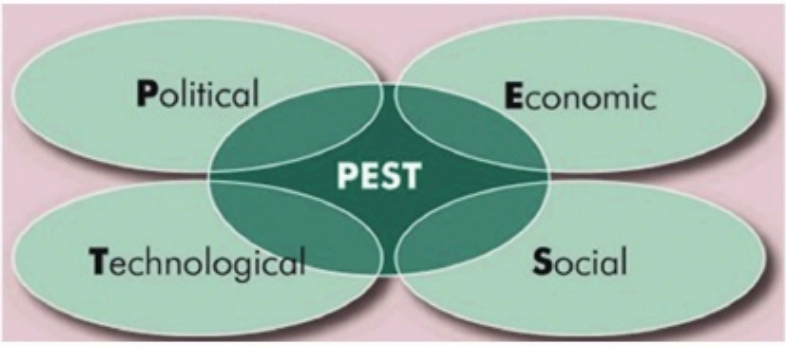

Пухралар уруши мәмликәтниң ички вә сиртқи сәяситигә, ихтисадиға, иҗтимаий вә технологиялик әһвалиға қандақ тәсир қилди?

5. Қазақстандики Пухралар урушиниң ақивәтлири. Пухралар уруши миңлиған адәмни һаяттин елип кәтти, бәзиләр вәтинидин үзүл-кесил айрилди. Аддий хәлиқ зәрдап чәкти. Дутов вә Анненков атаманларниң казаклири рус йезилири билән қазақ мәһәллә-кәнтлиригә дәһшәт селип, алаһидә шәпқәтсизлиқ қилди. Қазақларниң мелини тартивелип, өйлирини өртиди, тинич аһалини қирип ташлиди. Мәмликәт егилиги боһранға учриди. Биринчи жаһан уруши дәвридә башланған ихтисадий төвәнләш техиму күчәйди. Һәрхил төвәләрниң, хәлиқ егилиги саһалириниң, санаәт билән йеза егилигиниң, шәһәр билән йезиниң оттурисидики ихтисадий алақиләр бузулди. Озуқ-түлүк билән әң зәрүр буюмларниң тапчиллиғи кәскин сезилди, қәғәз ахча хунсизлашти. Қазақстанда көмүр ишләпчиқириш, 1913-жил билән селиштурғанда, 5 һәссә, нефть ишләпчиқириш 4 һәссә қисқириди.

Қазақстанда ихтисадий вә мәдәний чекиниш чоңқурлашти. Терилғулуқлар мәйдани қисқириди, жиғилған ашлиқ мөлчәри—һосул азайди. Пухралар урушидин кейин, әһвал техиму начарлашти.

?

1. Россия Антанта иттипақида болғиниға қаримай, мәзкүр иттипақ дөләтлириниң исиянчиларға ярдәмлишиши немидин? 2. Алаш әрбаплири Пухралар уруши давамида қандақ мәхсәтни көзлиди? 3. «Пухралар уруши болмиғинида, қазақ хәлқиниң миллий автономия елиш мәсилиси кейингә қалған болар еди» дегән пикир билән келишәмсиләр? 4. Пухралар уруши Қазақстанға қандақ тәсир тәккүзди?

*

Пухралар уруши – бир дөләт ичидики иҗтимаий күрәшниң өткүр шәкли, бир-бири билән дүшмәнләшкән тәрәпләрниң (пухраларниң) һакимийәт үчүн күриши.

Большевизм — В. И. Ленинниң рәһбәрлигидики сәясий һәрикәт билән сәясий пикир еқими. РСДРПниң II съезида (1903-ж.) башқуруш органлирини сайлаш пәйтидә В. И. Ленинниң тәрәпдарлири көп авазға егә болуп, большевиклар дәп атилишқа башлиди.

Декрет (лат. – қарар) – дөләтлик алий органларниң қануний күчкә егә һөҗҗити (мәсилән, Келишим тоғрилиқ декрет, Йәр тоғрилиқ декрет – 1917-жили 27-октябрьгә (7-ноябрьға) қариған кечиси Кеңәшләрниң II съезида қобул қилинди).

Интервенция (лат. – арилишиш) — бир яки бирнәччә дөләтниң башқа мәмликәтниң ички ишлириға күч қоллиниш арқилиқ арилишиши, униң мустәқиллигини бузуши.

Кеңәшләр – 1905–1917-жиллардики инқилап вақтида пәйда болған ишчилар билән хизмәтчиләрниң кеңәшлири, дехан депутатлириниң кеңәшлири, солдат (матрос) депутатлириниң кеңәшлири қатарлиқ сайланма сәясий тәшкилатлар.

Чехословак корпуси – Биринчи жаһан урушида қолға чүшкән 45 миңдәк уруш тутқунлиридин қурулған, Едил бойи, Урал, Сибирь зиминида орунлашқан корпус.

Жангелдин Әлиби Тоғжанулы (1884–1953) – дөләт әрбаби. Торғайдики 1916-жилқи миллий - азатлиқ қозғилаң рәһбәрлириниң вә Қазақстанда Кеңәш һөкүмити йолидики күрәшни уюштурғучиларниң бири.

Ленин (Ульянов) Владимир Ильич (1870–1924) – россиялик сәясий әрбап. Кеңәш һөкүмити билән большевиклар партиясиниң асасчичи.

Черкасск қорғини – Пухралар уруши жиллирида Йәттису мәйданиниң шималий-шәрқий чегарисидики Черкасск наһийисидә болған жаң. У 1918-жилниң август ейидин 1919-жилниң октябриғичә созулди... Мудапиә мәркизи Черкасск йезиси болди. «Ақлар» билән «қизилларға» бөлүнүп, һесапсиз қан төкүлгән бу жаңға хошна қазақ йезилириниң вә мошу наһийигә көчирилгән Лепси шәһириниң аһалисиму қатнашти. Черкасск мудапиә мәйданиниң узунлуғи 90 км-дәк, кәңлиги 20—25 км әтрапида болди. Мудапиә тәвәсигә киргән йезилардики аһали сани 40—50 миңға йәтти. Мудапиәләнгүчиләр қатарида 1918-жили сентябрь-октябрьда 12 эскадрон болса, 1919-жили майда 19ға йәтти. Қазақ дохтури Ә. Көтибаров наһийидики һәрбий лазаретни башқурди. Жаңчиләр ақ гвардиячиләрниң үч һуҗумиға зәрбә берип, дүшмән күчини чоң чиқимға учратти. Ақ гвардиячиләр 1919-жили июльда новәттики һуҗумға чиқти. Үч айға созулған уруштин кейин, 1919-жили 14-октябрьда, Черкасск мудапиәси ғулиди. Ақ гвардиячиләр мудапиләнгүчиләрни рәһимсиз жазалиди.

«Қазақстан». Миллий энциклопедия. 9-том, Алмута, 2007, 387-бәт.

1. Черкасск мудапиәси қанчә вақитқа созулди?
2. Мудапиәләнгүчиләргә дохтурлуқ ярдәм беришни ким башқурди?

Тест тапшуруқлири

1. Пухралар уруши ақиветидин Қазақстанда көмүр ишләпчиқириш 1913-жил билән селиштурғанда қисқириди:

А) 4 һәссә
Ә) 5 һәссә
Б) 2 һәссә
В) 6 һәссә
Г) 9 һәссә

2. «Үш жүз» партиясиниң асасини салған:

А) К. Тоғысов
Ә) С. Сейфуллин
Б) М. Әйтпенов
В) О. Исаев
Г) С. Арғыншиев

3. Қазақстан территориясидики Пухралар урушиниң 1920-жилқи ахирқи мәйдани:

А) Шәрқий мәйдан
Ә) Сиртқи Каспий мәйдани
Б) Шималий Йәттису мәйдани
В) Оренбург мәйдани
Г) Торғай мәйдани

§12. Қазақстандики миллий автономияләр

Тәтқиқат соали: **Алашорда һөкүмити билән Түркстан (Қоқәнт) автономиясиниң идеялири немишкә әмәлгә ашмиди?**

Бүгүнки дәрисимиздә Қазақстанда қурулған автономияләргә баһа беримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Түркістан автономиясы Алаш автономиясы Отыншы Әлжанов	Туркестанская автономия Автономия Алаш Отыншы Альжанов	Түркстан автономияси Алаш автономияси Отыншы Әлжанов	Autonomy Turkistan Autonomy Alash Otynshy Alzhanov

Мавзуға чиқиш:

1. Сүрәттики намайишчиларниң асасий тәливи қандақ?
2. Намайишчилар мәхситигә йетәлидиму?

Сүрәттики шиарда «Самоопределение нации» (милләтләрниң өзини-өзи башқуруши) дәп йезилған.

1. Түркстан автономияси (мухтәрийити). 1917-жили ноябрьда өткән IV Өлкилик пувқуладдә мусулманлар съези мәркизи Қоқәнт болидиған Түркстан автономиясини (Түркстан мухтәрийити) қуруш һәққидә қарар қобул қилди. Автономия һөкүмитини көрнәклик җәмийәт әрбаби *М. Тынышбаев*, кейин Мустафа Шоқай башқурди. М. Шоқай пүткүл

Түркстанни бир автономиялик жумһурийәткә бириктүрүп, уни демократиялик Россияниң тәркивигә киргүзүш идеясини қозғиди. Лекин большевиклар миллий һөкүмәтниң можут болушини халимиди. Оттура Азия территориясидә миллий дөләтчиликни қурушниң дәсләпки урунуши қайғулуқ аяқлашти.

Муһакимә

Түркстанниң мусулман аһалиси кеңәш һөкүмитини немишкә қобул қилмиди?

1918-жили январьда Қоқәнт шәһиригә Ташкәнттин большевикларниң жазалаш отряди әвәтилди. Большевиклар сөз йүзидә һәр милләтниң хас таллаш һоқуқи болиду дәп ейтсиму, әмәлиятта һечқандақ миллий-диний асастики қурулмиларни қурушқа имканийәт бәрмиди. Жазалаш тәдбирлиригә әрмәнләрниң «Дашнак цутюн» сәясий партиясиниң әзалириму қатнашти. Өзбәк һәм қазақлардин ибарәт икки миң сәрваз большевикларниң һәрбий күчигә қарши туралмиди. Қурал-ярақ йетишмиди. Тәжрибилик офицерлар билән һәрбий тәйярлиқниң йоқлуғи еник байқалди. 1918-жили 29-январьда жазалаш отряди шәһәрни бесивелип, булап-талиди, аһалини қирғинға учратти. Шәһәргә от қоювәтти. 150 миңдәк шәһәр аһалисиниң йеримила тирик қалди, қалғини қачти. 1918-жили 4—7- февраль арилиғида 10 миңдин ошуқ тинич турғун өлтүрүлди.

Силәрниң көзқаришиңлар

Түркстан автономияси (мухтәрийити) рәһбәрлири немишкә қазақлардин сайланди?

Шундақ қилип, Түркстан аһалисиниң әрки билән қурулған дәсләпки дөләтлик қурулма өз ишини тохтатти.

1918-жили апрельда Россиядин әвәтилгән большевикларниң рәһбәрлиги билән тәркивидә Қазақстанниң жәнубий тәвәлири киргән *Түркстан автономиялик Кеңәш Социалистик Жумһурийити* елан қилинди. Түркстан АКСЖниң (АССРниң) пайтәхти Ташкәнт шәһири болди.

2. Алашорда һөкүмитиниң паалийити. «Алаш» һәрикити 1917-жилниң ахирида партиялик қурулма мәсилисидин миллий автономия қуруш һәрикитигә көчти. Большевиклар билән елип берилған келишимләр нәтижә бәрмиди, чүнки Алаш әрбаплири пролетариат диктатуриси билән синипий күрәш идеясини қоллимиди. Большевиклар миллий дөләтләрниң қурулушинила әмәс, түркий хәлиқләрниң бирикип кетишидин еһтият қилди.

1917-жили декабрьда Оренбургта «Алаш» партиясиниң Иккинчи умумқазақ съези өтти. Съезда қазақ хәлқиниң сәясий тәғдиригә мунасивәтлик муһим һөжҗәтләр қобул қилинди. Съезд «Алаш» нами билән қазақ автономиялик һөкүмитиниң қурулғанлиғини жакалиди. **Алашорда (Алаш автономиялик һөкүмити)** дегән нам билән *Вақитлиқ хәлиқ кеңиши* – һөкүмәт қурулғанлиғи ейтилди.

Ойлиниңлар

Шәмәй шәһири немишкә Алашорда мәркизи болуп елан қилинди?

Съезд қазақ автономиясиниң тәркивигә Бөкей Ордиси, Урал, Ақмола, Торғай, Шәмәй вилайәтлири, Закаспий вилайити билән Алтай губерниясиниң қазақлар яшайдиған тәвәлири киришкә тегиш екәнлиги тоғрилиқ қарар қобул қилди. Алашордиға қазақ хәлқигә жүргүзүлидиған жими иҗраий һөкүмәтни дәрру өз қолиға елишқа тапшуруқ берилди. Алашорда автономиясиниң мәркизи *Шәмәй* шәһири болуп жакаланди.

Ойлиниңлар

Вақитлиқ хәлиқ кеңишигә немишкә башқа милләт вәкиллириму киргүзүлди?

Алаш әрбаплири, демократиялик қаидиләргә риайә қилған һалда, барлиқ аз санлиқ милләтләрниң баравәрлигини елан қилди. Алашординиң Вақитлиқ хәлиқ кеңиши 25 адәмдин ибарәт болса, униң 10ни башқа хәлиқләр вәкиллири еди. Алашорда һөкүмитиниң тәркивигә 15 әза: һәр вилайәттин 7, шуниң билән биллә, яшайдиған йерини һесапқа алмиғанда, 8 адәм киргән еди. Улар—Ә. Бөкейхан, Ж. Досмухамедулы, Ә. Ермеков, М. Тынышбаев, Б. Қулманов, Ж. Ақбаев, Б. Мамытов, О. Әлжанов вә башқа әрбаплар. Алашординиң Вақитлиқ хәлиқ кеңиши рәисини сайлаш демократиялик асаста өтти. Ә. Бөкейхан, Б. Қулманов, А. Турлыбаев өз намзитини сунди. Йошурун аваз бериш йәкүни бойичә 40 авазға егә болған Алаш һәрикитиниң атақлиқ әрбаби Ә. Бөкейхан һөкүмәт рәислигигә сайланди.

Издиниңлар

Қошумчә мәнбәләрни пайдилинип, Алашорда милициясиниң паалийитигә баһа бериңлар.

Ениқлаңлар

Мәнбәни оқуп чиқип, төвәндики соалларға жавап бериңлар.

Большевикларниң «Россия билән Шәриқниң барлиқ мусулман әмгәкчилиригә!» дегән мураҗиәтнамисидин:

«Буниңдин кейин силәрниң диниңлар билән урп-адәтлириңлар, силәрниң миллий вә мәдәний мәһкимилириңлар әркин-һур, уларға һечким кашила болмайду дәп жакалиниду. Өзәңларниң миллий һаятиңларни әркин вә тосалғусиз қуруверiңлар. Силәрниң буниңға һәққиңлар бар».

1. Мураҗиәтнамә кимләргә бағишланған?
2. Мураҗиәтнамидики асасий пикир қандақ?
3. Немишкә большевиклар қазақ хәлқиниң автономия елиш мәсилисигә қарши чиқип, өз пикрини өзәгартти дәп ойлайсиләр?

«Алаш» автономияси бәк мурәккәп шараитта паалийәт елип барди. Дала өлкисидә «Алашорда» һөкүмтиниң йәрлик органлири қурулушқа башлиди. Мәркизи Алаш шәһири болуп өзгәртилгән Йеңи Шәмәй шәһиридә шәмәйлик вә мәркизи Жымпиты йезиси болған ғәрбий һәм

Торғай бөлүмчилири пааллиқ көрсәтти. Уларниң йенида сотлар билән милиция органлири қурулди. Алашординиң ғәрбий бөлүминиң рәислигигә Жаһанша Досмухамедов сайланди. Бөлүм қаримиғиға сабиқ Ойыл вилайитиниң йеригә қошуп Бөкей Ордисиниң Ақтөбә, Ирғыз уезлириниң (Закаспий вилайити) территорияси кирди.

Большевикларниң һәддидин зиядә пааллиғи, Түркстан автономиясиниң вәйран болуши, Сибирь автономиясиниң қурулуши Алашорда һөкүмитиниң күчини хелә һалсиратти.

Муһакимә

Түркстан автономияси билән Алашорда һөкүмитиниң мәғлуп болушиниң бирнәччә сәвәвини көрситиңлар.

1) ... .
2) ... .
3) ... .

Алаш әрбаплири Россия жәмийитиниң умумий демократиялик төләплирини қоллиди. 1917-жилқи Февраль инқилавиниң ғәлибисини әстаидил қоғдиди. Өлкидә Кеңәшләр һөкүмити орнығандин кейин, униң билән келишимгә келиш урунушлири оңушсиз аяқлашти. Шуниңдин кейин, Алаш әрбаплири демократиялик қурулмини яқлайдиғанлар билән большевикларға қарши иттипаққа кирди. Алашорда (Алаш автономиясиниң һөкүмити) Пухралар уруши билән Кеңәш һөкүмитини ғулитиш шараитида кеңәшләргә қарши бирлишип күришиш мәхситидә Оренбургта Дутов билән иттипақлашти. Омсктики Вақитлиқ Сибирь һөкүмити билән зич мунасивәт орнитип, Урал, Сибирь, Йәттису казаклири билән алақини мустәһкәмлиди. Шундақла Алашордиға қураллиқ күчләрни қурушқа ярдәм сораш мәсилилириму қараштурулди. Алашорда Самаридин 600 винтовка билән пулемет, 300 берданка милтиқ, 20 миң оқ вә хелила кийим-кечәк алди. Йеңидин қурулған вә үгитилгән Алаш қошуни Қизил Армиягә қарши күрәшкә қатнишишқа башлиди.

Жүплүк муһакимә

Ақлар немишкә Алашорда автономиясини етирап қилмиди?

Йәттису зиминида Алашорда милициясини қуруп, тәшкилләштә **Отыншы Әлжанов** зор әмгәк сиңәрди. «Алашорда» һөкүмитиниң әзаси, жәмийәт әрбаби, мәрипәтчи О. Әлжанов большевиклар билән кәскинләшкән жәң мәйданида 1918-жили августта қәһриманларчә қаза болди.

Силәрниң көзқаришиңлар

Алашорда һөкүмитиниң ақ гвардиячиләр билән иттипақлишиши мүмкин едиму?

Иттипақдаш болғини билән, ақ гвардиячиләрниң Колчак һөкүмити Алаш автономиясини етирап қилмиди, у бирпүтүн, бөлүнмәйдиған Россияни халиди. Колчак қурған Сибирь Вақитлиқ һөкүмити 1918-жилниң октябрь ейида Алашорда паалийитини мәнъий қилидиған қарар қобул қилди. Уларниң бу нуқтидики иш-һәрикити жазалаш тәдбирлири билән биллә жүргүзүлди. Қазақ хәлқигә қарши паалийитидә атаман Анненковниң отряди алаһидә шәпқәтсизлик көрсәтти.

Алаш рәһбәрлири мәмликәттики сәясий-һәрбий вәзийәт, қазақ җәмийитиниң ихтисадий ажизлиғиға бағлиқ толуқ автономия елиш идеясиниң қийинчилиқ пәйда қилидиғанлиғини еник сәзди. Кеңәш һөкүмитиниң орниши басқучида йеңи һөкүмәт билән келишимгә келишкә алмашти.

3. Қазақстанда миллий автономияләр қурушниң тарихий әһмийити. Алаш зиялилири автономия қурушта миллий бирлик билән территориал пүтүнлүк принципиға әмәл қилди. Алашорда һөкүмити вә Түркстан мухтәрийити миллий-азатлиқ һәрикәтләр билән дөләтчилик әнъәнисиниң җанлинишиға зор тәсир тәккүзди. Кейин ҚазАССРиниң иттипақдаш җумһурийәткә айлинишиға вә бевасита мустәқил Қазақстан Җумһурийитиниң асасиниң селинишида бебаһа роль ойниди.

1. Миллий зиялиларниң паал болуши қандақ әһвалға елип келиши мүмкин? 2. Түркстан автономияси билән Алашорда һөкүмитиниң ортақ идеяси немишкә әмәлгә ашмиди? Сәвәплири билән ақивәтлирини икки-үч пикир билән йәкүнләңлар. 3. «Алашорда һөкүмити билән Түркстан автонимияси қазақ халқиниң мустәқиллиқ елиш җәриянини чапсанлатти». Бу пикиргә бағлиқ оюңлар қандақ? 4. «Җиддий вә парасәтлик сәясәт жүргүзүп, пүткүл түркий намлиқларни бир қазанда қайнитип, ахирида бир миллий дөләт қуруш». Бу қайси автонимияниң алға қойған мәхсисти еди?

Алаш автономияси – 1917-жили 5–13-декабрьда Оренбург шәһирида өткән Иккинчи умумқазақ съезида қурулған қазақ хәлқиниң миллий-территориал дөләтчилиги (1917—1920-ж.)

Түркстан автономияси — 1917-жили ноябрьда Түркстан өлкиси хәлиқлириниң өзини-өзи башқурушини тәминләш мәхситидә тәшкил қилинған дөләтлик қурулма.

Отыншы Әлжанов (1873—1918) -- көрнәклик җәмийәт әрбаплириниң бири. «Киргизская степная газетида» қазақ хәлқиниң тарихи билән мәдәний, этнографиялик һаяти тоғрилиқ 40 тин ошуқ мақалә язған. «Алашорда» һөкүмитиниң әзаси, Алаш идеяси үчүн қолиға қурал елипму күрәшкән.

Түркстан Кеңәш Федерациялик Җумһурийити тоғрилиқ Қаидә [1]

1918-жил, 30-апрель

1. Түркстан өлкисиниң территорияси Россия Кеңәш Федерациясиниң Түркстан Кеңәш Федерациялик Җумһурийити дәп җакалиниду.

[1] Түркстан кеңәшлириниң өлкилик V съезида бир еғиздин қобул қилинған.

Түркстан Жумһурийитиниң тәркивигә, Хива билән Бухарини қошмиғанда, пүткүл Түркстан ели өзиниң географиялик чегарсиға кириду.
2. Түркстан Кеңәш Федерациялик Жумһурийити автономиялик башқурулуп, Россия Кеңәш Федерациясини етирап қилиду вә өзиниң иш-һәрикитини униң мәркизий һөкүмити билән уйғунлаштуруп туриду.
3.Түркстан Федерациялик Жумһурийитиниң алий қанун чиқарғучи оргини ишчи, солдат, дехан вә мусулман депутатлири Кеңишиниң декабрь ейиниң дәсләпки күнлиридә чақирилидиған съези болуп һесаплиниду.
4. Турақлиқ қанун чиқиридиған алий орган—Мәркизий Иҗраий Комитети Түркстан өлкиси Кеңәшлириниң съезида 36 адәмдин сайлиниду.
5. Иҗраий вәзипилири вә өлкини башқуруш иши съезд 16 адәм мәлчәридә сайлайдиған Хәлиқ Комиссарлири Кеңишигә топлаштурулиду.
6. Йәрлик жайлардики һакимийәт Кеңәшләр билән уларниң иҗраий комитетлириға берилиду.
7. Мәркизий һөкүмәт билән өз ара мунасивәтләрни еniқлаш үчүн, съезд 5 адәмдин комиссия сайлайду, у съездин кейин мошу мәхсәттә Москваға атлиниду.

Чәт әллик уруш интервенцияси вә Оттура Азия билән Қазақстандики Пухралар уруши. 1-т., Алмута, 1963, 25-б.

? Түркстан Кеңәш Федерациялик Жумһурийитиниң қурулуши өлкә хәлиқлириниң мәнпәәтлиригә мувапиқ кәлдиму?

Тест тапшуруқлири

1. Алаш автономиясиниң мәркизи:

А) Урал
Ә) Шәмәй
Б) Ақмола
В) Оренбург
Г) Торғай

2. Йәттису зиминида Алашорда милициясини қуруп, тәшкиллигән:

А) А. Турлыбаев
Ә) Б. Қулманов
Б) Б. Мамытов
В) О. Әлжанов
Г) Ж. Ақпаев

3. Оренбургта Иккинчи умумқазақ съези өтти:

А) 1917-жили апрельда
Ә) 1917-жили мартта
Б) 1917-жили октябрьда
В) 1917-жили октябрьда
Г) 1917-жили декабрьда

§13. Қазақ автономиялик Кеңәш Социалистик Жумһурийитиниң (Қазақ АССРи) қурулуши

Тәтқиқат соали: **Қазақ Автономиялик Кеңәш Жумһурийити қурулушиниң тарихий әһмийити немидә?**

Бүгүнки дәрисимиздә Қазақ Автономиялик Кеңәш Социалистик Жумһурийитиниң қурулуш басқучини, Қазақ АССРи территориясиниң шәкиллиниш жәриянини қараштуримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Автономия	Автономия	Автономия	Autonomy
Қазақ АКСР-і	Казахская АССР	Қазақ АССРи	The Kazakh ASSR
Съезд	Съезд	Съезд	Congress
Межелеу	Демаркация	Демаркация	Demarcation

Мавзуға чиқиш:

1. *«Пухралар уруши мәмликәттики әһвални мурәккәпләштүрүвәтти. Кеңәш һөкүмити жумһурийәттики барлиқ милләтләрниң мәнпәәтлирини етибарға елиш зөрүрлүгини һис қилди». Бу пикир билән келишәмсиләр?*
2. Алаш автономияси билән Түркстан мухтәрийити қазақ зиминида миллий дөләт қурулушиға шәрт-шарит болдиму?

1. Қазақ АССРни қурушқа тәйярлиқ тәдбирлири. Ички оппозиция билән чәт әл интервенциясиниң бирләшкән күчлирини йәңгәндин кейин, мәмликәттә тиничлиқ егиликкә көчүш үчүн шараит шәкилләнди. Дөләт тәрәққиятниң йеңи басқучи хәлиқ егилигини әслигә кәлтүрүш пәллисигә өтти.

Пухралар уруши большевикларға чәт тәвәләрдики миллий дөләтчиликни қуруш идеяси билән һесаплишиш зөрүрлүгини көрсәтти. Кеңәш һөкүмити Қазақ **Автономиялик** Кеңәш Социалистик Жумһурийитини қуруш тәдбирлиригә тәйярлинишқа башлиди.

РСФСР Хәлиқ Комиссарлири Кеңишиниң 1919-жили 10-июльда В. И. Ленин имзалиған декрет билән «Қирғиз (Қазақ) өлкисини башқуруш һәққидики инқилавий Комитет (ҚазРевком)» қурулди. ҚазРевком дөләтлик һөкүмранлиқ билән дөләтлик алий башқуруш оргининиң вәзиписини атқурди. Қазақ өлкисини башқуруш һәққидики Декретқа мувапиқ Ревкомниң башқурушиға Астрахань губернияси территорясиниң қазақлар яшайдиған бөләклири—Урал, Торғай, Ақмола, Шәмәй вилайәтлири—қариди. ҚазРевкомниң дәсләпки тәркивигә **С. Пестковский** (Қазревком рәиси), А. Байтурсынулы, В. Лукашев, Ә. Жангелдин, М. Тунғаншин, С. Меңдешев, Б. Қаратаев кирди. Кейин ҚазРевкомға Ә. Әйтиев, А. Авдеев, А. Әлибеков, С. Арғыншиев, С. Сейфуллин, Х. Ғаббасов,Т. Седельников, В. А. Радус-Зенькович вә б. әза болди. 1920-жили 9-мартта ҚазРевком «Алашорда» һөкүмити билән униң тәвәлик бөлүмчилирини толуқ йоқитиш тоғрилиқ буйруқ чиқарди. ҚазРевком 1919-жилниң июлидин Қазақ АССР қурулған 1920-жилниң октябрь арилиғида 15 ай паалийәт елип барди.

Ойлиниңлар

ҚазРевком қандақ мәхсәт билән қурулди?

2. Қазақ АССРиниң қурулуши. 1920-жили 26-августта Кеңәш һөкүмити – ПИИК (Пүткүлиттипақлиқ иҗраий комитети) билән РСФСР (Россия Совет (Кеңәш) Федеративлиқ Социалистик Республикиси (Жумһурийити) ХКК – Кеңәшлик асаста қурулған федерациялик социалистик дөләт РСФСР тәркивидә, пайтәхти Оренбург шәһиридә болидиған «Қирғиз (Қазақ) Автономиялик Кеңәш Социалистик Жумһурийитини қуруш тоғрилиқ» Декретни елан қилди. Қазақ АССРдики башқуруш органлири—депутатларниң йәрлик Кеңәшлири вә МИК билән Хәлиқ Комиссарлири Кеңиши болидиғанлиғини бәлгүлиди. Һәрбий ишларни башқуруш үчүн Қазақ Һәрбий Комиссариати уюштурулди. 1920-жили 4—12-октябрь арилиғида Оренбургта Қазақ АССРи Кеңәшлириниң Курултай **съези** болуп өтти. *1920-жилниң 12-октябри қазақ кеңәш миллий дөләтчилигиниң қурулған күни болуп һесаплиниду.* Съезд һөкүмәтниң алий органлири—Жумһурийәтниң Мәркизий Иҗраий Комитети билән Хәлиқ Комиссарлири Кеңишини сайлиди. Қазақ АССР МИКниң рәиси болуп Сейитқали Меңдешев, Қазақ АССР ХККниң рәиси болуп В. Радус-Зенькович сайланди. Съездда қазақ кеңәш дөләтчилигини қурушниң асасий қаидилири Конституциялик негиздә еиқланған «Қазақ АССРи әмгәкчилири һоқуқлириниң декларацияси» қобул қилинди. Декларация жумһурийәтниң

Мунақимә

Большевикларниң Оренбург шәһирини Қазақ АССРи пайтәхти қилип жакалишиға қандақ әһвал тәсир қили?

Хәритә билән иш

72—73-бәтләрдики хәритидин Қазақ АССРи территориясиға киргән йәрләрни көрситиңлар.

ҚАЗАҚ АВТОНОМИЯЛИК КЕҢӘШ

Қазақ АССРниң чегариси — Төмүр йол

Губерниялар чегарилири — Дөлөтлик чегара

СОЦИАЛИСТИК ҢУМҺУРИЙИТИ

Қазақстан Жұмһурийитинің һазирқи чегариси

Оренбург Қазақ АССРинің пайтәхти

пүткүл һаятини социалистик қайта қурушқа қаритилған комплекслиқ тәдбирләрни ениқлиди. У Қазақстан әмгәкчилириниң сәясий һоқуқлирини тәстиқләп, пухраларниң мәҗбурийәтлирини айдиңлаштурди. Деклорация Қазақ Кеңәш Социалистик Жумһурийитиниң биринчи Конституцияси қобул қилинған 1937-жилғичә жумһурийәт аһалисиниң һоқуқлирини тәстиқлигән Конституция сүпитидә қоллинилди.

Қазақ АССРи территориясигә 1917-жилғичә чегаридики Ақмола вилайитиниң Атбасар, Ақмола, Көкчетав, Петропавл уездлири билән Омск уезиниң бир қисми; Шәмәй вилайитиниң Павлодар, Шәмәй, Өскәмән, Зайсан, Қарқаралы уездлири, Торғай вилайитиниң Қостанай, Ақтөбә, Ирғыз, Торғай уездлири, Урал вилайитиниң Урал, Илбишин, Төмүр, Гурьев уездлири қариди. Жумһурийәт қаримиғиға Маңғыстау уези, Каспий бойи вилайитиниң Красноводск уезидики төртинчи вә бәшинчи Адай болуслуқлири, шундақла Астрахань губерниясиниң Синеморье болуслуғи, Бөкей Ордиси, биринчи вә иккинчи Приморск округиниң қазақлар яшайдиған төвәлири киргүзүлди. Оренбург губерниясиму Қазақ АССРиниң тәркивидә болди. Қазақ АССРиниң территорияси, 1920-жилқи мәлумат бойичә, 1 871 239 квадрат верстни *(1 верст—1, 07 чақирим)* тәшкил қилди.

Муһакимә

1924-жилқи демаркация немишкә жүргүзүлди, униң жәриянида Қазақстан территорияси қанчилик кәңәйди?

3. Қазақ йәрлириниң Қазақ АССРи тәркивигә бириктүрүлүши. Қазақстандики мустәмликә сәясәтниң еғир мираси өлкиниң айрим мәмурий-территориал бөләклири арисида парчилинип кетиши еди. Қазақ АССРиниң қурулуши қазақлар яшиған жими йәрләрни бириктүрүш миәсилисини қойди. *1921-жили Қазақстанниң гәрби билән шималида вә Фәрбий Сибирьда чегарилиқ демаркация болуп өтти. Оттура Азияни миллий-территориал жәһәттин демаркацияләш билән қазақлар йәрлирини бириктүрүшни һәл қилиш йөнилишидә чоң тәйярлиқ ишлири жүргүзүлди.* Түркстан тәркивигә киргән Йәттису билән Сирдәрия вилайәтлирини Қазақстанға қошуш һәққидики идея Пухралар уруши вақтидила пәйда болған еди. Мошу вилайәтләрдики қазақлар шималий вилайәтләр билән бирикип, бир жумһурийәт тәркивидә болуш тилигини билдүрди. 1924-жили Түркстан МИКиниң Пәвқуладдә сессияси Оттура Азия жумһурийәтлирини миллий дөләтлик нуқтидин демаркацияләш тоғрилиқ қарар қобул қилди. Демаркация нәтиҗисидә Қазақ АССРиға Ақмечит, Қазалы, Чимкәнт, Түркстан уездлири, Әвлияата уезиниң көп бөлиги, бурунқи Сирдәрия вилайитиниң Ташкәнт билән Мирзичөл уездлириниң бир бөлиги берилди. Қазақ АССРиниң қаримиғиға Йәттису вилайитиниң Алмута, Яркәнт, Лепси, Қапал (Талдиқорған) уездлири билән Пишпәк (Бишкек) уезиниң Георгиев, Чу, Қаранөкис болуслуқлири өтти.

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. Җәдвәлни толтуруп, селиштурма тәһлил қилиңлар.

	ҚазАССРи	Қазақстан Җумһурийити
1. Башқуруш системиси қандақ?		
2. Асасий қануни		
3. Территорияси		
4. Идеологияси, принциплири (сәясәттә, ихтисатта, иҗтимаий мәсилидә, роһаний мәсилидә)		
5. Пәрқи һәққидә шәхсий пикриңлар		

2. Қазақ АССРи хәритисини тәтқиқ қилип, кейинирәк қошулған яки елинған территорияләрни еniқлаңлар. Һазирқи Қазақстан билән Қазақ АССРиниң хәритилирини селиштуруп, территориялик өзгиришләрни көрситиңлар.

Оренбург губернияси Қазақ АССРи тәркивидин чиқирилди. Қазақстанниң территорияси улғийип, 2,7 млн квадрат километрни тәшкил қилди, аһалисиниң сани 5 млн 230 миң адәмгә йәтти.

Оттура Азиядики миллий-дөләтлик демаркация нәтиҗисидә қазақ йәрлирини биртуташ кеңәшлик қазақ дөлитигә бириктүрүш аяқлашти. Шуниңға бағлиқ Қазақстан аһалисиниң сани көпийип, территорияси хелә кәңәйди, ихтисадий күч-қувити ашти.

Қазақ зимини территориясиниң шәкиллинишигә Ә. Бөкейхан, Т. Рысқулов, С. Қожанов, Ә. Ермеков вә б. зор төһпә қошти. Қазақ АССРиниң йери сезиләрлик кәңәйди. 1926-жилқи аһалини ройхәткә елиш бойичә қазақлар Қазақстанниң жими аһалисиниң йеримидин ошуғини, йәни 61,3% ни тәшкил қилди.

1925-жили 15—19-апрель арилиғида Ақмечит шәһиридә Қазақ АССРи Кеңәшлириниң V съези өтти. Униңға дәсләпки қетим пүткүл Қазақстанниң вәкиллири қатнашти. Съезда қазақ хәлқиниң тарихий «қазақ» аталғуси әслигә кәлтүрүлди. Қирғиз АССРи аталғуси Қазақ АССРи, Ақмечит шәһириниң нами Қизилорда дәп өзгәртилди. Жумһурийәт пайтәхти Оренбургтин Қизилордиға көчирилди.

Қазақ хәлқиниң территориялик бирикиши дөләтчиликни мустәһкәмләп, жумһурийәтниң ихтисадий вә мәдәний тәрәққиятида әһмийити зор болди. Қазақ АССРиниң қурулуши қазақ хәлқиниң тарихидики наһайити муһим вақиәдур.

1. Автономиялик жумһурийәт қуруш үчүн қандақ факторлар һаҗәт? 2. Қазақ АССРиниң Алашорда һөкүмити билән Түркстан автономиясидин пәрқи немидә? 3. Немишкә большевиклар қазақ хәлқигә автономия бәрди дәп ойлайсиләр? 4. Немишкә қазақ хәлқиниң территорияси мәсилисиниң йешилиши миллий зиялилар үчүн интайин муһим болди? 5. «Қазақ АССРиниң дәсләпки пайтәхти сүпитидә Оренбург шәһириниң таллиниши большевиклар үчүн пайдилиқ еди» дегән пикиргә қошуламсиләр?

Автономия (грек. – өзини-өзи башқуруш)—1) дөләтниң мәлум бир тәвәсидики кән көләмлик ички башқуруш; 2) бирпүтүн Конституция асасида башқурулидиған дөләтниң бөлүнмәйдиған қисми.
Қазақ АССРи, Қазақ Автономиялик Кеңәш Социалистик Жумһурийити – 1920–1936-жиллардики Кеңәш автономиялик дөләтлик қурулма.
Демаркация – мөлчәрләш, мәлум бир территорияниң көләмини бәлгүләш.
Съезд – партия, кеңәш вә башқа жәмийәтлик тәшкилатлар вәкиллириниң иҗтимаий, муәммалиқ мәсилиләрни қарайдиған, муһакимә қилидиған, йешидиған жиғини.

Пестковский Станислав Станиславович (1882–1943) – жәмийәт вә дөләт әрбаби. 1919-жилниң июлидин 1920-жилниң июниғичә Қирғиз (Қазақ) инқилавий комитетиниң рәиси, 1920-жилниң апрелидин РКП(б)П Қирғиз (Қазақ) бюросиниң рәиси болди.

Кеңәшләрниң Пүткүлазиялик V съезиниң қазақ хәлқиниң тарихий тоғра аталғусини әслигә кәлтүрүш һәққидики Қарари

1925-жил, 18-апрель

Қирғиз хәлқиниң тарихий тоғра намини әслигә кәлтүрүш үчүн, Кеңәшләрниң V съези қарар қилиду: қирғизлар буниңдин кейин қазақлар дәп аталсун.

Қазақстандики социалистик қурулуш әслигә кәлтүрүш дәвридә (1921–1925-жж).

Һөҗҗәтләр вә материаллар топлими.—Алмута, 1962, 153-б.

Пүткүлиттипақлиқ Мәркизий Ижраий Комитетиниң Қирғиз АССРиниң намини Қазақ АССРи вә Ақмечит намини Қизилорда дәп өзгәртиш тоғрилирқ Қарари

1925-жил, 15-июнь

Қирғиз АССРи Кеңәшләрниң V съезида билдүрүлгән Қирғиз АССРи әмгәкчилириниң әркигә мувапиқ Пүткүлиттипақлиқ Мәркизий Ижраий Комитетниң Президиуми қарар қилиду:

1. Қирғиз АССРиниң нами Қазақ АССРи дәп өзгәртилсун.
2. Қирғиз АССРи һөкүмити орунлашқан йәр—Ақмечит шәһириниң нами Қизилорда шәһири дәп өзгәртилсун.

КПСС вә Кеңәш һөкүмити Қазақстан тоғрилиқ. 1917—1977-ж. Һөжҗәтләр вә материаллар топлими. Алмута, 1978, 78-б.

1. Хәлиқлиқ «қазақ» аталғуси қайси жили әслигә кәлтүрүлди? 2. Қизилорда шәһири қайси жиллири пайтәхт болди?

Тест тапшуруқлири

1. 1. Қазревкомниң дәсләпки рәиси:

А) Ә. Әйтиев
Ә) Х. Ғаббасов
Б) М. Тунғаншин
В) В.А. Радус-Зенькович
Г) С. Пестковский

2. 1920-жили 26-авагустта:

А) «Қазақ АССРи әмгәкчилири һоқуқлириниң декларацияси» қобул қилинди.
Ә) «Алашорда» һөкүмити билән униң тәвәлик бөлүмлирини тарқитиш һәққидә қарар чиқирилди.
Б) Оренбургта Қазақ АССРи Кеңәшлириниң қурултай съези өтти.
В) «Қирғиз (Қазақ) Автономиялик Кеңәш Социалистик Жумһурийитини қуруш тоғрилиқ» Декрет елан қилинди.
Г) Қазақстанниң гәрби билән шималида чегарилиқ демаркация өткүзүлди.

3. 1925-жили Ақмечит шәһиридә өткән Қазақ АССРи Кеңәшлири V съезиниң әһмийити:

А) Қазақстанниң һазирқи чегариси толуқ демаркацияләнди.
Ә) Қазақ хәлқиниң «қазақ» тарихий аталғуси әслигә кәлтүрүлди.
Б) Йәттису билән Сирдәрия территориясини Қазақстанға қошуш һәққидә йешим чиқирилди.
В) Қазақ АССРиниң пайтәхти Оренбург дәп тонулди.
Г) «Қазақ АСРРи әмгәкчилири һоқуқлириниң декларацияси» қобул қилинди.

§14–15. «Һәрбий коммунизм» сәясәтидин йеңи ихтисадий сәясәткә көчүш

Тәтқиқат соали: **Қазақстан үчүн йеңи ихтисадий сәясәтниң әвзәлликлири қандақ болди?**

Бүгүнки дәрисимиздә XX әсирниң 20-жиллиридики һөкүмран мәмурий система сәясәтиниң зәрдаплирини тәһлил қилимиз. Мәнбәләрни селиштуруш арқилиқ йеңи ихтисадий сәясәт нәтиҗисидә йүз бәргән өзгиришләрни еniқлаймиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
«Әскери коммунизм» саясаты Азық-түлік салғырты «Жаңа экономикалық саясат»	Политика «военного коммунизма» Продовольственная разверстка «Новая экономическая политика»	«Һәрбий коммунизм» сәясити Озуқ-түлүк тәхсимати «Йеңи ихтисадий сәясәт»	The policy of «War Communism» Food discovery «New economical policy»

Мавзуға чиқиш:

Сүрәттики шиар: «Барлиқ артуқ мәһсулат—дөләткә. Хусусийға бир тийинму берилмисун!»

1. Барлиқ артуқ мәһсулатни дөләткә өткүзүш қандақ вәзийәткә елип келиши мүмкин?
2. Артуқ мәһсулатни дөләт фондиға өткүзүш тоғрилиқ тәшәббусни хәлиқ қандақ қобул қилди?

1. «Һәрбий коммунизм» сәясити. «Һәрбий коммунизм» сәясити Пухралар уруши вә чәт әллик интервенция жиллири мәмликәттики маддий ресурсларниң чәклиниши пәйтидә җарий қилинди. Униң беваситә вәзиписи ишләпчиқириш билән тәхсиматни мәркәзләштүрүш, дөләт егидарчилиғиға мудапиә мәнпәәтлиригә мувапиқ мәмликәтниң озуқ, хамәшия вә б. ресурс-

лирини топлаштуруш билән үнүмлүк пайдилиниш еди. «Һәрбий коммунизм» сәясити жарий қилиниши билән, жирик карханилар билән бир қатарда оттура, һәтта кичик карханиларму дөләтләштүрүлди.

Ашлиқ монополияси билән биллә **озуқ-түлүк тәхсимати**, умумға бирдәк әмгәк мәжбурийити киргүзүлди. Ахчилиқ маашниң орниға коммуналлиқ мулазимәт, транспорт вә б. үчүн карточкилиқ «паек» берилди.

Йеза егилигидә «һәрбий коммунизм» озуқ-түлүк тәхсиматида өз әксини тапти. Озуқ-түлүк тәхсимати бойичә деханлардин елинған һосулниң өзлириниң күн көрүшигә йетидиған азирақ қисмидин башқа һәммиси тартивелинди. «Артуқ мәһсулат-һосул» қураллиқ отрядләр билән армияниң ярдимидә жиғилди.

Пухралар уруши билән «һәрбий коммунизм» сәясити йеза егилигини наһайити еғир әһвалға елип кәлди. Урушқичә болған вақит билән селиштурғанда, һайдилидиған йәр көләми икки һәссидин ошуқ, жиғилған ашлиқ үч һәссидин ошуқ азайди. Чарвичилиқ саһаси буниңдинму мүшкүл әһвалға учриди. Қизиллар билән ақлар тәрипидин мални давамлиқ реквизицияләш (тартивелиш) вә жут мал бешиниң кәскин кемийишини кәлтүрүп чиқарди. Бу жиллар ичидә малниң барлиқ түриниң сани 10,5 миллиондин ошуқ кемиди. «Һәрбий коммунизм» сәяситиниң әң еғир ақивети Қазақстанда 1920-жиллирниң бешида йүз бәргән аммивий ачарчилиқ болди.

2. 1921—1922-жиллардики ачарчилиқ. Жумһурийәтниң бесим бөлигидә 1921-жили қурғақчилиқ йүз берип, қаттиқ жут овж алди. Жут кесиридин 80 %-ға йеқин мал қирилип кәтти. 1921-жилниң ноябрь ейида мәмликәттики ачарчилиққа гириптар болғанларниң сани пүткүл жумһурийәт аһалисиниң 1/3 қисмини тәшкил қилди. Ачлиққа учриғучилар сани 2 млн адәмдин ешип кәтти. Уларниң қатариға ПИИКиниң 1921-жилниң яз пәслидики Декрети билән Урал, Оренбург, Ақтөбә, Бөкей, Қостанай губерниялири ятқузулди. Ачлиқтин йезиларниң һәммиси дегидәк қирилип кәтти. 700 мңдин ошуқ адәм Қазақстандин чәт тәвәләргә көчүп кәтти.

Мунакимә

1920—1922-жиллардики ачарчилиқ қазақ хәлқиниң демографиялик тәрәққиятиға қандақ тәсир қилди?

Турар Рысқулов өзиниң «Даладики ачлиқ» намлиқ мақалисида бу жиллири ачлиқниң һәрбир адәмни өз ичигә алғанлиғини, қазақларға давамлиқ қирилип кетиш ховпи пәйда болғинини тәкитлиди. **С. Меңдешев** Қазақстанниң мәркизий вә шималий губерниялиридә болуп: *«Дала қирғизлири (қазақлири) қишлақта өз аилиси билән биллә ачлиқтин қириливатиду»*, – дәп язди.

Кеңәш һөкүмити деханлар бекарарлиғини алдинала билип, уни болдурмаслиқниң тәдбирлирини қоллиналаттиму?

ЙИС вақтида қазақларниң дөләткә ашлиқ тапшуруши. 1921-ж.

3. 1920—1921-жиллардики деханларниң қураллиқ қозғилиңи. Ачарчилиқ, дөләтниң күч қоллиниш сәясити хәлиқ арисида наразилиқ туғдуруп, стихиялик қозғилаңларға елип кәлди. *«Коммунистлар-сиз большевиклар үчүн!»* дегән шиарлар көтирилди. 1920-жилниң яз пәслидә Ақтөбә, Қостанай, Петропавл, Өскәмән уездлирида, Йәттису вә Ертис қирғақлирида әһвал мурәккәпләшти. Мундақ исиянлар Шималий Қазақстанда кәң орун елип, қозғилаңчиларниң сани 30 миң адәмгә йәтти. 1921-жили февраль-март айлирида исиянлар Ақмола, Көкчетав, Урал вә б. уезларни өз ичигә алди. Исиянларниң һәммисини һөкүмәт орунлири шәпқәтсиз бесип ташлиди. Бу ишқа мунтәзим һәрбий қошунларму жәлип қилинди.

Ойлиниңлар

Йеңи ихтисадий сәясәтни бүгүнки базар мунасивәтлири билән селиштурушқа болamду?

4. Йеңи ихтисадий сәясәткә (ЙИС) көчүш. *Йеңи ихтисадий сәясәткә йөнилиш елиш РКП(б)ниң 1921-жили өткән X съезида қобул қилинди.* Мәмликәтни чигичләнгән егилик әһвалдин чиқириш үчүн, уни озуқ-түлүк билән төминләш вәзиписи турди. Бу вәзипини йешиш үчүн, һәммидин авал, деханларни йеза егилик мәһсулатлирини ишләпчиқиришни ашурушқа дәвәт қилиш лазим болди. Шуңа озуқ-түлүк тәхсиматини *озуқ-түлүк селиғи* билән алмаштуруш тоғрилиқ қарар қобул қилинди. Натурал селиқниң оттура мөлчәри озуқ-түлүк

Йеқи ихтисадий сәясәтниң маһийити

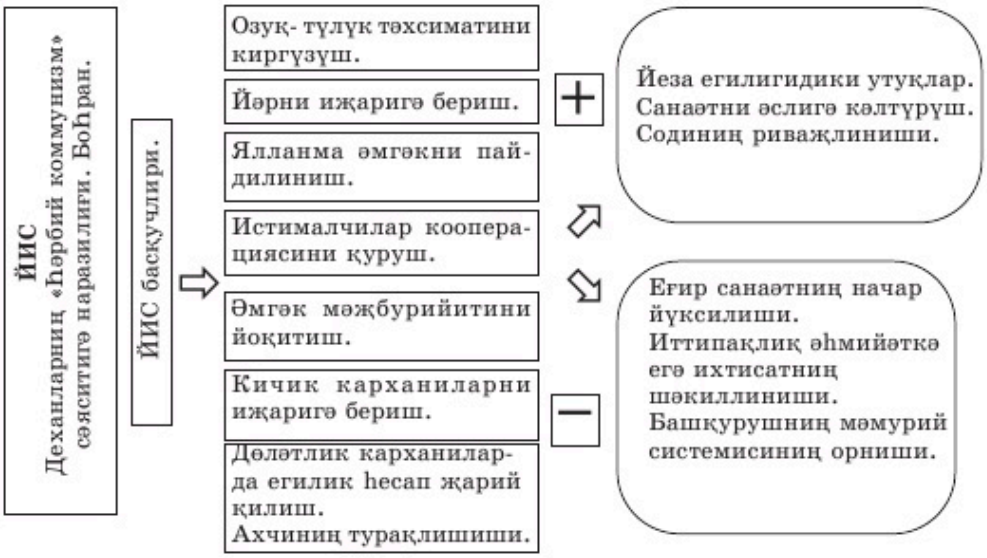

мәлчәридин 30—50 % төвәнлитилип, терилғулуқ мәйдани билән топиниң мунбәтлигиму етибарға елинди. Селиқ натурал көрүнүштә селинип, униң мәлчәри алдин-алда – уруқ териш ишлири башланғандин кейин – хәвәр қилинди. Селиқ жиғилидиған җими һосулниң 5 %-нила тәшкил қилди. Деханчилиқтин башқа чарвичилиққиму натурал селиқ селинди. Дәсләп бирнәччә селиқ киргүзүлгән билән, кейинирәк улар бирпүтүн йеза егилик селиғи билән алмаштурулди. 1924-жилдин башлап у ахча көрүнүшидә елинишқа башлиди. Озук-түлүк селиғиға көчүш деханларға өз егилигини планлаш билән йеза егилик мәһсутлириниң артуғини өз ихтияричә пайдинилишқа мүмкинчилик бәрди.

ЙИСниң җарий қилиниши билән, йәрни иҗарига бериш вә иҗарига елишқа, ялланма әмгәкни қоллинишқа рухсәт берилип, йеза егилик, несийә, истималчилар кооперациясини риважландуруш рәғбәтләндүрүлди. «Һәрбий коммунизм» дәвридә киргүзүлгән әмгәк мәҗбурийәтлири билән әмгәккә сәпәрвәр қилиш йоқитилди. Кичик карханилар шәхсийләргә яки кооперативларға иҗарига берилди. Қазақстанда 1921—1922-жиллири ЙИС даирсидә жүргүзүлгән тәдбирләрниң бири йәрсу ислаһати болди. Ислаһатниң асасий вәзиписи 1920-жили қурулған ҚазАССРи территориясидә

Жүплүк муһакимә

Йеқи ихтисадий сәясәтниң иҗабий вә сәлбий тәрәплирини еиқлаңлар.

«Һәрбий коммунизмдин» йеңи ихтисадий сәясәткә көчүшниң ихтисадий асаслири

«Һәрбий коммунизм»	Йеңи ихтисадий сәясәт
Озуқ-түлүк тәхсимати (барлиқ артуқ мәһсулат тартивелинди) жарий қилинди	Озуқ-түлүк селиғи жарий қилинди
Айрим карханилар дөләт қаримиғиға елинди. Ишләпчиқириш товарлири билән ашлиқ содисиға дөләтлик монополия орнитилди	Йәрни иҗарigә бериш билән иҗаригә елишқа, ялланма әмгәкни қоллинишқа рухсәт берилди
Мәһсулатлиқ алмаштуруш—бөлүш системиси әмәлгә ашурулди	Шәхсий содиға, хусусий карханиларни қурушқа рухсәт берилди
Умумға бирдәк әмгәк мәҗбурийити киргүзүлди	Умумға бирдәк әмгәк мәҗбурийити йоқитилди
Ахчилиқ мааш орниға қарточкилиқ «паек» берилди	Дөләтлик карханилар егилик һесап системисиға көчирилди

қазақ йәрлирини бириктүрүш еди. 1920-жиллири қурулған «Қошчи», «Жарлы», «Деханларниң өз ара ярдәм комитетлири» қатарлиқ аммивий тәшкилатлар дөләт билән деханлар жәмийитини бағлаштурған көрүк болди. Мәсилән, 1921-жили қурулған «Қошчи иттипақи» кәмбәғәлләргә әмгәк артельлирини қурушқа ярдәмләшти.

Йеңи ихтисадий сәясәт — хәлиқ егилигигә мәмурий һөкүмранлиқни сақлап, мәлум дәриҗидә базар мунасивитлиригә вақитлиқ әрик беришкә һесапланған пролетариат дөлитиниң алаһидә сәясити. Йеңи ихтисадий сәясәт аз вақит паалийәт елип берип, барлиқ саһани бирпүтүн өз ичигә алған система болуп шәкиллинип үлгәрмиди.

5. Қазақстандики йеңи ихтисадий сәясәтниң маһийити. Кеңәшләрниң Қазақстанда 1921—1925-жилларда жүргүзгән ихтисадий сәясити қаримуқаршилиқларға, зиддийәтләргә толуп-ташти. Инқилапниң жирақ тәвәләр билән миллий чәтки районларға көрсәткән қоллишиниң әһмийити тоғрилиқ көп ейтилди. Йеңи һөкүмранлиқ Кеңәш һакимийтиниң Россияниң асасий ашлиқ пәрвиш қилинидиған тәвәләрдә мустәһкәмлинишигә чоң диққәт бөлди. Миллий тәвәлләр дөләтниң чәтки бөлиги сүпитидә қараштурулди. Рус әмәс хәлиқләрниң еһтияҗлири билән уларға ғәмхорлуқ қлииш әмәлиятта әмәс, асасән сөз йүзидә ейтилди. Мувәппәқийәтсизликләрниң

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

Ихтисатни әлалаштуруш үчүн кеңәш һакимийити жүргүзгән сәясәтниң ақиветини көрситиңлар.

«Һәрбий коммунизм» сәяситиниң ақиветини еиқлаңлар	Йеңи ихтисадий сәясәтниң ақиветигә баһа бериңлар
1. ...	1. ...
2. ...	2. ...

сәвәплири деханларни йәр, уруқ, зөрүр қурал-әслаһлар билән тәминләлмигән, йеза егилигиниң тәрәққиятини қандақту бир планлиқ қинға қариталмиған дөләтниң өзидә болди. *Қазақларға шу чаг үчүн әң һаҗәтлик нәрсә уларниң чарвичилиқ билән шуғуллинишқа, әнъәнивий иҗтимаий қурулмилар билән мәдәний рәсим-йосунларни сақлашқа имканийәт беридиған ихтисатни әслигә кәлтүрүш еди.*

Хәлиқ егилигини әслигә кәлтүрүш башланғини билән, у бәк аста қәдәм алди. Хәлиқниң аммивий наразилиғи давамлишивәрди, чүнки базар ихтисади әмәлиятта жүлмәрәп қалған еди. Һәрһалда, Қазақстанниң чарвичилиғи билән йеза егилиги аста-аста оңшилишқа башлиди. Терилғулуқ мәйдани кәңийип, 3, 0 млн гектарни тәшкил қилди. Урал, Ақмола, Шәмәй губерниялириниң ашлиқ өстүрүлидиған тәвәлиридә бу көрсәткүч урушқичә болған сәвийигә йәтти. 1925-жили, худди 1914-жилқи көрсәткүчтәк, 92 млн пут ашлиқ жиғилди. Мал бешиниң сани икки һәссә өсүп, көчмән чарвичилиқ пәйдин-пәй әслигә келишкә башлиди. 1925-жилниң ахириға қәдәр мәһсулат ишләпчиқириш дәриҗиси, 1920-жил билән селиштурғанда, 6 һәссидәк өсүп, тәхминән урушқичә болған сәвийиниң үчтин иккисигә йәтти. Санаәт орунлириниң 60 % ошуғи ишқа қошулди. Сода кән йүксәлди. 1926-жили Қазақстан территориясидә 200гә йеқин йәрмәңкә ишлиди.

? 1. «Һәрбий коммунизм» сәясити шу чағдики шәкилләнгән әһвалға бағлиқ қатмал һалаттин чиқидиған бирдин-бир йол болдиму? 2. Әгәр 1920-жилларниң бешидики мәмликәтниң ихтисадий йөнилишини өзгәртиш имканийити болса, ихтисат саһасидики ажизлиқни йоқитиш үчүн силәр қандақ йолларни тәклип қилған болаттиңлар? 3. «Йеңи ихтисадий сәясәт кеңәш һакимийитиниң принциплириға зит болди». Бу пикиргә қошуламсиләр? 4. Кеңәш Иттипақи ЙИСтин ваз кәчмигән болса, қандақ өзгиришләр орун елиши мүмкин еди?

Озуқ—түлүк тәхсимати – «һәрбий коммунизм» (1919—1921) дәвридики йеза егилик мәһсулатлирини тәйярлаш системиси, озуқ-түлүк диктатуриси орниғандин кейин жарий қилинди. Деханларниң күн көрүши һәм егилик еһтияжлириға лазим озуқ-түлүк, ашлиқ вә башқиму мәһсулуатларниң артуқ қисмини нәқ баһаға дәләткә мәжбурий рәвиштә өткүзүши.

«Һәрбий коммунизи» – Кеңәш дәлитиниң Пухралар уруши (1918—1920) жиллиридики иҗтимаий-ихтисадий сәясити.

«Йеңи ихтисадий сәясәт» (ЙИС) – Кеңәш рәһбирлигиниң «һәрбий коммунизм» сәяситигә аммивий наразилиқни бесишқа қаритилған сәясити.

Рысқулов Турар (1894–1938) – партия вә дәләт әрбаби, 1916-жилқи миллий-азатлиқ қозғилаңға, Қазақстанда Кеңәш һөкүмитини орнитишқа қатнашқучиларниң бири.
Меңдешев Сейитқали (1882–1937) – дәләт әрбаби. Қазақ хәлқиниң мәнпәәтлири йолида күрәшкән намайәндә.

1921—1922-ЖИЛЛАРДИКИ ҚАЗАҚСТАНДИКИ АЧАРЧИЛИҚҚА УЧРИҒАНЛАРНИҢ САНИ

1921-ж.

Ноябрь – 1 558 927 адәм
Декабрь – 1 572 291 адәм

1922-ж.

январь – 1 554 197 адәм
февраль – 1 625 387 адәм
март – 1 719 234 адәм
апрель – 2 286 486 адәм
май – 2 093 403 адәм
июнь – 2 019 475 адәм

ҚАССР Әмгәк вә Мудапиә Кеңишиниң 1922-жили апрель–сентябрь айлиридики һесавити. Оренбург, 1922, 234–235-б.

Қандақ ойлайсиләр, 1921–1922-жиллардики ачарчилиқниң алдини елишта қандақ чариләрни қоллинишқа болатти?

Тест тапшуруқлири

1. 1. Йеңи ихтисадий сәясәткә (ЙИС) йөнилиш елиш қобул қилинди:

А) IX съезда
Ә) XIV съезда
Б) XV съезда
В) XII съезда
Г) X съезда

2. 2. 1921–1922-жиллардики ачарчилиқ ақиветидә Қазақстанниң ташқирисиға көчүп кәткән адәмниң сани:

А) 1 млн-ға йеқин
Ә) 500 миңға йеқин
Б) 700 миңдин ошуқ
В) 1 млн 300 миңдин ошуқ
Г) 100 миңдин ошуқ

3. 1926-жили Қазақстан территориясидә ишлигән йәрмәңкә сани:

А) 200гә йеқин
Ә) 500дин ошуқ
Б) 100дин ошуқ
В) 300гә йеқин
Г) 400дәк

ИККИНЧИ БАПНИ ТӘКРАРЛАШ-ПИШШИҚДАШ ТАПШУРУҚЛИРИ

1. «Һәрбий коммунизм» сәясити билән Йеңи ихтисадий сәясәтниң алаһидиклири билән ортақ тәрәплирини Венн диаграммисида көрситиңлар.

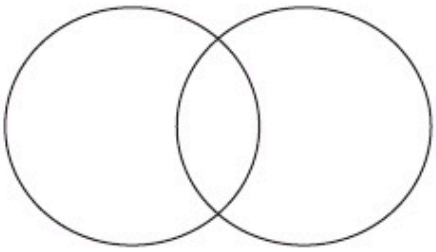

2. Қазақ АССРи қурулушиниң узақ вә қисқа муддәтлик сәвәплирини чүшәндүрүңлар.

Узақ муддәтлик сәвәплири	Қисқа муддәтлик сәвәплири

3. Кимләргә мунасивәтлик ейтилған?

1) Қазревкомниң рәиси...
2) 1920-жилқи Қурултай съезиға Қазақ АССР МИК рәиси болуп сайланди...
3) «Даладики ачарчилиқ» намлиқ мақалини язди...
4) «Үч жүз» партиясиниң асасини салди...
5) Түркстан автономиясиниң рәиси...

4. Қандақ ойлайсиләр, әгәр «ақлар» билән Алашорда һөкүмити арисида яхши мунасивәт орниғанда, әһвал қандақ болар еди?

5. Синипта икки топқа бөлүнүп, Кеңәш һөкүмитиниң иҗабий вә сәлбий тәрәплирини музакирә қилиңлар.

ҮЧИНЧИ БАП

ҚАЗАҚСТАН ТОТАЛИТАРЛИҚ СИСТЕМА ДӘВРИДӘ

§16–17. Қазақстандики 1920–1930-жиллардики индустрияләштүрүш

Тәтқиқат соали: **Қазақстандики индустрияләштүрүш сәяситиниң зиддийити немидә?**

Бүгнки дәрисимиздә Қазақстандики индустрияләштүрүшниң мувәппәқийәтлири билән камчилиқлирини тәһлил қилимиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Индустрияландыру Бесжылдық Смағұл Сәдуақасов	Индустриализация Пятилетний план Смагул Садвакасов	Индустрияләштүрүш Бәшжиллиқ план Смағул Сәдвақасов	Industrialization The five-year plan Smagul Saduakasov

Мавзуға чиқиш:

1. Сүрәттә немә тәсвирләнгән?
2. Униңда қайси дәвир тәриплиниду?
3. Қандақ хуласә чиқиралайсиләр?

Түрксиб. *Ә. Қастеев*

1. Қазақстандики индустрияләштүрүшниң өзигә хас алаһидиликлири. Индустрияләштүрүш—жирик, әң авал еғир санаәтни қуруш вә риважландуруш, жирик санаәтлик ишләпчиқириш асасида пүткүл хәлиқ егилигини қайта қуруш. Индустрияләштүрүш пәқәт социалистик түзүмгила хас әмәс. У—мәмликәтни йеңилашниң мәжбурий шәрти. Партияниң 1925-жили өткән XIV съезида Кеңәш Иттипақи индустрияләштүрүшниң башланғанлиғи тоғрилиқ қарар қобул қилди.

Муһакимә

Немишкә большевиклар 1925-жили елимиздә индустрияләштүрүшни башлиди?

ЙИС ихтисатниң санаәт секторини бир қәдәр яхшилиди, йеңи программа үчүн һул—база қурди. Лекин барлиқ карханиларниң ишини толуқ әслигә кәлтүрәлмиди. Шуниң билән биллә, падишалиқ дәвирдин Қазақстан санаити хелә төвән дәриҗидә болди. Қайта ишләш секторида әмгәк үнүми чағлиқ кичик карханиларниң сани бесим еди. Хаңлар билән канлар төмүр йоллардин жирақ орунлашти. Әслаһлар конириған еди. Һәсрәтлик жилларда инженер кадрларниң мәмликәттин кетиши орун алди. Санаәт карханилирини асасән алий техникилиқ билими йоқ мутәхәссисләр башқурди. СССРниң қоршиған дуния билән мунасивитиниң начарлишишиға бағлиқ, тәйяр санаәт мәһсулатини өткүзүш даириси тарайди.

Еniқлаңлар

Кеңәш һөкүмити Қазақстанда индустрияләштүрүш жәриянини қандақ усул билән жүргүзди? Буниңға альтернатив йол болдиму?

Әң муһими, индустрияләштүрүш сәяситини әмәлгә ашуруш үчүн, мәбләғ тапчиллиғи қаттиқ сезилди. Индустрияләштүрүшкә мабләғ тепиш мәхситидә дәләт деханларни ашлиғини базар баһасидин әрзән сетишқа мәҗбурлиди. Мана шундақ пәриқтин чүшкән пайдини индустрияләштүрүшни әмәлгә ашурушқа қоллнишни көзлиди. Бу вәзипини орунлаштин баш тартқанлар тәқип, сүргүнгә учриди. Йеңи тәдбирләр, «һәрбий коммунизм» сәясити жиллиридикидәк, әһвални техиму мурәккәпләштүрди.

Еniқлаңлар

Һазирқи Қазақстанда санаәтниң қайси турлири алаһидә тәрәққий қилған?

XX әсирниң 20-жиллирида дәләт йеза егилигини аммивий коллективлаштурушқа кириштi, колхозларни қуруш арқилиқ лазимлиқ мәхсәткә қол йәткүзүлди. Чүшкән ахчиға чәт әлдин қурал-сайманлар, һәтта пүтүнсүрүк заводлар сетивелинди.

2. Индустрияләштүрүш жәрияни вә нәтиҗилири. Индустрияләштүрүш сәясити геологиялик чарлаш ишлирини жанландуруштин башланди. Мошу мәхсәттә Қазақстанниң барлиқ вилайәтлиригә 50тин ошуқ издәштүрүш топлири әвәтилди. Улар мәркәз билән биллә жумһурийәтлик бюджеттинму мәбләғ билән таминләнди. СССР Пәнләр академияси 20–30-жиллири комплекслиқ экспедицияләрни уюштурди. Академик Н. С. Курнаков Мәркизий Қазақстанниң минерал байлиқлирини тәтқиқ қилип, «Қазақ ССРи Кеңәш Иттипақиниң бирпүтүн металлогенлиқ тәвәси» дегән йәкүнгә кәлди. Академик И. М. Губкин Урал-Жем нефтьлиқ тәвәсини тәтқиқ қилди. Яш қазақ инженер-геологи Қ. И. Сәтбаев Жезқазған дияридики мис кани орунлири келәчигиниң зор екәнлигини дәллиллиди.

Мошу экспедицияләр ишиниң хуласиси бойичә жумһурийәтниң йеңи илмий-геологиялик хәритиси түзүлди. Мис, қоғушун, төмүр, хромит, никель, фосфорит, борат вә б. канларниң жирик запаси тепилди.

Жүплүк мүһакимә

Турксиб төмүр йол қурулуши селинмиғанда, Қазақстанниң еғир санаити риважлинаттиму?

Индустрияләштүрүшниң тәрәққият сүрүити Қазақстанда пүткүл СССРға қариғанда жуқури болди вә 1940-жилға қәдәр 15 жумһурийәт арисида 6-орунни егилиди. Жумһурийәт санаитиниң йүксилиши асасән йеңи қарханиларни селиш һесавиға әмәлгә ашти. Қурулуш ишлири өлкидә сүрәтлик жүргүзүлди.

Қазақстанда кан ишләпчиқириш саһаси бәк яхши тәрәққий қилди (көмүр, нефть вә рәңлик металл). Жумһурийәт ихтисади хамәшиялиқ йөнилиши билән пәриқләнди. 1928–1940-жиллири төмүр йолларниң узунлуғи 6581 чақиримға йәтти. Петропавл–Кокчетав–Ақмола, Ақмола–Қарағанда вә б. төмүр йоллири ишқа қошулди.

Түркстан–Сибирь төмүр йоли шу чағдики Қазақстандики әң муһим қурулуш объекти һесапланди. Сибирь билән Мәркизий Азияни бағлайдиған *Түрксиб төмүр йолиниң қурулуши* 1931-жили аяқлашти. Қазақстан электростанциялириниң қувити индустрияләштүрүш жиллири тәхминән 40 һәссә өсти.

Биринчи бәшжиллиқ (1928–1932) жиллири ишлигән карханилар қайтидин қурулуп, йеңилири ечилди. Риддер, Қарсақбай полиметалл комбинатлири, Қарағанда көмүр хаңлири әслигә кәлтүрүлди.

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. Индустрияләштүрүш йөнилишиниң иҗабий вә сәлбий нәтиҗилирини көрситиңлар.

Индустрияләштүрүш сәяситиниң утуқлири «+»	Индустрияләштүрүш сәяситиниң камчилиқлири «–»

2. Берилгән мавзуларниң бирини таллап, тәтқиқат жүргүзүңлар.

1. Йәрлик мутәхәссисләрниң индустрияләштүрүшни әмәлгә ашуруш жәриянидики тәклип, пикирлири етибарға елиндиму?

2. Қазақстандики индустрияләштүрүшниң зиддийити немидә?

3. Индустрияләштүрүш йөнилиши Қзазқстан ихтисадиниң тәрәққиятиға қандақ тәсир қилди?

ҚАЗАҚСТАНДИКИ ИНДУСТРИЯЛӘШТҮРҮШ

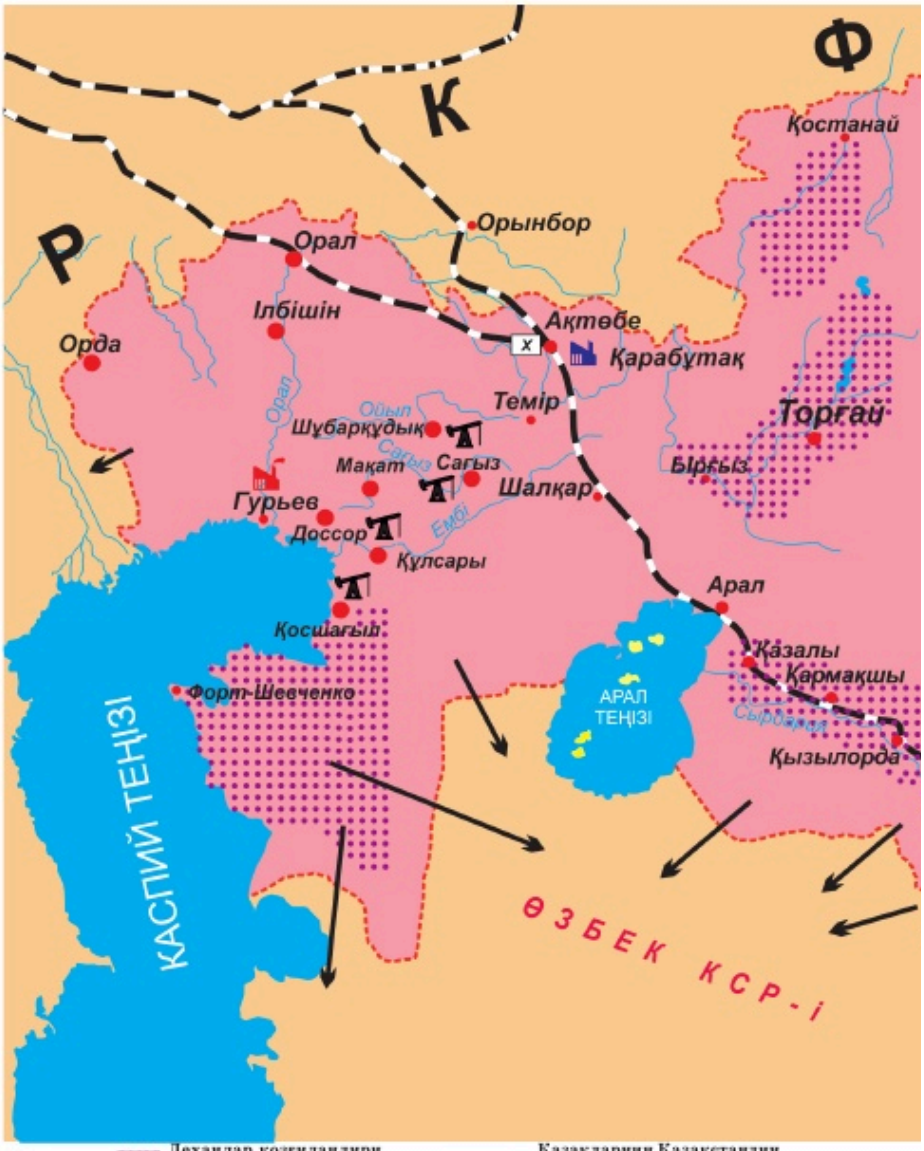

Деханлар қозғалаңлири йүз бәргән төвәләр

Нефть вә кан орунлири

Көмүр кан орни

Қазақларниң Қазақстандин сирт йәрләргә кетиши

Төмүр йол

Дөләтлик чегара

ВӘ КОЛЛЕКТИВЛАШТУРУШ

Х Химия санаитигә лазим хамәшия орунлири

ЦМ Рәнлик металлургиягә лазим хамәшия орунлири

Йеник санаәт

Рәнлик металлургия

Иситиш электростанциялири

Су электростанциялири

Қазақстан Жумһурийитиниң һазирқи чегариси

Хәритә билән иш

90–91-бәтләрдики хәритидин индустрияләштүрүш жиллири селинған карханиларни көрситиңлар.

Иккинчи бәшжиллиқ (1933–1937) жиллири Қазақстан ихтисади сүрәтлик риважланди. 1926–1940-жиллардики индустрияләштүрүш жәриянида қудрәтлик санаәт иқтидари орнади. СССР бойичә Қазақстан рәңлик металлар ишләпчиқириш жәһәттин иккинчи, көмүр вә нефть ишләпчиқириштин үчинчи, электр қувитини ишләпчиқириштин бәшинчи орунға чиқти.

1941-жилға қәдәр елимиздә 700 кархана селинип, пайдилинишқа берилди. Аграрлиқ жумһурийәт әнди индустриаллиқ-аграрлиқ мәмликәткә айланди. Бу чағда жумһурийәтниң хәлиқ егилигидә санаәт үлүши 1920-жилқи 6,3 % тин 60 % қа өсти. Лекин санаәтниң хамәшиялиқ йөнилиши түпәйли, станоклар билән комбайнлар башқа жумһурийәтләрдин елип келинди. Бирму нефтьни қайта ишләйдиған завод болмиди. Әйнәк вә цемент қатарлиқ қурулуш материаллириму башқа жумһурийәтләрдин тошулди.

Қазақстандики индустрияләштүрүш

Индустрияләштүрүшни әмәлгә ашуруш мабайнида Қазақстанда ишчилар синипи шәкилләнди. Шәһәр **урбанизациялинип,** жирикләшти. 1939-жили шәһәр аһалисиниң йеримиға йеқини 50 миңдин ошуқ аһали яшайдиған шәһәрләргә жиғилди.

Шәһәрләрниң урбанизациялиниши мәмликәт тәрәққиятиға қандақ тәсир қилди?

3. Қазақстанни индустрияләштүрүшниң истиқбали тоғрилиқ бәс-муназириләр. Жумһурийәтниң партия рәһбәрлиги арисида XX әсирниң 20-жиллириниң иккинчи йеримидин башлап, өлкини индустрияләштүрүшниң асасий йөнилишлири һәққидә кәскин бәс-муназириләр овж алди. Жумһурийәт рәһбири И. Голощекин қайта ишләпчиқириш кичик вә оттура карханилирини риважландурушни қоллиди. Мошуниң кесиридин Қазақстанни индустрияләштүрүш биртәрәплимә жүргүзүлди. Өлкилик партия комитети бюросиниң әзаси Смағул Сәдвақасов санаәтниң қайта ишләш саһалириниң кәң тармиғини қуруш идеясини тәклип қилди. Атап ейтқанда, у: *«Голощекин йолдашниң немишкиду жуң жуюштин нери барғуси кәлмәйдиғанлиғини, тоқума фабрикилирини тәшкилләш өз-өзидин соринип турғанлиғини» дәлиллиди. «Қазақстандин жуюлған жуңни Россиягә әвәтип, мошу жуңдин тоқулған «москвалиқ» тоқулмини кәйнигә тошуғандин көрә, Қазақстандин тәйяр тоқулмини сиртқа чиқириш асан әмәсму?»* Бирақ Голощекин вә униң тәрәпдарлири мундақ көзқарашни йәрлик милләтчиликниң көрүнүши сүпитидә қобул қилди. Мошундақ қарши пикир ейтқан адәмләр хизмитидин бошитилди.

Қазақстандики индустрияләштүрүш мабайнида қандақ утуқларға қол йәткүзүлди, қандақ камчилиқлар орун алди?

4. Қазақстанни индустрияләштүрүшниң әһмийити вә алаһидиликлири. Индустрияләштүрүш сәясити жумһурийәтни аграрлиқтин индустриаллиқ-аграрлиққа айландурғанлиғиға қаримай, 1925–1940-жиллири Қазақстан бирқатар қайғулуқ вақиәләрни бешидин кәчүрди. Индустрияләштүрүш йеза егилиги ресурси һесавиға жүргүзүлгәнликтин, санаәтниң сүръәтлик өсүши, әң авал, йеза егилиги ишләпчиқарғучи күчлирини вәйран қилиш бәдилигә әмәлгә ашурулди.

Қурулуш объектлирини ишчи күчи билән тәминләш вә ишчи қазақларни үгитишкә бөлүнидиған мәбләғни ихтисат қилиш үчүн, СССРниң ғәрбий тәвәлиридин ишчилар жәлип қилинди. 1931–1940-жиллири жумһурийәткә 559 миң ишчи кәлди. Мәркизий тәвәләр билән Сибирьниң кулаклар топиға ятқузулуп, мал-мүлки мусадирә қилинған деханлириму Қазақстанға йәр авдурулди. Миллий мәнпәәтләрни яқлиған қазақ зиялиси **Смағул Сәдвақасов** жумһурийәткә мәмликәтниң башқа

тәвәлиридин ишчиларни аммивий көчиришкә қарши чиқти. У йәрлик кадрларни оқутушни тәклип қилди.

Қазақстан аһалиси әмгәк тәхсиматида адәмниң һаяти билән саламәтлигигә наһайити ховуплуқ, бәк еғир, зиянлиқ бөлигини атқурди. Хәлиқ егилигини мәмурий-һөкүмран усул билән башқуруш үзүл-кесил муқимлашти.

1. Индустрияләштүрүш мабайнида сүрәтлик жүргүзүлгән урбанизация жәрияни Қазақстанниң демографиялик әһвалиға қандақ тәсир қилиши мүмкин? 2. Қазақстан территориясидин чиқидиған хамәшияни қайта ишләйдиған заводлар немишкә башқа иттипақдаш жүмһурийәтләрдә орунлашти? 3. Қазақстандики индустрияләштүрүш йәрлик аһалиниң мәдәний һаятиға қандақ өзгиришләрни елип кәлди дәп ойлайсиләр? 4. Қазақ хәлқиниң әнъәнивий егилигигә индустрияләштүрүш сәяситиниң тәккүзгән тәсири қандақ? 5. Кеңәш Иттипақи жүргүзгән ихтисатта бәшжиллиқ планлашниң әвзәлликлири болдиму? 6. Қазақ зиялилириниң индустрияләштүрүшкә көзқариши қандақ еди?

Бәшжиллиқ план – Кеңәш һөкүмитиниң 1928-жилдин башлап СССРниң иҗтимаий-ихтисадий тәрәққиятини өз ичигә алған қәрәллик планлириниң умумий нами. Биринчи бәшжиллиқ плани 1928–1932, Иккинчи бәшжиллиқ плани 1933–1937-жилларға бағишланди.

Индустрияләштүрүш – 1) жирик, техникиси йүксәлгән санаәтлик, әң авал дөләт хәлиқ егилигидики йетәкчи саһаниң асаси сүпитидә ишләпчиқириш қураләсланлирини ишләпчиқиридиған саһаларни қуруш; 2) (лат.—күч селиш)—санаәттики вә егиликниң башқа саһалиридики ишләпчиқириш күчлирини улғайтиш вә ихтисатни көтиришкә қаритилған жирик машинасазлиқ санаитини қуруш жәрияни.

Урбанизация – шәһәр аһалисиниң өсүши.

Сәдвақасов Смағул (1900–1933) – көрнәклик дөләт әрбаби, публицист. У өзиниң пүткүл жигәрини, истедатини хәлиқниң билимини көтиришкә, йәрлик кадрларни тәрбийиләшкә бағишлиди.

ҚазАССР Хәлиқ Комиссарлри Кеңиши йенидики Түркстан—Сибирь төмүр йоли қурулушини селишқа ярдәм комитетиниң уни селишқа бағлиқ тәдбирләр тоғрилиқ мәжлисиниң

ПРОТОКОЛИ

1927-жил 30-январь

I. ТИҢШАЛДИ: Түркстан-Сибирь төмүр йоли қурулушиға бағлиқ мәсилиләр тоғрилиқ ТЫНЫШБАЕВ йолдашниң доклади.

II. ҚАРАР ҚИЛИНДИ: Йәттису губерниясидики төмүр йол селишқа бағлиқ бирқатар мәсилиләр бойичә доклад тиңшилип, Қазақстан Хәлиқ Комиссарлири Кеңиши йенидики Төмүр йол қурулушини селишқа ярдәм комитети қурулди:

1. Йәттису губернияси территориясини кесип өтидиған төмүр йол тармиғини жүргүзүш билән уни Түркстан вә Сибирь рельслиқ йоли билән қошуш губерниянiң еникланған һәм әмгәк қилидиған күчлирини сөзсиз бирнәччә һәссә ашуриду, шундақла губерния егилигиниң һәрхил саһасиниң йеңидин ғулачлап риважлинишиға тәсир қилиду;

2. Хамәшия базиси энергетикилиқ имканийәтни кәңәйтишкә, жирик ишләпчиқириш санаитиниң пәйда болушиға вә тәрәққий қилишиға яхши асас һесаплиниду. Улар: ун тартиш, терә әйләш, гөш, мал қалдуқлиридин (устихан, қан) оғут ясаш, мевә-чевә вә от-яшларни сүрләш (консерва), тамака, тоқумичилиқ ишләпчиқириши;

3. Йәттисуда жирик қәнт қизилчиси санаитини Түркстанниң көп қисми билән чегаридаш мәмликәтләрниң еһтияҗини қанаәтләндүрүш һесавиға йүксәлдүрүш бойичә имканийәтләрни бәлгүләш;

4) Егиликни һәртәрәплимә лайиһә билән риважландуруш губернияни техиму чоңайтиду, Қазақстан билән СССР егилигидә йеңи магистраль жүк жиғишта сезиләрлик орунни егиләйду;

5) Қазақстан билән төмүр йолниң иккитәрәплимилик мәнпәәтлири ахирқисиниң губерния мәдәний территориясини, һәммидин бурун, ишләпчиқириш күчлири көпирәк топлашқан тәвә сүпитидә Алмута шәһирини толуқ өз ичигә елишини тәләп қилиду;

6) Ғәрбий Хитай хамәшия базисини җәлип қилиш билән униң ғәрбий базирини СССР ишләпчиқириш мәһсулатлири билән тәминләш төмүр йол тармиғиниң шәрқий йөнилишигә бурулуш еһтималлиғини ашуриду;

7) Төмүр йол селиш һәққидики алда турған ишлар мабайнида губерния ресурси қурулуш материали сүпитидила әмәс, ишчи күчи ретидиму пайдилинилиши мүмкин.

Жуқурида ейтилғанларға асаслинип:

1. СССРниң тегишлик мәркизий органлиридин төмүр йолни сәясий-мәмурий, ихтисадий, ишләпчиқириш вә мәдәний әһмийәткә егә мәркәз сүпитидики Алмута шәһири арқилиқ жүргүзүш тоғрилиқ илтимас қилиш;

2. Алмута шәһиридә йол башқармиси билән униң хизмәтчилири аилилирини тәминләйдиған артуқ мәйдан ресурси йетәрлик екәнлигини етибарға елип, Мәркизий Қурулуш Комитетидин Төмүр йол башқармисини Алмута шәһиридә уюштуруш тоғрилиқ илтимас;

3. Йәттису Губиҗракомидин Алмута шәһиридин Йол селиш башқармиси еһтиҗиға зөрүр имарәт бөлүшни сораш;

4) Губиҗраком пикри билән келишип, Алмутидин шимал таман тармақни олтирақлашқан мәдәний наһийиләргә қаритиш, төвәнки наһийиләргә йеқин жүргүзүш лазим дәп һесаплансун:

а) Ғулҗа наһийисигә әң йеқин Яркәнт уези нуқтиси Алтунәмәл наһийисигә...

5) ҚССРидики ихтисаслашмиған ишчилар билән һарвуқәшләр төмүр йол иши еһтияҗиниң көп қисмини өз ичигә алиду. Мошу күчләр ишқа биринчи новәттә җәлип қилиниши керәк дәп һесаплиниши лазим.

ҚазССР Әмгәкхәлиққомиға Иттипақлиқ Әмгәкхәлиққомидин башқа жумһурийәтләрдин келидиғанларға тосалғу болушқа чарә қоллинишни сораш тәклип қилинсун, чүнки һазирқи чағда Сирдәрия, Йәттису губерниялири билән Қирғиз Жумһурийитигә селинған төмүр йол бойи билән йәткән кәлгиндә ишчиларниң чоң еқими пәйда болди.

6) Йол селиш башлиған чағдин Чу дәриясида төмүр йол билән йеза егилиги еһтияжини тәминләйдиған озуқ-түлүк ишләпчиқиришини селиш лазим дәп тепилсун.

7) Йәттису ненини, қурулуш яғичи билән мал мәһсулатлирини Оттура Азияниң пахтилиқ тәвәлири еһтияжиға чапсанирақ пайдилиниш мәхситидә Мәркизий Қурулуш Комитетидин барлиқ йол қурулушини 3 жил муддәттә аяқлаштурушқа күч вә мәбләғ бөлүш илтимас қилинсун.

8) Йәрхәлиққомдин төмүр йол селишқа бағлиқ қазақларни төмүр йол бойиға орунлаштурушни тезлитиш, Қазсуегиликтин губернияниң йеза егилигини имканқәдәр тәминләйдиған суғириш қурулушини аяқлаштурушни сораш.

9) Алмутида СССРниң тегишлик органлири соратқан толуқ жәбдуқланған сейсмикилиқ станция селиш зөрүр дәп һесаплансун.

10) Төмүр йолда, шундақла йеза егилиги билән ишләпчиқиришта су қалдуғини пайдилиниш имканийитигә зор әһмийәт берилсун.

11. Мәркизий Комитеттин төмүр йол қурулушиға ярдәм бериш соралсун, биринчи вә иккинчи новәттики иш көләми билән униңға пайдилинилидиған ишчи күчи, товар вә б. сани һесаплансун, булар тәләпни планлиқ рәвиштә қанаәтләндүрүшкә бөлүнсун.

12. Төмүр йол селинишиға бағлиқ ишләпчиқириш билән йеза егилиги саһасида ҚазССРниң келәчигини айдиңлаштуруш ишиниң рәһбәрлиги үчүн Мәркизий Комитеттин йол селишқа ярдәм соралсун, тегишлик мәхсус мәсъул бәлгүләнсун.

13. Түркстан-Сибирь йолини тартиш бойичә материалларни жиғиш мәхситидә Шәмәй губиҗракомидин Қазақстан Хәлиқ Комиссарлири Кеңиши йенидики Йол қурулушиға ярдәм комитетидин қурулушқа мунасивәтлик барлиқ мәсилә бойичә йетәрлик материал бериш соралсун.

2. Тиңшалди:

Йол қурулушиға бағлиқ ишларға сотланғанлар әмгигини пайдилиниш тоғрилиқ.

Қарар қилинди: мәсилә ТЫНЫШБАЕВ йолдаш Москвадин қайтип кәлгичә кейингә қалдурулсун.

Рәис (*Қулымбетов*)
Катип (*Петрова*)

Қазақстанниң һазирқи заман тарихи. Һөҗҗәтләр билән материаллар топлими. 1-том. – Алмута, 1998, 186–188-б.

? Қобул қилинған тохтам төмүр йол қурулушини селишқа қандақ тәсир қилди?

Тест тапшуруқлири

1. 1931–1940-жилларда жумһурийәткә чәттин кәлгән ишчиларниң сани:

А) 559 миң В) 745 миң
Ә) 616 миң Г) 356 миң
Б) 478 миң

2. Биринчи бәшжиллиқ:
А) 1925–1931
Ә) 1933–1937
Б) 1930–1935
В) 1928–1932
Г) 1924–1929

3. Индустрияләштүрүштә миллий йәнилиш принципиға әмәл қилип, йәрлик мутәхәссисләрни оқутушни тәклип қилған шәхс:

А) Т. Рысқулов
Ә) С. Сәдвақасов
Б) Ф.И. Голощекин
В) С. Меңдешев
Г) И.В. Сталин

§18–19. Қазақстандики коллективлаштуруш

Тәтқиқат соали: **Немә үчүн коллективлаштуруш сәясити «улуқ тәғдиргә» елип кәлди?**

Бүгүнки дәрисимиздә мәжбурий коллективлаштуруш сәяситиниң йеза егилигигә йәткүзгән зийинини тәһлил қилимиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Ұжымдастыру	Коллективизация	Коллективлаштуруш	Collectivization
«Бесеудің хаты»	«Письмо пятерых»	«Бәшиниң хети»	«Letter of Five»
Тәркілеу	Конфискация	Мусадирә	Confiscation
Жазалау шаралары	Карательные меры	Жазалаш чарилири	Punitive measures
ГУЛАГ	ГУЛАГ	ГУЛАГ	GULAG
ОГПУ	ОГПУ	ОГПУ	OGPU

Мавзуға чиқиш:

1. Бу монумент қандақ вақиәгә мунасивәтлик орнитилған дәп ойлайсиләр?
2. Һәйкәлни немә үчүн шундақ түрдә әкс әттүргән?

1. Жумһурийәт рәһбәрлигигә Ф. И. Голощекинниң келиши. 1925-жили жумһурийәт рәһбәрлигигә мәркәзниң малийи Филипп Голощекин кәлди. Өлкигә келиши билән, қазақ авуллирида Кеңәш һакимийитиниң техичә орнитилмиғанлиғини, авул һакимийитиниң йәрлик байларниң қолида екәнлигини елан қилди. Шу мунасивәт билән, у өлкидә «Кичик Октябрь» уюштуруп, авулларни кеңәшләштүрүшни тәклип қилди. Көчмән малчиларни олтириқлаштуруш йәрлик аһалини кеңәш һакимийитигә беқиндурушниң бирдин бир йоли дәп һесаплиди.

Пикриңлар керәк

Жумһурийәтниң бирқатар дөләт әрбаплири немә үчүн Голощекинниң сәяситигә қарши чиқти?

Көрнәклик дөләт әрбаплири С. Сәдвақасов билән С. Қожановқа «милләтчи» әйиви теңилди. С. Сейфуллин, М. Мырзағалиев, Н. Нурмақов, С. Меңдешев вә б. тәқипкә учриди. Уларниң нурғуни жумһурийәттин қоғлинип, С. Сәдвақасов, **Ж. Мыңбаев** лавазимидин бошитилди.

Қазақстандики рәқиплирини әмәлиятта чәтләштүргән Голощекин «Кичик Октябрь» идеясини әмәлгә ашурушқа башлиди. 1926–1927-жилларда терилғулуқлар вә чепинлиқлар қайтидин бәлүнди. Бирақ бу чарә утуқлуқ нәтиҗә бәрмиди.

2. Байларниң мүлкини мусадирә қилиш вә йәр авдуруш. Авулларни кеңәшләштүрүштә байлар Ф.И. Голощекинға алаһидә ховуплуқ көрүнди. Алдирақсанлиқ билән йәрлик қазақлардин қурулған милиция арқилиқ уларға тәсир қилиш һечқандақ нәтиҗә бәрмиди. Тәйярлиқниң начарлиғи вә уруқлуқ мунасивәтләр авулдики әһвални өзгәртиштә аҗиз болди.

Чүшәндүрүңлар

Қазақ байлириниң мүлкини мусадирә қилиш тоғрилиқ Декрет немә үчүн қобул қилинди?

Қазақ байлирини мусадирә қилиш тоғрилиқ декрет 1928-жили 27-августта қобул қилинди. Бу декрет бойичә чоң байларға көчмән наһийиләрдә қара малға чаққанда, төрт йүз баштин ошуқ, йерим көчмән наһийиләрдә үч йүз, әнди олтиришлиқ наһийиләрдә йүз әллик

Авулда бай мүлкини бөлүшүш. 1929-жил

баштин ошуқ мели бар болғанлар ятқузулди. Бирақ чоң бай қатариға йүз туяқ мели барларму ятқузулуп, мусадиригә учриди. Һәтта байлар билән биллә оттура һаллиқларниңму мели тартивелинди. Авулларға мусадирә қилиш кампаниясини жүргүзүш үчүн әң қаттиқ көрсәтмиләр вә чоң һоқуқларға егә болған вәкилләр әвәтилди. Декретқа мувапиқ 700гә йеқин егилик мусадирә қилинишқа учрап, уларниң мүлки тартивелинди. Қазақ хәлқидин 145 миңдәк мели һөкүмәт ихтияриға елинип, бир қисми авул кәмбәғәллиригә тарқитилди.

Кейинәрәк, әң ечинарлиғи, коллективлаштуруш вақтида байларни турушлуқ йәрлиридин сиртқа тәқипләш башланди. Һечқачан туғулған йерини ташлап көрмигән далалиқлар бир пәйттә жутидин қоғлинип, ят йәрләргә көчти. Бәзидә байларни жумһурийәт территориясидин сирт өлкиләргә, Украина вә Россия вә б. йәрләргә йәр ағдурди. Ихтисадий зорлуқ-зомбилиқ сәясий жәһәттинму әмәлгә ашурулди.

1930–1931-жилларда өлкигә башқа жумһурийәт территориялиридин мүлки мусадирә қилинған, йәр үлүшини елиш һоқуқидин айрилған 180 миңға йеқин кулак көчирилди.

3. Коллективлаштуруш вә олтирақлаштуруш сәясити. Авулниң әң һаллиқ қисми һесаплинидиған уруқ башлиқлири вәйран қилинғандин кейин,

Издиниңлар

Қазақстанда коллективлаштуруш кампанияси қандақ жүргүзүлди?

большевиклар әндики новәттә оттура һал вә гадай егиликләр билән коллективларни мәҗбурий олтирақлаштурушни башлиди. ПК(б)П XV съези (1927-жил декабрь) йеза егилигини коллективлаштуруш йолини башлашни елан қилди. Миңлиған жиллар мабайнида көчмән вә йерим көчмән чарвичилиқ билән шуғулланған қазақ хәлқи бир күндила олтиришлиқ деханға айлинип қалди. Барлиқ кигиз өйләрни бир йәргә жиғди. Мал вә қурал-сайман умумий дәп елан қилинди. Егисиз вә күтүмсиз, су вә йейилимсиз қалған мал топ-топлап қирилди. Деханлар мелини тирик сақлап қалалмайдиғанлиғиға көзи йәткәндә, аммивий рәвиштә союшқа башлиди. Союлған малниң нурғунлиғидин гөш бузулуп, ярамсиз болуп қалди.

Ашлиқ, гөш, жуң тәйярлаш иши, мәҗбурий олтирақлаштуруш сәясити, коллективлаштурушниң жүргүзүлүши қазақ хәлқигә қандақ еғирчилиқларни елип кәлди?

4. Ашлиқ, гөш вә жуң тәйярлаш кампанияси. Коллективлаштуруш билән бир вақитта ашлиқ тәйярлаш кампаниясиму актив жүргүзүливәрди. У 1928-жил тинтишларниң, қамаққа елиш, әркинлигидин айриш вә ату бойичә һөкүм чиқарған сотларниң ярдими билән деханларниң ошуқ ашлиғини тартивелиштин башланди. Шундақ қаттиқ жазалаш чарилири түпәйли Қазақстанда 1928-жили 300 млн пут ашлиқ тәйярланди. Ашлиқ вә гөшни йошурди дегән әйип билән 33 миңдин ошуқ адәм тәқипләнди. Авул аһалисиниң иҗтимаий-ихтисадий әһвали начарлиди.

5. Мәҗбурий олтирақлаштуруш сәясити. 1931-жили августта Қазәлкәком йәрлик партия вә кеңәш тәшкилатлириға көчмән, йерим көчмән қазақ деханлирини чапсан коллективлаштуруш вә уларни олтиришлиқ һаят тәрзигә көчириш бойичә көрсәтмә бәрди. Қазақ хәлқиниң егилигигә көчмән мал баққучиларни вә йерим көчмәнләрни мәҗбурий усуллар билән жүргүзүлгән олтирақлаштуруш сәясити еғир зәрбә болуп тәгди. Көчмән вә йерим көчмән егиликләрниң 1931-жили – 77 508, 1932-жили– 77 674, 1933-жили – 242 208 олтирақлаштурулди.

Әгәр Қазақстанда 1928-жили коллективлаштурушқа барлиқ егиликләрниң 2% жәлип қилинған болса,1930-жилниң 1-апрелида – 50,5%, 1931-жилниң күзигә қәдәр – 65% йеқини, 1934-жили– 89,9% тартилди.

Олтирақлаштуруш жәриянида мәҗбурий қоғлап келингән авуллардин мал беқишқа молжаланған йезилар қурулди. Бу бир орунға топлаштурулған малниң йәм-чөпниң йоқлуғидин қирилишқа башлишиға елип кәлди. Коллективлаштуруш һарписида Қазақстанда 40 миллиондин ошуқ мал болса, 1933-жили 4,5 млн мал қалди. 1938-жили көчмән вә йерим көчмән қазақ хәлқиниң олтиришлиққа көчүши асасән аяқлашти. Коллективлаштуруш вә кулаксизлаштуруш қаттиқ тәқипләш чарилири

билән қатар жүргүзүлди. Қазақстан хәлқи жүргүзүлүватқан сәясәткә қаршилиқ көрситип, қураллиқ қозғилаң һәрикәтлириниму әмәлгә ашурди.

6. 1930-жиллардики ачарчилиқ, деханлар қозғилаңлири.

Қазақстандики коллективлаштурушниң ақивәтлири

1928–1932-жилларда Қазақстанда мәҗбурий вә қанунсиз асаста жүргүзүлгән коллективлаштуруш наһайити нурғун адәмләрниң қурбан болушиға елип кәлди. 1,5 млн-ға йеқин қазақ миллити хошна жумһурийәтләр билән чәт әлләргә көчүшкә мәҗбур болди.

Коллективлаштурушниң жүргүзүлүши Қазақстанниң барлиқ тәвәлирини өз ичигә алған илгири-кейин болмиған ачарчилиққа елип кәлди. 1929–1930-жилларниң қиш пәслидә жут вә ачарчилиқ болди. Ачарчилиқ вә тәқипләшләрниң бесими билән қазақ хәлқи түгәл авуллири билән чегаридаш вилайәтләр вә жумһурийәтләргә көчүшкә башлиди. **ОГПУниң** мәлуматлири бойичә, қазақ хәлқи Ғәрбий Сибирь, Оттура Поволжье, Тажикстан, Шималий өлкигә көчкән. Йүз миңлиған қазақ миллити Хитай, Монғолия, Иран вә Авғанстанға көчүп кәтти. Нәтиҗидә 1931–1933-жилларда ачарчилиқтин икки миллиондин ошуқ адәм, йәни қазақ хәлқиниң йеримиға йеқини, миңлиған башқа милләт вәкиллири һалак болди.

Кеңәш һакимийити немә үчүн өз хәлқини рәһимсиз қирғинчиликқа учратти?

Қазақстанда һөкүмәт орунлириниң сәяситигә наразилиқлар мәмликәттә аммивий деханлар қозғилиңиға улашти. 1929-жили Сирдәрия, Қостанай округлирида қозғилаң башланди. Қазақстанниң жәнубидики Созақ наһийисидә деханларниң чоң қаршилиқ көрситиши орун алди. Бу 30-жилларниң бешидики хелә чоң қозғи-

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

«Қазақстандики мәҗбурий коллективлаштуруш кампаниясиниң ақивәтлири қандақ болди?» мавзусида эссе йезиңлар.

Тирәк сөзләр:
Декрет, мусадирә, ачарчилиқ, зиялилар, жазалаш.

Хәритә билән иш

90–91-бәтләрдики хәритидин Қазақстандики деханлар қозғилиңи йүз бәргән тәвәләрни еniқлаңлар.

лаңларниң бири еди. Қозғилаңға 5 миңға йеқин адәм қатнашти.

Шу вақитта мундақ қозғилаңлар Йәттисудики Ақсу вә Балқаш тәвәлиридиму орун алди. 1930-жили 27-мартта 200 қозғилаңчи Абакумовкини бесивалди. ОГПУ отряди билән жәң 28-март күни болди. Жәңдә 15 адәм өлүп, 76 қозғилаңчи тутқунға елинди.

Хелә қаттиқ вә узаққа созулған қозғилаң Ақтөбә, Қостанай вә Қизилорда округлириниң территориясини өз ичигә алди. Һөкүмәт орунлириниң сәяситигә наразилиқ Шәрқий Қазақстан, Маңғыстав территориясидиму орун алди. ОГПУниң мәлуматлири бойичә, 1929-жили Қазақстанда умумий сани 350 адәмдин ибарәт 31 қозғилаңчилар отряди болди. 1930–1932-жиллири қозғилаңчилар 2 миңға, 1932–1933-жилларда 3,2 миң адәмгә йәткән. Жумһурийәттә 80 миңға йеқин адәм қатнашқан деханларниң 372 қаршилиқ һәрикити йүз бәрди. 5 миңдин ошуқ қозғилаңчи Кеңәш һөкүмитигә қарши чиққанлиғи үчүн қаттиқ **жазалинип**, сотланди, **ГУЛАГ** лагерьлириға қамалди, уларниң 883 етилди.

7. Қазақ зиялилириниң «Кичик Октябрь» йөнилишигә қаршилиғи. 1926–1928-жилларда һөкүмәт мәһкимилиридә хизмәт қилидиған йеза егилиги мутәхәссислири, миллий зиялилар (Ә. Бөкейхан, А. Байтурсынулы вә б.) қазақ хәлқиниң әнъәнивий чарвичилиғиниң дала шараитиға наһайити қолайлиқ екәнлигини очуқ ейтти. Чарвичилиқни деханчилиққа беқиндурушниң һәрқандақ һәрикитиниң даланиң ихтисадий үнүмдарлиғиниң төвәнлишигә елип келидиғанлиғини испатлап чиқти. Уларни қазақ хәлқиниң чарвичилиқ саһасиға мәжбурий теңилған қайта қурушларниң әмәлиятта чоңқур ихтисадий турғунлуққа дучар қилидиғанлиғи тәшвишләндүрди. Миллий зиялилар **С. Меңдешев, С. Қожанов, Х. Досмухамедов** вә б. аммивий коллективлаштуруш кампаниясигә қарши чиқти.

Еniқлаңлар

Қазақ зиялилириниң Сталин вә Голощекинға язған хәтлиридә немә тоғрилиқ ейтилди, хәтни имзалиғанларниң тәғдири қандақ аяқлашти?

Жумһурийәт Хәлиқ Комиссарлири Кеңишиниң рәиси О. Исаев Сталинға язған хетидә қазақ халқиниң мүшкүл әһвали һәққидә хәвәр қилди. Униңда қазақларниң башқа регионлар һәм жумһурийәтләргә аммивий көчүшиниң күчийип, қазақ хәлқи әһвалиниң наһайити еғирлашқанлиғи, адәмләрниң ачарчилиқ вә жуқумлуқ ағриқлардин қирилишқа башлиғанлиғи, йәрлик һөкүмәт орунлири вәкиллириниң ялған һесабат берип, қазақ хәлқиниң әмәлияттики әһвалини көз боямчилиқ билән көрситиватқанлиғи тоғрилиқ ейтилди. О. Исаев өз хетидә Қазақ өлкилик партия комитетиниң биринчи кативи Ф.И. Голощекинни орнидин бошитишни тәклип қилди. 1933-жили

Мәлуматлар билән иш

«Бәшиниң хети»

ВКП (б) Өлкилик комитетиға, Голощекин йолдашқа:

...«Бүгүнки Қазақстан – бу 163 миллион сомлуқ товарлиқ мәһсулат беридиғаан, 40 миллион мели бар өлкә», – дәп яздиңиз Сиз, Голощекин йолдаш, 1930-жили «Октябрь инқилавиниң утуқлири» дегән мақалиңизда («Қазақстанниң 10 жиллиғи» намлиқ топлам). ...Бирақ һазир, Сизниң билдүрүшиңиздин кейин 2 жил өткән чағда, Қазақстанда чарвичилиқ саһасида мал бешиниң һесапсиз кемип кетиши һәммигә мәлум болуватиду: 1930-жилқи мал бешиниң 18 қисмила (40 миллиондин 5 миллион) қалди. Пәқәт байлар билән кулакларниңла әмәс, пәқәт шәхсий оттура һаллиқлар вә гадайларла әмәс, шуниң билән биллә асасән алғанда, колхозлар вә колхозчиларниң (қисмән совхозларниңму) бирләшкән вә бирләшмигән мелиму шундақ зор чиқимға, ғәзәплинәрлик қирғинға учриди...

... Мал бешиниң һәдди-һесапсиз кемип кетиши вә нурғунлиған қазақ наһийилирини өз ичигә елип, адәмләрниң аммивий қирилишиға елип кәлгән ачарчилиқ (қишниң иккинчи йеримидин башлап) бойичә мошу кәмгичә еғиз ачмай туруш дурусму?.. Һәқиқий көзбоямчилар, дәврәнвазлиқ планларни түзгүчиләр, униң үстигә өзлиригә жүкләнгән ениқ ишни башқуралмиған, көзбоямчилиқ билән «һәммә нәрсә яхши» дәп көрситип, санаәт саһасидики утуқларға асасланған, шундақ қилип, шунчилик әһмийәтлик мәсилиләргә аһали диққитини ажизлаштурған йәрлик органлар вә йеза егилиги кооперативлири иттипақиниң әзалири немишкә пүткүл аһали алддида савақ болғидәк жазасини алмайду?

Ғ. Мүсрепов
М. Ғатаулин
М. Дәулетқалиев
Е. Алтынбеков
Қ. Қуанышев

1. Муәллипләрниң хәтни йезиштики мәхсити немидә?
2. Һәжжәтниң мәлумат сүпитидә қиммити немидә дәп ойлайсиләр?

Ф. И. Голощекин лавазимидин бошитилип, униң орниға Л. И. Мирзоян Қазақ өлкилик партия комитетиниң биринчи кативи болуп сайланди. РСФСР ХКК рәисиниң орунбасари Т. Рысқуловму 1933-жили Сталинға язған хетидә қазақ хәлқиниң мүшкүл әһвалини көрситип, язниң ахириғичә көчкүчиләрниң арисида ачарчилиқ вә жуқумлуқ ағриқларниң хәтәрлик дәриҗигичә көтирилидиғанлиғини әскәртти. Т. Рысқулов қазақ хәлқини қирилиштин қутулдурушниң ениқ чарилирини, қазақларға мални шәхсий мүлүк сүпитидә тарқитип бериш арқилиқ егиликни чапсан көтиришни тәклип қилди.

Сталин вә Һөкүмәт органлириға пәқәт айрим лавазимлиқ адәмләр, қазақ зиялилириниң вәкиллирила әмәс, аддий адәмләрму хәт йоллиди.

Көрнәклик қазақстанлиқ мәдәнийәт әрбаплириниң **«Бәшиниң хети»** дәп аталған хети Қазақстан тарихида алаһидә орунда туриду. 1932-жили язда **F. Мүсрепов, М. Ғатаулин, М. Дәулетқалиев, Е. Алтынбеков, Қ. Қуанышевлар** Голощекинға қазақ даласидики мүшкүл әһвал тоғрилиқ хәт язди. Улар Голощекинни партияниң коллективлаштурушни жүргүзүш йолидики асасий йөнилишини бурмилиғанлиғи, хәлиқниң чарвичилиқни тәрәққий әткүзүшкә болған қизиқишини йоқитип, чарвичилиқ билән шуғуллиниш дәстүрини бузғанлиғи үчүн әйиплиди. Баһаләнки, бу көзқарашниң еник тәрәпдарлири тәқип қурванлириға айланди.

?

1. Қазақ зиялилириниң Кеңәш һөкүмити сәяситини қоллимаслиғиниң сәвәви немидә? 2. Коллективлаштуруш қазақ хәлқиниң әнъәнивий қәдрийәтлиригә қанчилик тәсир қилди? 3. «1928–1932-жилларда қазақларниң мәҗбурий колхоз, совхозларға жәйлаштурулушиға бағлиқ уруқлуқ аң-сәвийә вә урп-адәтләр ажизлиди», дегән пикиргә келишәмсиләр? 4. Ф. И. Голощекинниң «Кичик Октябрь» сәяситиниң маһийити немидә дәп ойлайсиләр? 5. Немә үчүн кеңәш һакимийити коллективлаштуруш сәяситини әмәлгә ашурушта хәлиққә зиян йәткүзидиған йолни таллиди?

*

«Бәшиниң хети» – қазақ зиялилириниң ПК(б)П Қазақ өлкилик комитетиниң биринчи кативи Ф.И. Голощекинға йоллиған хети (1932-жил 4-июль). Дәсләптә И.В. Сталинға бағишлинип йезилған хәт қазақ зиялилириниң тоталитарлиқ түзүмгә наразилиғиниң бир көрүнүши болуп һесаплиниду.

Җазалаш чарилири – интиқам елиш, җазалаш түрлири, һәқсиз-пулсиз тартивелиш.

ГУЛАГ – лагерьларниң Баш башқармиси.

ОГПУ – Бирләшкән Дөләтлик Сәясий башқармиси. 1923–1924-жилларда дөләт бехәтәрлигини қоғдаш мәхситидә қурулған тәшкилат.

Мусадирә қилиш (конфискация) – қандақту бир мүлүкни мәмликәт ихтияриға елиш.

Коллективлаштуруш – йеза егилигини һөкүмәтниң бесим көрситиши билән аммивий коллективлиқ егиликләр (колхозлар) қилип қуруш.

Қожанов Султанбек (1894–1938) – көрнәклик дөләт әрбаби. Хәлиқ маарипи вә мәдәнийәт ишиниң салаһийәтлик тәшкилатчиси.

Досмухамедов Халел (1883–1939) – Алашорда рәһбәрлириниң бири, дохтур, алим, публицист.

Меңдешев Сейитқали (1882–1937) – дөләт әрбаби. Ачарчилиққа қарши күрәш, Оттура Азия Жумһурийити территориялирини бөлүш ишлириға паал қатнашқан.

Қуанышев Қадыр (1906–1938) – партия вә җәмийәт әрбаби.

Ғатаулин Мансур (1903–1937) – партия вә җәмийәт әрбаби. Қазақстандики пәвқуладдә әһвал тоғрилиқ ейтилған Ғ. Мүсрепов, М. Дәулетқалиев, Қ. Қуанышев, Е. Алтынбековлар билән биллә «Бәшиниң хетини» имзалиди.
Мыңбаев Жалау (1892–1929) – партия вә дөләт әрбаби. 1925–1927-жилларда Қазақ Мәркизий иҗраий комитетиниң рәиси лавазимини атқурди.

Хитайға көчүш вә униң сәвәплири. ВКП (б) Қазақ Өлкилик Комитетиниң Умумий бөлүми материаллиридин

1931-жил 31-декабрьғичә

Көчүш һәрикити Күршим наһийисидә аз болған. Наһийидин барлиғи 170 егилик Хитайға кетип үлгәргән, уларниң 30и бай егилиги, қалғанлири гадайлар вә оттура һаллиқлар. Буниңдин башқа, чегаридин айрим-айрим өткән 63 вақиә тиркәлгән.

Көчүп кәткәнләр арисида 5 коммунист вә 9 комсомол бар, бу коммунистлар билән комсомоллар көчүп кәткән рулиқ (уруқлуқ) егилик авулиниң әзалири болуп һесаплиниду.

Көчүп кетишниң сәвәви немидә!

Уларниң (көчүп кетишләрниң) сәвәплири:

1. Наһийә егилигини планлаш вә башқуруш әмәлиятида йол қойған чоң хаталиқта.

2. Егиликниң сәясий кампанияни өткүзүштики ашуруветишидә.

3. Авулдики инқилавий қанун үчүн күрәшниң аҗизлиғида вә авул тәшкилатлири билән айрим наһийилик хадимлар тәрипидин әвәтилгән хиянәттә.

4. Ишниң барлиқ түрлиридә қаттиқ мәмурий-башқуруш көрситидиған авул тәшкилатиниң аҗизлиғида вә қандақту бир аммивий чүшәндүрүш ишиниң жүргүзүлмигәнлигидә.

5. Авулниң ишләпчиқириш товарлири билән начар тәминлинишидә.

6. Авуллар арисидики рулиқ мунасивәткә асасланған байлар вә илгири Хитайға көчүп кәткән руларниң тәсиридә.

Мошу алтә мәсилә көчүп кетишниң, авулдики күчәйгән синипий күрәшниң асасий сәвәплири болуп һесаплиниду.

Қазақстанниң һазирқи заман тарихи. Һөҗҗәтләр вә материаллар топлимиси 1-т. – Алмута, 1998, 236–237-б.

Көчүп кетишниң асасий сәвәплирини атаңлар.

Тест тапшуруқлири

1. Бай-кулаклар мүлкини мусадирә қилиш тоғрилиқ декрет қобул қилинди:

А) 1926-жили
Ә) 1925-жили
Б) 1927-жили

В) 1929-жили
Г) 1928-жили

2. Қазақстанда 1931-жили күзгә қәдәр барлық егиликләрниң коллективлаштурулуш көләми:

А) 50,5%
Ә) 89,9%
Б) 65% йеқини
В) 72,6%
Г) 54% ошуғи

3. Коллективлаштуруш һарписида Қазақстанда 40 миллиондин ошуқ мал болса, 1933-жили қалған мал сани:

А) 6,3 млн
Ә) 4,5 млн
Б) 10 млн йеқин
В) 3,6 млн
Г) 5,5 млн

§20–21. 1920–1930-жиллардики сәясий тәқипләр

Тәтқиқат соали: **Сталин түзүми немә үчүн зиялиларға «хәлиқ дүшмини» дегән әйип таңди?**

Бүгүнки дәрисимиздә XX әсирниң 20–30-жиллиридики мәмурий-башқуруш сәяситиниң ақивәтлирини тәһлил қилимиз. Қазақ зиялилириниң җәмийәттики роли вә хизмитигә баһа беримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Жеке басқа табыну	Культ личности	Шәхскә сиғиниш	Cult of personality
Репрессия	Репрессия	Тәқипләш	Repression
Ассимиляция	Ассимиляция	Ассимиляция	Assimilation
Тоталитарлық жүйе	Тоталитарная система	Тоталитарлиқ система	Totalitarian system
АЛЖИР	АЛЖИР	АЛЖИР	ALJIR (Akmola camp wives of traitors to the homeland)
ҚАРЛАГ	КАРЛАГ	ҚАРЛАГ	KARLAG
СТЕПЛАГ	СТЕПЛАГ	СТЕПЛАГ	STEPLAG

Мавзуға чиқиш:

1997-жилдин башлап Қазақстанда «31-май – сәясий тәқип қурванлирини хатириләш күни» атилип келиватиду.

«Тәқип қурвини» дегәнни қандақ чүшинисиләр?

Ойлиниңлар
Большевиклар «Башқичә пикирдикиләрни» немә сәвәптин тәқиплиди?

1. Қазақстанда тоталитарлиқ системиниң вужутқа келиши. *1920-жилларда СССРда социалистик қурулуш мәсилилири бойичә чоңқур идеявий-сәясий күрәш күчәйди.*

Мошундақ әһвалда сәясий һаятта пәйдин-пәй дөләт аппаратини алмаштурушни башлиған коммунистик партияниң үстүнлүги вә авторитарлиқ һакимийәтниң күчийиш жәрияни давамлашти. Қазақстанда автономияниң елан қилиниши сөз йүзидә қелип, жумһурийәт өзини өзи әмәлиятта башқурушни қолға кәлтүрәлмиди. Санаәт орунлири, төмүрйоллар, жумһурийәтниң хәлиқ егилигигә мунасивәтлик нәрсиләрниң һәммиси Москваниң уттур башқурушида болди. Демократиягә ят сайлам қанунлири қазақ хәлқи вәкиллириниң рәһбирий лавазимлардики санини чәкләп турди. 1922-жили Қазақстан партия тәшкилатлиридики қазақ миллитиниң умумий сани бари-йоқи 6,3% ғила йәтти.

Жумһурийәтниң партия тәшкилати толуқ шәкиллинип, өлкидики һәл қилғучи күчкә айланди. Бирақ партия қатариға сахта активлар көпирәк киривелип, бюрократизм, **шәхскә сиғиниш**, сахта әхбарат бериш, чәкимчилиқ вә партия диктатуриси вужутқа кәлди.

Аммивий сәясий тәқиптә һечқандақ гунасиз миллионлиған адәмләрниң һаятини елип кәткән сталинизмниң «улуқ бурулуш» дәври хәлиқниң есидә мәңгү қалди. Россиядики Октябрь инқилави вә Пухралар уруши миқияслиғи бойичә тәңдиши йоқ мошу жинайәтниң асасини салди. Кеңәш елидә социалистик мунасивәтләр шәкиллинип, сталинчә авторитарлиқ система толуқ вужутқа кәлди.

Муназирә
Тоталитаризм уқумини қандақ чүшинисиләр?

Қазақстанда жумһурийәт аһалисиға бесим көрситиш сәясити болупму 1925-жили сентябрьдә Ф.И. Голощекинниң ПК(б)П Қазақ өлкилик партия комитетиниң кативи болуп келиши билән күчлүк көрүнүш елишқа башлиди.

1928-жилниң ахирида «буржуазиялик милләтчиләр» аталған «Алаш ординиң» илгәрки әрбаплириниң һәммиси қамаққа елинди. Ж. Аймауытов, Ә. Байдилдин, Д. Әдилевлар етилип, қалғанлири һәр түрлүк

Қазақстандики тоталитаризмниң көрүнүшлири

муддәткә түрмигә соланди. Уларниң айримлири (М. Дулатулы вә б.) лагерьларда һалак болди, қалғанлири (А. Байтурсынулы, М. Жумабаев вә б.) җазасини өтигини билән, «Алашординиң» паалийитигә арилашқини үчүн қайтидин әйиплинип, етилди. Милләт зиялилири вәкиллириниң (төркивидә М. Тынышбаев, Х. Досмухамедов, Ж. Досмухамедов, Ж. Ақбаев вә б. бар) бир топи (40қа йеқин адәм) 1930-жилниң сентябрь-октябрь айлирида қамаққа елинди. Көп өтмәй уларниң 15 (М. Тынышбаев, Ж. Ақбаев, Х. Досмухамедов, Ж. Досмухамедов, Қ. Кемеңгеров вә б.) Россияниң мәркизий қара топилиқ вилайитигә йәр авдурулди. Уларниң һәммиси дегидәк 1930-жилларда тәқипкә **(репрессиягә)** учриди.

Өзәңлар яшаватқан тәвәдә кеңәш һакимийити тәрипидин тәқипкә учриған қандақ адәмләрни билисиләр?

2. 1930-жиллардики аммивий сәясий тәқип. 1937-жили ВКП (б) МКниң, И.В. Сталин һәм униң әтрапидикиләрниң «хәлиқ дүшмәнлири вә уларниң қуйруқлирини йилтизидин йоқитиш керәк екәнлиги» бойичә көрсәтмиси һәммә йәрдә қоллап-қувәтләнди.

1936–1938-жилларда Қазақстанда 25833 адәм партиядин чиқирилип, уларниң 8544гә «хәлиқ дүшмини» яки«хәлиқ дүшмәнлириниң шериклири» вә б. әйипләр теңилди. Атақлиқ қазақ зиялилири, Алаш әрбаплири толуқ дегидәк сәясий тәқипкә учриди. Уларниң аилә әзалириму гунасиз тәқипләнди. Тәтқиқатлар бойичә, 1931-жилдин башлап 1954-жилниң 1-февралиғичә болған дәвирдә СССРда 3 млн 777 миң адәмни сотлап, уларниң 643 миңиға ату һөкүми орунланған. 2 млн 369 миңини 25 жилғичә түрмиләргә солап, миллионлиған адәмләрни лагерьларға һайдиған. Яла йепилғанларниң қатариға 1931–1933-жиллардики қазақ хәлқиниң амми-

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. 1920–1930-жиллардики сәясий репрессияниң сәвәплири вә ақивәтлирини көрситиңлар.

1937–1938-жиллардики тәқипләш сәяситиниң сәвәплири	
Қисқа муддәтлик ақивәтлири	
Узақ муддәтлик ақивәтлири	

2. «Бир минутлиқ һекайә» усули арқилиқ жүп болуп, «Қазақ хәлқиниң қирилишиға әң асасий әйипкар Сталин» дегән пикиргә өз пикриңларни билдүрүңлар.

вий қирилишиға бағлиқ очуқ наразилиқ билдүрүп, Қазақстан хәлқиниң мәнпәәтини қоғдиғанларму қошулди.

Очуқ сот мәжлислири 1937-жили жумһурийәтниң Уржар, Преснов вә б. наһийилиридә болуп өтти. 1937-жили ноябрьда Қарағанда вилайитиниң Ә. Асылбеков, Н. Нурсейитов, М. Ғатаулин вә б. рәһбәрлириниң үстидин жүргүзүлгән сот иши хәлиқниң һәртәрәплимә муһакимисигә улашти. «Хәлиқ дүшмәнлириниң» бесим көпчилигиниң тәғдири СССР Алий Соти Һәрбий коллегиясиниң мәжлислиридә «үчлүк» аталғанлар вә НКВДниң алаһидә кеңәшмилиридә мәхпий шараитта йешилди. Л. Мирзоян, У. Қулымбетов, Н. Нурмақов, Т. Рысқулов, О. Жандосов, Т. Жүргенов, О. Исаев, С. Қожанов, С. Меңдешев кәби көрнәклик партия вә дөләт әрбаплири «хәлиқ дүшмини» сүпитидә қамаққа елинди.

1920–1940-жиллардики қанунсиз тәқипниң асасий көрүнүши дөләт органлириниң аддий адәм һоқуқини аммивий қопаллиқ билән бузуп, дәпсәндә қилиши болди. Бу қанунға хилаплиқ қилишлар тәқипләш сәяситини әмәлгә ашуруш давамида аммивий түс елип, у қануний асаста очуқ рәң бәргән кеңәш қанунлириниң нормилири билән йошурулди. Бу дәвир көрүлгән жинаий жазаларниң алаһидә қаттиқлиғи билән пәриқләнди. Пухраларни «хәлиқ дүшмини» дәп елан қилип, ату жазасиға кесиш, һоқуқидин мәһрум қилиш, дөләттин қоғлаш, мүлкини мусадирә қилиш, қаттиқ йәккиләндүрүш арқилиқ әркидин айриш охшаш чариләр кәң қоллинилди.

Қазақстанлиқларға асасән япон, бәзидә немис жасуслири дегән әйип теңилип, әйипләнгүчиләр билән сотланғанларниң «тән елиши» һечқандақ дәлилсиз әмәлгә ашурулди.

Ойлиниңлар

Кеңәш һакимийитини яқлиған зиялилар немә үчүн 1930-жиллири тәқипкә учриди?

Сахта хәлиқ дүшмәнлири билән күришиш концлагерьларниң қурулушиға шараит яратти. Нурғунлиған йәрләр тикәнлик симлар билән қоршилип, у бешидин айиғиғичә қуралланған әскәрләр билән күзитилди. Кейинәрәк етилған адәмләрни аммивий йәрлигән жайлар еniқлинишқа башлиди. Шундақ йәрләрниң бири Алмутиниң йенидики Жаңалық йезисиниң йенидин туюқсиз тепилди. Бу йәрдә 1937– 1938-жиллири етилған атақлиқ язғучи-шаирлар М. Жумабаев, С. Сейфуллин, И. Жансүгиров, Б. Майлин, көрнәклик алимлар А. Байтурсынулы, С. Асфендияров вә б. дөләт, жәмийәт әрбаплири, егилик рәһбәрлири вә ишләпчиқириш илғарлири охшаш тоталитарлиқ түзүмниң миңлиған қурванлири мәхпий һалда йәрләнди.

3. Лагерьлар системисиниң қурулуши. Сталинчә рәһбәрлик Қазақстан территориясини мәмликәтниң башқа районлиридин миңлиған деханларни «кулакларни йәр авдуруш» региони сүпитидә қариди. Жумһурийәткә Иттипақниң һәрхил районлиридин 46 091 аилә, умумән 180 015 адәм йәри ағдурулди. Әйнә шундақ қилип, мәмликәттә чоң лагерьлар системиси – ГУЛАГ қурулди. Униң тәркивидә АЛЖИР, ҚАРЛАГ, СТЕПЛАГ вә б. лагерьлар болди. Қазақстан лагерьлири арқилиқ СССР жумһурийәтлиридин 2 млн-ға йеқин мәһбус өтти. Мәркизи Долинка йезиси болған ҚАРЛАГ әң йоған лагерь болуп һесаплиниду.

Издиниңлар

Қошумчә мәлуматларни пайдилинип, АЛЖИР, ҚАРЛАГ, СТЕПЛАГ вә б. лагерьларда азап чәккән гунасиз гунакарлар тоғрилиқ әхбарат тәйярлаңлар.

ҚАРЛАГта мәһбусларниң әмгиги деханчилиқ кәспидә кәң пайдилинилди. Мәһбусларниң бир қисми әйнәк, қәнт, май заводлири билән теплициларда, шундақла башқиму йәрләрдә ишлиди.

Бу йәрдә бир мәзгилдә 74 миң мәһбус тутулди. ҚАРЛАГта түрлүк жинайәтләр үчүн жазалашлар, һәтта ату жазасиму бар еди. Бәзилири ағриқтин, ачарчилиқтин, еғир иштин һалак болди. Мошу йәрдә Россия алими, тарихчи, географ Л.Н. Гумилевму қамақта ятқан.

4. Ақмола йенидики аялларниң концентрациялик АЛЖИР лагери. Қарағанда әмгәк билән түзитиш лагери асасида Вәтән хаинлириниң аяллириға молжаланған Ақмола лагери (АЛЖИР) қурулди.

1937-жили декабрьда Ички ишлар Хәлиқ Комиссариатиниң ҚАРЛАГ Ақмола мәхсус бөлүмчиси ечилди. 1936-жили баракларниң қурулуши қолға елинип, балилар колонияси селинишқа башлиди. 1937-жилниң август ейида өсмүрләр башқа йәрләргә көчирилди. Вәтән хаинлири аилә әзалирини қобул қилишқа тәйярлиқ жүргүзүлүшкә башлиди. 1 яштин 3 яшқичә болған балилиқ аялларниң дәсләпки түркүми Кеңәш Иттипақиниң шәһәрлиридин Ақмола лагериға 1938-жили 6-январьда

кәлтүрүлди. Лагерьға «оңчи-троцкийчи, жасуслуқ-бузғунчилиқ тәшкилат әзалири, Вәтән хаинлири» вә б. сәясий сәвәп билән тәқипкә учриған «хәлиқ дүшмәнлириниң» аяллири қамалди. Лагерь һазирқи Нур-Султан шәһириниң ғәрбий-жәнубида, Төңкерис (Малиновка) аһалилиқ пунктиға орунлаштурулди. Лагерьда «хәлиқ дүшмини» дәп сотланған партия, кеңәш органлиридики рәһбирий хадимларниң, һәрбий әрбапларниң, көрнәклик алимлар вә язғучиларниң аяллири, уруқ-туққанлири азап чәкти.

АЛЖИР лагери 30 миң га йәрни егилиди. Униң Қарағанда, Ақмола регионида бирнәччә бөлүмчилири болди. Бу йәрдә пүткүл иттипақ бойичә мошу ойдин чиқирилған әйип билән қамаққа елинған аяллар тутулди. Асасән улар СССР дөләт вә жәмийәт әрбаплириниң аяллири, анилири, қизлири еди. Лагерьда С. Сейфуллин, Т. Жүргенов, С. Қожановниң аяллири вә Т. Рысқуловниң аилиси азап чәкти.

Қамаққа елиш билән өйни пухта-тәпсилий тинтиш қатар жүргүзүлди. Тинтиш вақтида қурал-ярақ, оқ-дора, партлаш маддилири, химиявий арилашмилар, инқилапқа қарши тәшвиқат әдәбияти, хәтләр, чәт әл валютиси, қиммәт металлар, ахча вә зебу-зинәт буюмлири, шәхсий һөжҗәтләр мусадирә қилинди. Қамаққа елинғучиға тегишлик барлиқ мүлүк тартивелинди. Өйлиригә мөр бесилип йепилди, кейинәрәк кеңәш ишчилириға берилди. Лагерьларда һамилдар, бовақлири бар аялларму ятти.

1938-жилдин 1953-жилғичә болған арилиқта АЛЖИРда 20 миңға йеқин мәһбус тутулди. Уларниң еник сани мошу күнгичә толуқ еникланмиди.

5. Тәқипкә учриғанларниң аяллири билән балилириниң әһвали. Тәқипкә учриған аилә әзалири илажиниң йоқлуғидин фамилиясини өзгәртти. Аяллири билән балилири көпчиликниң көзичә өз йолдашлири билән дадилиридин ваз кәчти.«Хәлиқ дүшмәнлириниң» аяллири башқа жумһурийәткә көчүп кетишкә мәжбур болди. Мәсилән, Сейитов Асылбекниң һамилдар рәпиқиси Нафия Шорманова қизи билән Омск вилайитидики туққанлириға қечип кетишкә мәжбур болди. Бирақ у йәрдики әһвалму яхши әмәс еди. Мошу вақит арилиғида Омск вилайитидә миңға йеқин қериндашлиримиз тәқипкә учриған. Тәқипкә учриғанлар балилириниң бәзи бирлири житимлар өйигә өткүзүлди. Улар һәммә йәрдә өз тәңтушлири тәрипидин хорлинип-камситилди. Техникум вә алий оқуш орунлирида оқуш қийин болди. Уларни оқушқа қобул қилмиди, қобул қилған һаләттиму, оқуштин чиқарди. «Хәлиқ дүшмининиң» балилири комсомол вә партия сепигә қобул қилинмиди. Шуңлашқиму улар өз фамилиясини йошу-

Кеңәш һакимийити «хәлиқ дүшмәнлириниң» аилә әзалирини немә үчүн тәқиплиди?

руп, башқа вилайәтләргә, һәтта жумһурийәтләргә көчүп кәтти. Тәқипкә учриған аилә әзаси дегән банә билән Иккинчи дуния уруши жиллирида жәңләргә қатнашқанларға Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани унвани вә орден-медальлар, башқиму дәриҗиләр берилмиди.

6. Сәясий тәқип қурванлирини ақлаш. XX әсирниң 50-жиллиридин башлап тәқип қурванлирини ақлаш жәрияни башланди. Әнди 80-жилларниң ахириға қәдәр Алаш һәрикитиниң көрнәклик әрбаплирини ақлаш кампанияси башланди. 1993-жили 14-апрельда Қазақстан Жумһурийитиниң «Сәясий аммивий тәқип қурванлирини ақлаш тоғрилиқ» Қануни чиқти.

Кеңәш һөкүмитиниң Қазақстандики сәясий тәқип қурванлириниң сани, алимларниң һесави бойичә, миллионлиған адәмни тәшкил қилди. Бирақ бу сан еник әмәс, чүнки 20–40-жилларда қамаққа елинған миңлиған адәмниң тәғдири мошу күнгичә намәлум болуватиду.

?

1. XX әсирниң 20–30-жиллиридики мәмурий-башқуруш система сәясити СССР тәркividики милләтләрниң мәнивий һаятиға қандақ тәсир қилди? 2. «Социализм йоли билән илгирилигәнсири синипий күрәш мурәккәплишиду» дегән сталинчә нәзәрийәниң маһийити немидә? 3. «Милләт зиялилирини жазалаш, уларниң паалийитини чәкләш «кеңәш хәлқини» шәкилләндүрүшниң йоли болди». Бу пикиргә мунасивәтлик оюңлар қандақ? 4. «Хәлиқ дүшмәнлириниң» қатариға жәмийәтниң йәнә қандақ топлириниң вәкиллири ятқузулди? 5. «Хәлиқ дүшмәнлири» вә «Вәтинигә хаинлиқ қилди» дәп сотланғанлар вә етилғанларниң нурғун қисми вақитниң өтүши билән ақлинип чиқти. Уларға чиқирилған һөкүмни адаләтлик дәп ейталамсиләр? 6. Қазақстан территориясидә қандақ концлагерьлар қурулди?

*

АЛЖИР (Вәтән хаинлири аяллириниң Ақмола лагери) – Сталинниң тоталитарлиқ системиси вақтида «хәлиқ дүшмини» һесаплинип, сәясий тәқипкә учриған дөләт вә жәмийәт әәрбаплири һәм аддий адәмләрниң аяллири вә қизлири гунасиз жазасини өтигән Ақмола вилайитидики лагерь.

Ассимиляция – аз санлиқ, сәясий-иҗтимаий әһвали төвән хәлиқниң өзидин үстүн хәлиқниң тәркивигә пәйдин-пәй сиңишип кетиши.

Шәхскә сиғиниш (культ личности лат. – сиғиниш) – СССРдики И. В. Сталинға сиғиниш сүпитидә қелиплашқан тоталитарлиқ түзүмни ялғуз башқуруш. Бир адәмниң тирик вақтида тарихий тәрәққиятниң беришиға һәл қилғучи тәсир қилидиған ролини ашуруп көрситиш, йәккә адәмниң мәмликәтни коллегиялик башқурушни алмаштуруп, демократияни йоқитип, диктаторлуқ түзүм орнитиши.

ҚАРЛАГ – Қарағанда лагери.

Репрессия (тәқип) – дөләт органлири қоллинидиған пухраларниң һоқуқиға зәрәр йәткүзүш, жазалаш.

СТЕПЛАГ – Жезқазған йенидики (Кеңгир) лагерьниң нами.

Тоталитарлиқ система – җәмийәт һаятиниң һәммә саһаси дөләтниң назаритидә болуп, инсан әркинлиги вә конституциялик һоқуқлири йоқитилған һакимийәт системиси.

Сталинниң ВКП (б) Қазәлкәком бюроси әзалириға «Ақ жол» журнали тоғрилиқ хети

1925-жил май

Қазәлкәкомниң барлиқ әзалириға

Һөрмәтлик йолдашлар!

1. Бир-икки күн илгири мениң «Ақ жол» журнали билән тонушуш имканийитим болди. Шуниңға мунасивәтлик атақлиқ Шоқаевниң ақ гвардиячиләр мәтбуатидики бирқатар мақалилирини әскә алдимдә, әң жиркиничлиги шу мақалилар билән «Ақ жол» журнали оттурисида бәзибир роһий «бирлик» бар екәнлигигә көз йәткүздүм. Ишәнмәсликкә илажә йоқ, бирақ «Ақ жол» һәммимиз билән бир қатарда Шоқаевқиму йетәрлик материал бериватқини һәқиқәт. ...«Ақ жолниң» тәнқити – көрәлмәслик вә өчмәнлик әмәс, бу бизниң һәқиқитимиз әмәс. Кеңәш елидә мундақ тәнқиткә орун болмаслиғи шәрт.

Дәрһал чарә көрүлсун...

Мән партиядә йоқ зиялиларни кеңәш мәтбуатиға жәлип қилишни толуқ қоллап-қувәтләймән. Наркомзем, ХШК, кооперация охшаш егилик органлири мошу адәмләрни толуқ кеңәшләндүрүп, зөрүрийити бойичә пайдилиниши керәк. Мән партиядә йоқ зиялиларниң қазақ мәдәнийитини риважландуруш ишиға жәлип қилинишиниму қоллап-қувәтләймән. Дәрисликләрни қазақ тилида тәйярлаш – бу адәмләрниң мәдәнийәт саһасидики асасий иши. Бирақ мән партиядә йоқ зиялиларни сәясий вә идеологиялик күрәш ишиға арилаштурушқа қарши. Мән партиядә йоқларниң қазақ яшлирини тәрбийиләш билән шуғуллинишини қоллап-қувәтләймән.

Мошу мәсилә бойичә Силәрниң пикирлириңларни сораймән.

ҚҖМДМ 141 қ., 1-т., 1–2-варақ, 479 А.

ВКП (б) МК сәясий бюроси алаһидә үчлүк қуруш тоғрилиқ мәжлисиниң № П 6222 протоколидин көчүрмә

1938-жил сентябрь

ИИХК (п) 22 соали

1. СССР ИИХК 1937-жилқи №№ 00485, 00439 вә 00693 вә 1938-жилқи № 326 буйруғиға мувапиқ ИИХКниң миллий тәркиви с (сани) р (репрессияләнгән) мәһбусларниң қаралмиған тәргәв ишини Алаһидә үчлүкниң қаришиға бериш тоғрилиқ тәвсийәси қобул қилинсун.

2. Алаһидә үчлүк вилайәтлик комитетниң, ВКП (б) өлкилик комитетниң яки Миллий партияләр МКниң биринчи кативи, ИИХКниң тегишлик рәһбири вә вилайәт, өлкә, жумһурийәт прокурори тәркивидә сайлиниду.

...вә Қазақ ССР... Алаһидә үчлүк вилайәтләр бойичә қурулиду.

3. Алаһидә үчлүк 1938-жил 1-августқичә қамаққа елинғанлар ишинила қарайдудә, ишни 2 айлиқ муддәттә тамамлайду.

4. 1938-жил 1-августтин кейин қамаққа елинған көрситилгән м (миллий) р (репрессияләнгән) контингентниң с (сани) һәммисиниң ишини қараш үчүн, сот қарари бойичә тегишлик сот органлириға (һәрбий трибуналға, тармақлиқ вә вилайәтлик сотларға; Алий Сотниң Һәрбий Коллегиясиғә) әвәтилсун, шундақла ишни қайта қарашқа әвәтсун вә ишта әйипләнгүчини сотлашқа йетәрлик материал болмиса, уни қамақтин бошитиш тоғрилиқ қарар чиқарсун.

5. Алаһидә үчлүкниң биринчи категория бойичә 1 қарари чапсан әмәлгә ашурулсун.

МК кативи *И. Сталин*
«Известия» газити, 3-октябрь, 1996-ж., № 62.

1. Сталин хетиниң маһийитини қандақ чүшәндиңлар?
2. Үчлүкләргә қандақ һоқуқлар берилди?

Тест тапшуруқлири

1. 1922-жили Қазақстан партия тәшкилатлиридики қазақ миллитиниң умумий сани ... пайизни тәшкил қилди:

А) 6,3%
Ә) 10,4%
Б) 25%
В) 18,6%
Г) 22%

2. 1938-жилдин 1953-жилғичә болған арилиқта АЛЖИРда қамақта ятқанлар сани:

А) 50 миң
Ә) 25 миң
Б) 20 миңға йеқин
В) 30 миңдин ошуқ
Г) 15 миң

3. Хронологиялик тәртип билән орунлаштуруңлар:

1) ҚЖ «Сәясий аммивий тәқип қурванлирини ақлаш» тоғрилиқ қануни.
2) 25833 адәм партиядин чиқирилип, 8544гә «хәлиқ дүшмини» яки «хәлиқ дүшмәнлириниң шериклири» вә б. әйипләр теқилди.
3) ВКП (б) Қазақ өлкилик партия комитетиниң биринчи кативи болуп Ф.И. Голощекинниң келиши.
4) «Буржуазиялик милләтчиләр» аталған Алашординиң илгәрки әрбаплириниң һәммиси қамаққа елинди.
5) Алаш һәрикитиниң көрнәклик әрбаплирини ақлаш кампанияси башланди.

ҮЧИНЧИ БӨЛҮМНИ ТӘКРАРЛАШ-ПИШШИҚДАШ ТАПШУРУҚЛИРИ

1. 1920–1930-жилларда жүргүзүлгән индустрияләштүрүшниң Қазақстанға йәткүзгән ақивәтлирини көрситиңлар.

Сәясий саһада	
Ихтисадий саһада	
Иҗтимаий саһада	
Техникилиқ саһада	

2. «Деханларни аммивий коллективлаштуруш сәвәвидин болған ачарчилиқ уюштурулған еди». Мошу пикиргә келишәмсиләр? МЧМА формулиси арқилиқ испатлаңлар.

Мәвқә (Мән шундақ ойлаймән...)
Чүшәндүрүш (Сәвәви...)
Мәсилән (Мән уни мундақ мисаллар билән испатлалаймән...)
Ақивәтләр (Ақивәтлири шундақ болди...)

3. Тоталитарлиқ түзүм күчәйгән жилларда (1920–1930) болған сәясий репрессияләрниң кам дегәндә 4–5 ақиветини ениқлаңлар.

1) _____
2) _____
3) _____
4) _____
5) _____

4. «Мән большевикларниң орнида болғинимда, индустрияләштүрүш ишини башқичә жүргүзәттим» мавзусида кичик эссе тәйярлаңлар.

5. 1931–1933-жиллардики ачарчилиқниң мәмликәтниң демократиялик жәриянига йәткүзгән тәсирини ениқлаңлар.

6. 1920–1930-жиллардики репрессия вақтида өз өлкәңлардин қандақ шәхсләр гунасиз азап чәкти? Мүмкин болушичә исим-шәрипини ениқлап, уларға тарихий характеристика бериңлар.

7. Қазақстандики лагерьлар һәққидә кичик һекайә йезиңлар.

ТӨРТИНЧИ БӨЛҮМ

КЕҢӘШ ҚАЗАҚСТАНИНИҢ МӘДӘНИЙИТИ: БИЛИМ ВӘ ПӘН, ӘДӘБИЯТ ВӘ СӘНЪӘТ

§22. Ахмет Байтурсынулы – милләт устази

Тәтқиқат соали: **Ахмет Байтурсынулының илмий мираси қандақ?**

Бүгүнки дәрисимиздә Ахмет Байтурсынулыға қазақ тили билиминиң асасини салғучи, җәмийәт әрбаби сүпитидә баһа беримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Комиссар Элита «Әдебиет танытқыш»	Комиссар Элита «Теория словесности»	Комиссар Элита «Әдәбият нәзәрийәси»	Comissary Elite Fundamentals of Literary Studies

Мавзуға чиқиш:

М. Әвезов Ахмет Байтурсынулыға: *«Аханың падиша заманидики һөкүмәтниң һәрбир зорлуқ-зомбилиғиға қарши ейтқан шиари, оюмизға сиңдүргән пикри һазирқи күнгичә ғинип қалған бөшүгимиздәк көзүмизгә иллиқ көрүниду, қулиғимизға йеқимлиқ аңлиниду»*, – дәп жуқури баһа бериду.

1. А. Байтурсынулының қандақ әмгәклирини билисиләр?
2. А. Байтурсынулы қазақ хәлқиниң иҗтимаий-мәдәний һаятини риважландуруш үчүн қандақ ишларни атқурди?

1. Ахмет Байтурсынулы шәхсиниң шәкиллиниши. Қазақ әдәбияти вә сәнъитиниң көрнәклик вәкили, җәмийәт әрбаби Ахмет Байтурсынулы (1872–1937) Торғай вилайитиғә қарашлиқ Торғай уезиниң Сарытүбек дегән йеридә дунияға кәлгән. Йеза мәктивидә оқуп, саватини ачиду. 1886–1891-жиллири Торғайдики икки синиплиқ рус-қазақ училищесида оқуйду. 1891-жили Оренбургтики муәллимләр мәктивиғә чүшүп, уни 1895-жили тамамлайду. Ақтөбә, Қостанай, Қарқаралы уездлириниң мәктәплири билән рус-қазақ училищелиридә устазлиқ хизмәт қилиду.

А. Байтурсынулы өзиниң хәлиқ билән учришишлири вақтида падиша һөкүмитиниң мустәмликә сәяситиниң маһийитини ачиду. 1913–1918-жиллири «Қазақ» гезитидә муһәррир болуп, хәлиқ һаятиниң асасий мәсилилирини көтириду, әлни һүнәр-билимгә чақириду. А. Байтурсынулы Алаш һәрикити вақтида күрәшниң алдинқи сепидә болиду. Униң һаяти – өз хәлқигә адил хизмәт қилишниң, әлжутиниң мәдәнийити билән рәсим-қаидисигә, тарихиға дегән муһәббитиниң еник үлгиси. 1929-жили ОГПУ тәргәвчилиригә бәргән жәвавида: «*Мениң мәхсәт-муддиам – қазақ хәлқиниң маддий әһвалини яхшилаш, мүмкин болғиничә мәдәнийитини көтириш. Мән мошу мәхсәтни тәминләйдиган һөкүмәтни қоллашқа һәрқачан тәйярмән*», – дегән.

Хәритә билән ишләш

Қазақстанниң заманивий хәритисидин А. Байтурсынулының билим алған оқуш орунлирини вә хизмәт қилған йәрлирини көрситиңлар.

2. Әдәбий мираси. Ахмет Байтурсынулы қазақ әдәбиятини тәтқиқ қилишқа көп үлүш қошти. 1909-жили униң тунҗа «Қириқ мисал» китави йоруқ көриду, униңда Крылов һекайилири билән Абай шеирлирини асасқа елип, һакимийәтниң һәддидин ешиши вә зорлуқ-зомбилиғини тәнқитләйдиған бирқатар әсәрлири орун алған. 1911-жили «Паша» шеирлар топлими нәшир қилиниду. Униңдики асасий идея қазақ хәлқини илим-билимгә һәм мәдәнийәтлик җәмийәт қурушқа чақириш еди. «Қазақ» гезитидә елан қилинған «Қазақниң баш шаири» мақалисида А. Байтурсынулы Абайниң мәнивий мирасиниң милләт мәдәнийити билән маарип ишиға болған тәсирини тәһлил қилиду. У Ч. Вәлиханов, И. Алтинсарин вә А. Қунанбаевларниң демократик ой-пикирлирини тәтқиқ қилиш билән шуғуллиниду.

3. Сәясий паалийити. Ахмет Байтурсынулы һәрқачан хәлиққә билим бериш мәсилисини көтирәтти. Алаш һәрикитиниң шәкиллинишигә паал қатнашти. У «Қарқаралы петицияси» муәллиплириниң бири болди. Петициядә асасий мәсилиләр қатарида зайирлиқ билим бериш, виждан әркинлиги вә диний әркинлик, гезит чиқириш тоғрилиқ ейтилди. 1913-жили «Қазақ» гезитиниң дәсләпки сани чиқти. Гезит 1918-жилғичә қазақ хәлқи арисида асасий минбәр һәм әң кәң таралған сәясий вә әдәбий-илмий нәшир болуп һесапланди. 1917-жилдин башлап Ахмет Байтурсынулы Алаш партиясини қурушқа кириштi, Алашорда һөкүмитиниң тәркивигә кирди, униңда билим вә мәдәнийәткә мунасивәтлик мәсилиләр билән шуғулланди. Кеңәш һакимийитини қобул қилғандин кейин, дәләт вә мәдәний қурулуш ишлириға көп әҗир сиңдүрди. 1920–1921-жиллири Қазақ АССР хәлиқ маарип **комиссари** лавазимида болди. Алаш һәрикитиниң башқиму

А. Байтурсынулының «Алаш» партияси вә Алашорда һөкүмитини қуруштики хизмитигә баһа бериңлар.

әрбаплири охшаш А. Байтурсынулы қазақ хәлқиниң мәнәәтини қоғдашни давамлаштурди, илмий-маарип паалийити билән шуғулланди.

4. Илмий-маарип паалийити. 1921-жилдин башлап Ахмет Байтурсынулы ҚазАССР Хәлиқ маарип комиссариати йенидики Жумһурийәтлик академиялик мәркәзни башқурди. Униң рәһбәрлиги билән мәркәз елимиздики илмий-маарип ишлирини уюштуруш билән шуғулланди, қазақ мәктәплиригә беғишланған оқуш программилири вә дәрисликләрни нәширдин чиқириш ишини рәткә кәлтүрди. Илмий-педагогикилиқ мутәхәссисләрни тәйярлашқа башлиди. Униң ишиға М. Дулатов, Қ. Жубанов, Б. Майлин, Е. Омаров, С. Сейфуллин, **Т. Шонанов** вә б. қазақ зиялилириниң вәкиллири паал қатнашти.

Шу вақитта улар түзүп чиққан ана тили, сүрәтлик елипбә, саватсизлиқни йоқитиш бойичә дәрисликлири жуқури тәләпкә егә болди. А. Байтурсынулы – 1912-жили йезилған, 1925-жилғичә бирнәччә қетим қайтидин нәширдин чиққан дәсләпки қазақчә елипбә – «Оқуш қуралиниң» муәллипи. Лингвистикилиқ чүшәнчиләргә ениқлима берилип, тилниң қурулуми тәтқиқ қилинип, бир системиға кәлтүрүлгән дәсләпки қазақ тили дәрислиги – «Тил қурали» А. Байтурсынулы қәлимигә мәнсүп. У муәллимләргә беғишланған «Тил егиләш» тәҗрибә көрсәтмиси вә саватсизлиқни йоқитиш вақтида аммивий пайдилинилған оқуш қурали – «Хәвәрчи» китавиниму язди.

Ойлиниңлар

А. Байтурсынулы немә сәвәптин 1919-жили большевиклар тәрипигә өтти?

Ахмет Байтурсынулы әрәп йезиғи асасида түзүлгән йеңи елипбәниң асасини салғучи сүпитидә тонулған. Бирақ түрк тиллирини латинға көчириш башланғандин кейин, 1929-жили әрәп елипбәси алмаштурулди. Бүгүнки күндә у түзүп чиққан елипбәни чәт әлдики миллионлиған қазақлар пайдилиниватиду. Атақлиқ алим тил билими асаслирини вә қазақ тилини оқутуш методикисини тәтқиқ қилиш билән шуғулланди. 1926-жили алимниң бебаһа әмгиги – «Әдәбиятшунаслиқ» нәшир қилинди, униңда әдәбият тарихи, нәзәрийәси вә методологияси қараштурулуп, қазақ әдәбиятшунаслиғи илминиң асаси селинди.

Издиниңлар

А. Байтурсынулы тил билимини риважландурушқа қандақ төһгә қошти?

У қазақ фольклорини тәтқиқ қилишқа чоң һәссә қошти. Қазақ хәлқиниң музыкилиқ әсәрлири вә хәлиқ еғиз әдәбияти нәмунилирини топлап, айрим китап қилип чиқарди. Униңдин «Ер Сайын» (1923) вә «23 мәрсийә» шеири (1926) орун алди. Бакуда өткән I тюркология қурултийиға, Қазандики маарип хадимлириниң қурултийиға қатнишип, билим бериш системисини риважландуруш мәсилилирини көтәрди.

Қазақ **элитиси** лидерлириниң бири А. Байтурсынулы жәмийәтлик паалийәт билән биллә елимизниң алий оқуш орунлиридиму дәрис бәрди.

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. Төвәндики материални оқуп чиқип, соалларға жавап бериңлар.

«...Оренбургқа кәлгәндин кейин, әң алди билән, қазақ тилиниң тавушлуқ системиси вә грамматикилиқ қурулушини тәтқиқ қилишқа кириштим; униңдин кейин қазақ елипбәси вә имласини рәткә селип, йеникләштүрүш йолида ишлидим, үчинчидин, қазақ хәлқиниң язмичә тилини башқа тиллардин кирип өзләшкән һаҗәтсиз сөзләрдин ажритишқа, синтаксислиқ қурулушини өзгә тилларниң сәлбий тәсиридин тазилашқа һәрикәт қилдим; төртинчидин, қазақ прозисини сүнъий китабий тәсвирдин ажритип,, хәлиқ сөзләш тәжрибисигә мувапиқлаштуруш үчүн, илмий аталғуларни шәкилләндүрүш билән шуғулландим».

А. Байтурсынулы

1. Оренбург шәһиригә барғандин кейин алим алдиға қандақ мәхсәт қойди?
2. Муәллип немә сәвәптин тил мәсилисигә тәшвишини билдүриду?
3. Қазақ тилиға илмий аталғуларни шәкилләндүрүш немә үчүн керәк?

2. «Очуқ микрофон» усули арқилиқ «А. Байтурсынулы муһәррири болған «Қазақ» гезитиниң миллий сәвийәни көтириштики роли қандақ?» мавзусида сөһбәт жүргүзүңлар.

1921–1928-жиллири Ташкәнттики Хәлиққә билим бериш институтида қазақ тили вә әдәбияти, тарихи вә мәдәнийитидин дәрис бәрди.

5. А. Байтурсынулыниң тәғдири. Кеңәш һакимийити А. Байтурсынулыниң Алаш һәрикитигә қатнашқанлиғини кәчүрмиди. 1929-жили ялған әйип билән қамаққа елинип, өлүм жазисиға кесилди, кейин он жилға, андин үч жилға йәр авдурулсун, дәп қарар қилинди. 1934-жили илтимас-тәләпләрниң нәтижисидә А. Байтурсынулы қамақтин бошитилди. Әркинликкә чиққандин кейин, аилиси билән Алмутиға көчүп кәлди. Бирақ 1937-жили тәқипләшниң новәттики долқуни вақтида уни йәнә тутуп кәтти. Ахмет Байтурсынулы 1937-жили декабрь ейида етилди.

У сәясәткә қариғанда илим билән шуғуллинишни мувапиқ көрди. Бирақ бу шу заманниң зиялилири үчүн мүмкин әмәс еди, вақит хәлиқ мәнпәәтини қоғдаштин башқа мүмкинчилик бәрмиди. Ахмет Байтурсынулыниң исми 1988-жили ақланди. Қазақстан шәһәрлириниң кочилири, мәктәплири, Тилшунаслиқ институти вә Қостанайдики университет униң исми билән атилиду.

? 1. «Ахмет Байтурсынулы – миллий йезиқниң ислаһатчиси». Бу нәзәрийә билән келишәмсиләр? Бәш жүмлә арқилиқ ой-пикриңларни йәткүзүңлар, фактлар билән испатлаңлар. 2. «Гезит – хәлиқниң көзи, қулиғи һәм тили. Адәмгә көз, қулақ, тил қандақ керәк болса, хәлиққә гезит һәм шундақ керәк». А. Байтурсынулы немә сәвәптин гезит чиқиришқа алаһидә диққәт бөлди? 3. Пүткүл хәлиқниң аммивий саватини ечиш ишиға Ахмет Байтурсынулыниң қошқан үлүши қандақ?

4. Инсаптин шипа издәп һәр балаға,
Бардим мән көли йоқ дала-қирға.
Диллириға чачтим виждан уруғини,
Қул болмиғай дәп мону авам хәқни, –

дегән шеирий мисралири арқилиқ алим қандақ мәсилини көтәргән? 5. Ахмет Байтурсынулы «Әдәбиятшунаслиқ» әмгиги арқилиқ қазақ әдәбиятшунаслиқ илминиң асасини салди. Чүнки... . Жүмлини давамлаштуруңлар. 6. Ахмет Байтурсынулыниң 1929-жили тәргәвдә ейтқан арзусини қандақ чүшинисиләр?

«Әдәбиятшунаслиқ» – А. Байтурсынулыниң қазақ әдәбиятшунаслиқ илми билән әдәбият тарихи һәққидики тунҗа көләмлик әмгиги.
Комиссар – дөләттин мәхсус вакаләтлик алған хизмәт бабидики адәм. Кеңәш һакимийити дәвридики министр.
Элита – җәмийәтниң қандақту бир қисмининг, топлириниң атақлиқ, жирик вәкиллири.

Шонанов Телжан (1894–1938) – җәмийәт әрбаби, мәрипәтчи, педагог, тәрҗиман, тилшунас алим. Алашорда һөкүмити йенида қурулған оқуш комиссиясиниң әзаси.

1. Қазақ хулқи

Ғаз едуқ қатар учқан чуқан билән,
Сахара-чөлгә қонуп арам сүргән.
Күтмигәндә кор-апәткә дучар болуп,
Қалмиди күлпәтләр биз көрмигән.

Алашниң хулқи айдиң әву баштин,
Пәрқи йоқ бир-биридин қери-яшниң.
Мәнмәнчи махтанчақлар чачтин тола,
Яхшилиғи ашмайдиған қара баштин.

Тарақлап, қуруқ сөздә бәйгә алар,
Чеңиғиму йетәлмәйду учқур атлар.
Бели бош, тайини йоқ жигитләр көп,
Яримас бош кигиздәк йәргә салар.

Бир тойғанға мәз болуп гөшкә беқип,
Өтүп барар қерисиму таңлай қеқип.
Ақ көңүл, саддә, гөл адәмләр көп,
Рази боп, азни көпкә тавап қилип.

Меһри йоқ, дили гадай байларму көп,
Қолвақ кәби долқунларға сәждә қилған.
Кари йоқ, паңшиң беғәм адәмму көп,
Бу һаятта яхшилиққа интилмиған.

Шу сәптә бизму бар четимиздин,
Қуруқ мәнсәп, атаққа һәвәс қилған.
Нә пайда қуруқ һүнәр билимиңдин
Һаҗәт йеридә елиңғә әсқатмиған.

Бу бир һәсрәт амалсиз пүтүлгән хәт,
Қазақ азди өзидин қандақ қилай.
Байлири–мал,шөһрәт издәп,
Әл ғемини ойлайдиған адәм қалмай.

Байтурсынулы А. Әдәбиятшунаслиқ. Тәтқиқатлар билән шеирлар. – Алмута, 2003, 183-бәт.

Әхмәтҗан Исрапилов тәржимиси

Шеирда қазақ хәлқиниң тәғдири тоғрилиқ немә ейтилған?

2. Бәдрисафа Байтурсын келининиң Е.П. Пешковаға язған хети

Йолдишим Байтурсынулы Ахмет (қазақ) 1930-жили 30-июньда Бутырск түрмисиғә қамалған еди. Шуниңдин бир жил өтти. Йолдишимдин хәт-хәвәр йоқ. Сиздин Байтурсынулы Ахметниң қәйәрдә екәнлигини билип беришиңизни сораймән.

Мениң макан-жайим: Алмута шәһири, Нарын кочиси, 83-өй. Байтурсынова Бәдрисафа.

1931-жил 11-январь

«Жас Алаш», №79, 2016, 29-сентябрь.

Силәр қандақ ойлайсиләр, хәткә жавап келиши мүмкинму?

Тест тапшуруқлири

1. А. Байтурсынулыниң 1911-жили йоруқ көргән «Паша» шеирлар топлимидики асасий идея:

А) Һакимийәтниң һәддидин ешиши вә зорлуқ-зомбилиғи
Ә) Хәлиқниң диний әркинлиги
Б) Қазақ хәлқини билимгә, мәдәнийәтлик жәмийәткә чақириш
В) Мустәқиллик үчүн күрәш
Г) Жәмийәттики кериларниң орни

2. А. Байтурсынулы «Қазақ» гезитидә муһәррирлик паалийитини атқурған жиллар:

А) 1913–1918
Ә) 1911–1917
Б) 1910–1918
В) 1912–1919
Г) 1911–1918

3. А. Байтурсынулының 1926-жили нәширдин чиққан әмгиги:

А) «Қазақниң баш шаири»
Ә) «Қирық мисал»
Б) «Ер Сайын»
В) «Әдәбиятшунаслиқ»
Г) «Оқуш қурали»

§23–24. XX әсирниң 20–30-жиллиридики билим бериш системиси вә илим-пән

Тәтқиқат соали: **Билим вә илим-пән саһасиниң қандақ мувәппәқийәтлири билән камчилиқлири болди?**

Бүгүнки дәрисимиздә XX әсирниң биринчи йеримидики билим вә илим-пән саһасидики өзгиришләрни тәһлил қилимиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Жұмысшы факультеті Техникум Аспирантура Санжар Асфендиаров Әлімхан Ермеков	Рабфак Техникум Аспирантура Санжар Асфендияров Алимхан Ермеков	Ишчилар факультети Техникум Аспирантура Санжар Асфендияров Әлимхан Ермеков	Faculty of Work Technicum Graduate school (postgraduate studies) Sanzhar Asfendiyarov Alimkhan Yermekov

Мавзуға чиқиш:

Кеңәш һөкүмитиниң һакимийәт бешиға кәлгәндин кейинки билим саһасидики ислаһити қандақ йөнилиштә болди?

1. Жумһурийәттә кеңәш илим-пәнинің шәкиллиниши. Кеңәш қазақ дәләтчилиги қурулғандин кейин һәрхил ведомстволиқ мәһкимиләр, Россия географиялик жәмийитиниң Оренбург секцияси илмий-тәтқиқат ишлири билән шуғуллинишқа башлиди. Илмий паалийәтни уюштуруш вә әмәлгә ашуруш үчүн, зиялилар 1920-жили *Қазақстанни тәтқиқ қилиш* жәмийитигә бирләшти. Елимиздики жәмийәтлик тәшәббус билән пәйда болған илмий тәшкилатта асасән гуманитарлиқ йөнилишштики тәтқиқат ишлири нурғун болди.

Ойлиниңлар

Немә сәвәптин Қазақстанни тәтқиқ қилиш жәмийити қурулди?

Қазақ өлкисини тәтқиқ қилиш жәмийитиниң әзалири *А. Чулошников, Ф. Рязанов, Ә. Дивaев, М. Тынышбаев, В. В. Бартольд, В. Радлов, М. Дулатулыларниң* дәсләпки илмий әмгәклири нәшир қилинди. 20-жилларда Қазақстанда дәсләпки илмий-тәтқиқат мәһкимилири: Химия-биологиялик лаборатория, Өсүмлүкләрни қоғдаш өлкилик станцияси, Санитарлиқ-бактериологиялик институти, Оғутлар вә йеза егилиги топрақни тәтқиқ қилиш институти пәйда болди. 1932-*жили СССР ПА-ниң қазақстанлиқ базиси қурулди*. Қазақстанлиқ базиниң тунҗа рәиси болуп академик, түркшунас А.Н. Самойлович тайинланди. Йенида һәрхил йөнилиштики илмий-тәтқиқат институтлири (ИТИ) ечилған қазақстанлиқ база 1938-жили СССР ПАниң Қазақ шөбисигә айланди. 30-жиллири йәрлик алимларму шәкиллинишкә башлиди. Тарих, геология, лингвистика, химия вә б. саһаларни тәтқиқ қилишта чоң мувәппәқийәтләргә еришти. С. Асфендияров 1935-жили нәшир қилинған кона замандин бүгүнки күнгичә «Қазақстан тарихиниң» 1-қисмини йезип чиқти. Қазақ тилшунаслиғиниң тәрәққиятиға профессор Қ. Жубанов чоң һәссә қошти. Қазақ илминиң яш вәкили Қ. Сәтбаевқа илим-пәнгә қошқан чоң әмгиги үчүн, геология-минералогия пәнлириниң доктори дәриҗиси берилди. XX әсирниң 30-жиллирида жумһурийәттә тоталитарлиқ система вужутқа кәлгәндин кейин, А. Байтурсынулы, А. Самойлович, С. Асфендияров, Қ. Жубанов вә башқиму илим-пән әрбаплири тәқипкә учриди.

Издиниңлар

СССР ПАниң қазақстанлиқ базисида қандақ алимлар хизмәт қилди?

1940-жилға қәдәр Кеңәш Иттипақи алимлириниң қоллап-қувәтлиши билән, елимиздә чоң илмий мәһкимиләр ечилип, униңда 1726 илмий хадим ишлиди.

2. Саватсизлиқни йоқитиш. 1919-жили Хәлиқ Комиссарлири Кеңиши (ХКК) саватсизлиқни йоқитиш тоғрилиқ Декретни имзалиди. Дәләт йезиға аммивий мәдәний сәпәр уюштурушни елан қилди. 1920–1921-оқуш жилида Қазақстанда 2,5 миңға йеқин саватсизлиқни йоқитиш

«Саватсизлиқ йоқитилсун» жәмийитиниң паалийити мәмликәттә билимни тәрәққий әттүрүштә чоң роль атқурдиму?

пунктлирида 70 миңчә адәм оқуди. Саватсизлиқни йоқитишниң көчмә пунктлири, аяллар арисидики саватсизлиқни йоқитиш үчүн қизил өйләр, коммуна мәктәплири, мәктәп-интернатлар, **рабфаклар** (ишчилар факультетлири) қурулушқа башлиди.

Оқуш плани бойичә чоңларға һәрип үгитип, өзи яшайдиған йәрдә ишләләйдиған мутәхәссисликләр берилди. Курслар мәдәний-маарип мәхсити билән биллә, хәлиқниң социализм қурулуши бойичә сәясий саватини ечишниму көздә тутти. Саватсизлиқни йоқитиш пунктлириниң дәсләпки түләклири яшлар еди. Саватсизлиқни йоқитиш бойичә дөләт программисини тәшвиқат қилишта «Саватсизлиқ йоқитилсун» умумиттипақлиқ жәмийәт чоң роль ойниди. Жәмийәтниң қазақстанлиқ шөбиси 1924-жили қурулди. 1925-жилға қәдәр жумһурийәт тәркивидә 77800 адими бар 882 тәшкилат ишлиди. 1927–1931-жиллири Түрксиб ишчилири үчүн саватсизлиқни йоқитиш пунктлири ечилди.

Жумһурийәттики йәрлик қазақ хәлқи асасән яйлақтики көчмә саватсизлиқни йоқитиш пунктлирида оқуп, саватини ачти. Саватсизлиқни йоқитиш бойичә дөләт программисини әмәлгә ашуруш жәриянида қазақ хәлқи арисида саватлиқлар 6,9%, руслар арисида 36%, әнди умумән саватлиқ дәриҗиси 17,8%ни тәшкил қилидиғанлиғи еиқланған. 1931-жилниң декабрь ейида 15–50 яш арилиғидики чоңларниң һәммисини аммивий оқутуш жарий қилинди, бирақ бу кампания Қазақстанда тоғра жүргүзүлмиди. Қазақ хәлқиниң нурғуни тоталитарлиқ системиниң әқилгә мувапиқ кәлмәйдиған сәяситиниң ақивитидә орун алған 1931–1933-жиллардики ачарчилиқ вақтида көчүп барған йәрлиридин көчүп кетишкә мәҗбур болди. Кеңәш һакимийитиниң хәлиқ арисидики саватсизлиқни йоқитиш кампаниясиниң иҗабий тәрәплири 1928-жили латин йезиғиға көчкән вақтида йәнә бираз төвәнләп қалди.

3. Хәлиққә билим бериш ишиниң риваҗлиниши. Кеңәш һакимийити орниши билән биллә мәдәнийәтни қайта қуруш чарилири әмәлгә ашурулушқа башлиди. Әлдә хәлиққә билим бериш вә маарип ишини риваҗландурушқа көп диққәт ағдурулди. 1920–1921-оқуш жилида Қазақстанда 2410 мәктәп ишлиди, униң нурғуни башланғуч мәктәпләр. Билим беришниң риваҗлинишиға мәхсус вә тегишлик оқутуш мәһкимилириниң азлиғи, дәрислик билән оқутқучиларниң тапчиллиғи сәлбий тәсир қилди.

Қазақ миллий зиялилири иҗадий турғуда утуқлуқ хизмәт қилип, мәдәний қурулуш, хәлиққә билим бериш саһасиниң тәрәққий етишини чапсанлитишқа зор һәссә қошти. Қазақ тилида дәрисликләр йезилди. Мундақ дәрисликләрниң муәллиплири А. Байтурсынулы, Ж. Аймауытов,

Дәрисликләрни йезишқа қайси алимлар қатнашти?

С. Сейфуллин, М. Жумабаев, **Ә. Ермековлар** болди. Алгебридин қазақ тилидики мәктәп дәрислигини Қаныш Сәтбаев, географиядин Әлихан Бөкейхан, Қазақстан тарихини профессор **Санжар Асфендияров** түзди. 1928-жилниң ахириға қәдәр қазақ мәктәплири үчүн 30дин ошуқ дәрислик нәшир қилинди.

1924-жили А. Байтурсынулы әрәп йезиғи асасида йезилған қазақ елипбәсини түзди. 1929-жили әрәп йезиғи бойичә киргән йеңилиқларниң һәммиси латин елипбәсигә көчүш билән тохтап қалди. 20-жилларниң оттурисида мәркизий вә йәрлик һакимийәт органлири қиз балиларни оқутушқа диққәт ағдурушқа башлиди. Илгәрки оқутуш системисида оқушқа қиз балиларни көпләп жәлип қилиш болмиған еди. Қиз балиларни аммивий оқутушниң дәсләпки вақтида айрим мәктәп ечилди. Қизларға беғишланған мәктәпләр Чимкәнттә, Түркстанда, Алмутида вә Ордида ечилди. Һакимийәтниң қанчилик чарә көргәнлигигә қаримастин, узақ вақит мабайнида қизларни аммивий оқутуш кәң таралмиған еди.

Кеңәш һакимийитиниң 1930-жили 27-августта чиққан МИК вә ХККниң умумға бирдәк башланғуч оқутушни 8 яштин башлаш тоғрилиқ тохтами чоң утуқ болди. 1931-жилдин башлап тохтамни көчмән наһийиләрдә жарий қилиш көздә тутулди. Мәмликәттә кәмбәғәл хәлиқниң көплүгидин, йеңи оқуш жилиға барлиқ ата-аниларниң балили-

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. Жәдвәлдики әхбаратниң һәқиқәт яки ялған екәнлигини ениқлаңлар.

Кеңәш һакимийити 1930-жилдин башлап умумға бирдәк башланғуч оқутушни 8 яштин башлаш тоғрилиқ тохтам чиқарди.	
1934-жили һазирқи Абай намидики Қазақ миллий педагогикилиқ университети ечилди.	
1935-жили нәшир қилинған қедимий замандин бүгүнки күнгичә «Қазақстан тарихи» 1-қисминиң муәллипи Қ. Сәтбаев.	
1928-жили латин йезиғиға көчүш қазақ хәлқи арисидики саватлиқ дәриҗисини көтәрди.	
Кәмбәғәл балилирини оқутуш үчүн йәрлик һакимийәт умумий оқуш фондини қурди.	

2. Ой-пикирни давамлаштуруңлар:

1. Кеңәш һөкүмитиниң «саватсизлиқни йоқитиш» ислаһити ... .
2. Кеңәш Қазақстанидики алий оқуш орунлириниң көпләп ечилиши ... .

рини мәктәпкә тәйярлашқа мүмкинчилиги болмиди. Кәмбәғәл балилирини оқутуш үчүн, йәрлик һакимийәт умумий оқуш фондини қурди. Умумий билим бериш фондиниң мәблиғигә турмуши төвән вә көп балилиқ аилиләргә кийим-кечәк, аяқ кийим, сумка, дәрисликләр елип бәрди.

1935-жилниң ахириға қәдәр жумһурийәттә мәктәпниң үч түри болди: башланғуч (3 жиллиқ), толуқ әмәс оттура (7 жиллиқ), оттура мәктәпләр (10 жиллиқ). XX әсирниң 30-жиллириниң ахириға қәдәр балиларни аммивий оқутуш жәриянига өткүзүш аяқлашти. 1940-жилларниң бешиға қәдәр елимиздә 7,5 миң мәктәп, жүмлидин униң 5,2 миңи башланғуч, 1,7 миңи толуқ әмәс оттура мәктәп болди. Бу мәктәпләрдики оқуғучиларниң сани 1 млн балиға йәтти.

Жумһурийәттә мутәхәссисләрни, болупму педагогларни тәйярлашқа алаһидә диққәт ағдурулди. Муәллимләрни тәйярлаш үчүн турақлиқ вә қисқа муддәтлик курслар қурулди. Педагогикилиқ училищелар ечилди. 1919–1925-жиллири Оренбург, Шәмәй вә башқа вилайәтләрдә Хәлиқ маарип институтлири ечилди. Бу оқуш орунлирида мәхсус оттура билимлик муәллимләр тәйярланди. Кәспий мутәхәссисләрни тәйярлаш мәхситидә ишчилар факультетлири (рабфаклар) уюштурулди. 1920-жилларниң ахирида жумһурийәттә мутәхәссис кадрлар **24 техникумда** тәйярланди.

Жумһурийитимизниң мәдәний-ақартиш системиси қандақ тәрәққий әтти?

Алий билимлик мутәхәссисләр асасән Москва, Ленинград, Ташкәнтләрдә оқуп, билим алди. Кеңәш һакимийити вақтида Қазақстанда алий оқуш орунлириниң системиси риважлинишқа башлиди. 1928-жили *Қазақ дөләтлик педагогикилиқ институти* ечилип, 1935-жили униңға Абайниң исми берилди (һазирқи Қазақ миллий педагогикилиқ университет).

Еniқлаңлар

Қазақстанда қайси жиллири АОО ечилди?

1929-жили Алмута мал дохтурлуқ институти, 1930-жили Қазақ йеза егилиги институти, 1931-жили Алмута медицина институти, 1934-жили С.М. Киров намидики Қазақ дөләт университети (һазирқи әл-Фарабий намидики Қазақ миллий университети), Тағ-кан институти ечилди. Орал, Шәмәй, Ақтөбә, Петропавл, Чимкәнт вә Қостанай шәһәрлиридә педагогикилиқ институтлар ечилди. 1940-жили Қазақстанда 35 кәспий оқуш орни уюштурулди. 1938-жили ҚазМУ йенида **аспирантура** ечилди.

Жумһурийәттә мәдәний-ақартиш системисиму кәң уюштурулушқа башлиди. 1928-жили өлкидә 488,3 миң китап фонди бар 236 китапхана ишлиди. 1931-жили Қазақстанниң дөләт көчмә китапханиси қурулди. Хәлиққә клуб мәһкимилири билән мирасгаһларму ақартиш турғусида хизмәт қилди.

1. Кеңәш хәлқиниң аммивий саватини ечиш немә үчүн лазим болди? 2. Саватлиқ хәлиқ санининң ешиши СССРға қандақ иҗабий яки сәлбий тәсирини йәткүзүши мүмкин? 3. «Падиша Россияси хәлиқни қараңғулуқта тутти. Сәвәви, оқумиған хәлиқни башқуруш оңай болиду». Бу пикиргә мунасивәтлик оюнларни билдүрүңлар. 4. «Кеңәш Һөкүмити саватсизлиқни йоқитишқа барлиқ күчини сәрип қилди. Шундиму милләт зиялилириниң тәқипкә учриши вә уларниң өлүм җазасиға Һөкүм қилиниши саватлиқ хәлиқниң пайизлиқ үлүшигә сәлбий тәсир қилди». Бу пикир билән келишәмсиләр? 5. Саватсизлиқни йоқитишқа қандақ амиллар сәлбий тәсирини йәткүзүши мүмкин?

Аспирантура – алий оқуш орунлиридики яки илмий мәһкимидики илмий, илмий-педагогикилиқ паалийәткә вә намзатлиқ диссертация қоғдашқа мутәхәссисләрни тәйярлаш системиси.

Ишчилар факультети (рабфак) – кеңәш елидики ишчи, дехан яшлирини алий мәктәптә оқуш үчүн тәйярлайдиған ишчилар факультети.

Техникум – техникилиқ кәспий билим беридиған оттура дәриҗилик мәхсус оқуш орни.

Асфендияров Санжар (1889–1938) – дөләт вә җәмийәт әрбаби, медицина саһасиниң тәҗрибилик мутәхәссиси, атақлиқ тарихчи-алим. 1935-жили «Қазақстанниң өтмүши фактлар вә Һөҗҗәтләрдә» намлиқ китави нәшир қилинди.

Ермеков Әлимхан Әбу оғли (1891–1970) – җәмийәт әрбаби, «Алаш» партияси вә Алашорда Һәрикити йетәкчилириниң бири, математик, устаз, алим. «Улуқ математика курси» (1935), «Қазақ тилиниң математика аталғулири» (1936) намлиқ әмгәкләрниң муәллипи.

1940-жил, 6–8-февраль

ҚазССР Хәлиқ маарип комиссариати коллегиясиниң қазақ елипбәсини киргүзүшни чапсанлитиш чарилири тоғрилиқ мәҗлисиниң протоколидин.

3. Тиңшалди: Йеңи елипбәни киргүзүшни чапсанлитиш чарилири тоғрилиқ. Тохтам: рәһбирий (директивилиқ) органларниң йеңи елипбәгә көчүшни чапсанлитиш вә әрәп йезиғидин барлиқ дөләт вә җәмийәтлик саһаларда ваз кечиш тоғрилиқ буйруғиға асаслинип, Қазақстанниң 10 жиллиғи мунасивити билән ХМК коллегияси буйруқ қилиду:

1. ХМКниң барлиқ бөлүмлири вә органлириға риважландурушни күчәйтип, оқуштәрбийә, сәясий билим бериш, илмий, китапхана, нәшрият вә идарә ишлириниң Һәммә тәрипи Қазақстанниң 10 жиллиғиғичә 100% йеңи елипбәгә көчирилсун.

Рәис Мамаев. Катип Соболев.

Қазақстандики мәдәний қурулуш (1918–1932-жж.) Һөҗҗәтләр вә материаллар топлими. Т.1. А-Ата, – 1965. 75-б.

1. Хәлиқ маарип комиссариати коллегияси өзиниң тохтами билән қандақ Һакимийәт оргининиң тапшурмисини орунлаватиду?
2. Коллегия тохтаминиң әрәп елипбәсигә дегән көзқариши қандақ болди?

Тест тапшуруқлири

1. 1920–1921-оқуш жилидики саватсизлиқни йоқитиш пунктлириниң сани:

   А) 1600дин ошуқ
   Ә) 2500гә йеқин
   Б) 1800дин ошуқ
   В) 2000гә йеқин
   Г) 1900дин ошуқ

2. 1934-жили қурулған оқуш орни:

   А) Қазақ дөләт педагогикилиқ институти
   Ә) Алмута медицина институти
   Б) С.М. Киров намидики Қазақ дөләт университети
   В) Тағ-кан институти
   Г) Алмута мал дохтурлуқ институти

3. Хронологиялик тәртип бойичә орунлаштуруңлар:

   1) СССР ПАниң Қазақстан базиси қурулди.
   2) 15–50 яш арилиғидики чоңларниң һәммисини аммивий оқутуш жарий қилинди.
   3) ХКК саватсизлиқни йоқитиш тоғрилиқ Декретқа қол қойди.
   4) Башланғуч оқутушни 8 яштин башлаш тоғрилиқ тохтам.
   5) Қазақ дөләт педагогикилиқ институти қурулди.

§25. Академик Қаныш Сәтбаев – атақлиқ алим, жәмийәт әрбаби

Тәтқиқат соали: **Қаныш Сәтбаевниң феномени немидә?**

Бүгүнки дәрисимиздә Қаныш Сәтбаевниң Қазақстанниң санаитигә вә илим-пәнининиң тәрәққиятидики ролиға баһа беримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Семинария Конференция	Семинария Конференция	Семинария Конференция	Seminary Conference

Мавзуға чиқиш:

XX әсирниң 20-жиллириниң оттурисиғичә геологиялик турғудин Қазақстан территорияси **«пажиәлик»** болуп кәлди...

1. Геологиялик тәтқиқатлар немә үчүн керәк?
2. Немә сәвәптин Қазақстан территорияси геологиялик турғудин XX әсирниң 20-жиллириниң оттурисидин башлапла тәтқиқ қилинишқа башлиған?
3. Қ.И. Сәтбаевниң қазақ геология саһасиниң тәрәққиятиға қошқан үлүши тоғрилиқ немә билисиләр?

Дадиси Имантайниң Қаныш-қа ейтқан сөзидә қандақ тәрбийәвий маһийәт бар?

1. Балилиқ чеғи вә университет босуғисидики жиллири. Академик Қаныш Имантайоғли Сәтбаев (1899–1964) 1899-жилниң 12-апрелида Павлодар вилайитиғә қарашлиқ Баянавул наһийисиниң Аққелин болуслуғида дунияға кәлди. Дадиси Сәтбаев Имантай бий болған. Бовиси Сәтбай Мәккидә дәпин қилинған, шуниңдин кейин шу қәбилиниң қишлиғини баянавуллуқлар «Сәтбай һажи йезиси» атап кәтти. Қаныш бала вақтида сәвир-тақәтликлиги, чевәрлиги вә зерәклиги билән пәриқләнди. Дадиси уни һәқиқий Улуқ Дала балиси қилип тәрбийиләйду. *«Әмгәктин адәм өлмәйду, әксичә, чиниқип, виждани күчийиду»* дәп билимгә, қәһриманлиққа вә төзүмлүккә, сәвирликкә чақириду. Аниси Әлима бала чеғидин оғлиниң бойидики талантини риважландурушқа тиришиду. У көплигән хәлиқ тепишмақлири, нахша, шеирларни ядқа биләтти, бәзидә өз ойидинму қураштуратти. Сири көп далада ат билән сәйлә қилиш вә китап оқуш билимгә интилидиған балиниң әң сөйүмлүк ишиға айланди. Қаныш балилиқ чеғида билимни наһайити қәдирләйдиған муһитта өсти.

1909-жили Қаныш Сәтбаев Аққелин йезисиниң мәктивидә оқуйду, Имантай Сәтбаев өз һесавиға бу мәктәпкә яш әвлатқа дәрис беришкә әң яхши дегән устаз-моллиларни чақиртатти. Қаныш 1911-жили Павлодар рус-қазақ мәктивидә оқушини давамлаштуруп, уни 1914-жили әла баһалар билән тамамлайду. Шу жили Шәмәй шәһиридики муәллимләрни тәйярлайдиған **семинариягә** оқушқа чүшиду. Шәмәйниң вилайәтлик китапханиси китап фондиниң байлиғи билән өсмүр Қанышни алаһидә һәйран қалдурди. Китапханиниң издинидиған адәмгә илим-пән вә билимниң мол мүмкинчиликлирини яритидиғанлиғиға көз йәткүзди. Шәмәйниң һәр жилқи китап фонди ешип туридиған китапханисиға өз вақтида улуқ шаир Абайму келип туратти.

Қаныш Сәтбаев Шәмәйдә Ж. Аймауытов, М. Әвезов охшаш әрбаплар билән биллә оқуди. У шәһәрдә уюштурулидиған хәйриһаһлиқ мәхсәттики чариләргә қатнишип турди. Н. Қулжанованиң рәһбәрлигидә 1915-

Қаныш Сәтбаев Шәмәйдә қазақ хәлқиниң қандақ зиялилири билән биллә оқуған, уларниң тәғдири тоғрилиқ немә билисиләр?

жили Шәмәйдә өткүзүлгән кәчтә Абайниң шеирлирини ипадилик оқуш билән көзгә чүшти. Ш. Қудайбердиулы билән зич мунасивәттә болуп, униң иҗадийитигә жуқури баһа бәрди.

Қаныш Сәтбаев шу дәвириниң алдинқи қатарлиқ семинария устазлиридин билим елип, уларни өзигә үлгә сүпитидә тутти. Кейинирәк: «*Мениң устазлардин һәрқачан йолум болди, улар диққәтчан, чоңқур билимлик зияли җәмийәт вәкиллири еди. Яшлиқ чеғимдики билимниң асасини салған мошу кишиләргә рәхмитим чәксиз*», – дәп язди.

Қаныш Имантайоғли 1917-жилқи Февраль инқилави қазақ хәлқигә әркинлик елип келиду дәп үмүт қилди. «Алаш» һәрикити әрбаплириниң иш-һәрикитини қоллап-қувәтлиди. 1918-жили семинарияни тамамлиғандин кейин, Шәмәйдики педагогикилиқ курста муәллим, 1920–1921-жиллири Баянавулда хәлиқ судьяси болди. 1921-жили Баянавулға давалинишқа кәлгән алим **М. А. Усов** яш Қанышниң геолог болушиға қаттиқ тәсир қилип, туғулған елиниң қезилма байлиқлирини тәтқиқ қилишқа интилдурди.

М.А. Усов Қанышниң билимгә интилидиғанлиғи билән әқлигә һәйран қалди. Қазақстанниң геологиялик тарихи вә қезилма байлиқлири тоғрилиқ сөһбәт уни қаттиқ қизиқтурди. Территорияни ат билән арилап чиқиш, тағлиқ йәрләрдики обзорлар яш жигитниң геология билән шуғуллинип, туғулған елиниң йерини тәтқиқ қилишқа болған қизиқишини ашурди. Хәлиқ мәнпәәти үчүн тәбиәт байлиқлирини өзләштүрүш ойи униңға һәрдайим арам бәрмәтти. 1921-жили Қ.И. Сәтбаев Томск технологиялик институтиниң тағ-кан факультетиға оқушқа чүшти.

Издиниқлар

Қаныш Имантайоғли Февраль инқилавини қандақ қарши алди?

Томск оқуш орунлиридики мутәхәссис тәйярлаш дәриҗиси шу дәвирдики европилиқ қисимға орунлашқан Россия территориясидин сезиләрлик һалда жуқури дәриҗидә еди. Билим дәриҗисигә қоюлидиған тәләп наһайити жуқури еди. Ахириғичә чидап, диплом алидиған вақитқа йәткәндә, мутәхәссисләр жуқури нәзәрийәвий вә әмәлий билим егиләп чиқатти. Институт босуғисида Қ.И. Сәтбаев 55 нәзәрийәвий курсни тиңшап, 27 тәҗрибә дәриси билән лайиһиләрни орунлашқа қатнашти. 1926-жили институтни әла баһалар билән тамамлиған яш инженер туғулған йеригә қайтип келиду. Тунҗа қазақ тағ-кан инженер-геологи Қ.И. Сәтбаевниң әмгәк йоли мошундақ башланди.

Немә үчүн Томск шәһири шу дәвирдики тәҗрибилик мутәхәссисләрни тәйярлайдиған мәркәз болуп һесапланди?

2. Илмий-тәтқиқат паалийити. Қаныш Имантайоғли 1926-жили Қазақ АССР Хәлиқ егилиги Мәркизий кеңишиниң қарари билән «Атбасцветмет» трестиниң геология бөлүмини башқурушқа

әвәтилди. Бу трестқа Жезқазған мис кан орунлирини, Байқоңур көмүрини тәтқиқ қилиш вә Қарсақбай мис заводиниң қурулушини жүргүзүш жүкләнгән еди. 1929-жили яш алим Қарсақбай мис комбинатиниң геологиялик разведка бөлүминиң башлиғи лавазимиға тайинланди. Көп өтмәй комбинатниң баш геологи болди.

Қ.И. Сәтбаев 1930–1940-жиллири дуниядики әң чоң Улытау–Жезқазған мис канини ачти. Мошу дәриҗидики кан орнини ачқан әмгиги үчүн Қ.И. Сәтбаев СССРниң Ленин ордени билән мукапатланди. 1944-жили Қазақ ССР Алий Кеңиши Президиуми униңға «Қазақ ССРниң әмгәк сиңәргән пән әрбаби» унванини бәрди.

1941–1964-жиллири Қ.И. Сәтбаев Геология институтини башқурди. Қазақстан Жумһурийитиниң Тунҗа Президенти Н. Ә. Назарбаев: *«Қ. И. Сәтбаев өзиниң еғир әмгиги билән Қазақстанниң геологиялик мәктивини шәкилләндүрди, геология илминиң тәрәққиятиға қаттиқ тәсир қилди. Қазақлар арисида мошундақ жуқури дәриҗидә һечким көтирилмигән еди»*, – дәп атап көрсәтти. Академик Сәтбаевниң асасий илмий тәтқиқатлири канлар геологияси вә Қазақстанниң минераллиқ ресурслирини тәтқиқ қилишқа беғишланған. Атап ейтқанда, марганец ишләпчиқирилидиған Жезди кани ечилди. Бу канда пүткүл СССРда ишләпчиқирилидиған марганецниң 70,9 пайизи елинатти. Иккинчи дуния уруши жиллири геология институти ғалибийәткә чоң үлүш қошти. Институт рәһбири Қ.И. Сәтбаев 2-дәриҗилик Вәтән уруши ордени билән мукапатланди.

1943-жили Қ.И. Сәтбаев: *«Қазақстанниң наһайити көп һәҗимдики йәр астидики пайдилиқ қезилмилири Вәтәнни һимайә қилиш ишиға пайдилинилди. Гитлер явузлириниң мәйдисиға тәккән он оқниң тоққузи қазақстанлиқ қоғушундин қуюлди. Танклар вә өзлүгидин маңидиған зәмбирәкләрниң тән йерими Қазақстанда еритилған молибден билән қапланған. Снарядлар билән оқлар, һәрбийниң алақә системисиға керәк қурулмилар Қазақстан йеридә тәйярланди»*, – дәп язди.

Академик Қ. Сәтбаев Вәтәнни қоғдаш ишиға қандақ үлүш қошти?

СССР ПА базисида Қ.И. Сәтбаев башқурған ҚазССР ПА шөбиси ечилди. Москваниң атақлиқ алимлири уруш жиллири Қазақстанға көчирилди. Улар өлкә илим-пәни тәрәққиятиға чоң үлүш қошти. Илмий база кәңәйтилди. Қазақстанда ечилған академияниң шөбиси чоң мувәппәқийәтләргә еришти. Қ.И. Сәтбаев СССР ПА шөбисиниң 1946-жилниң 1-июнида ҚазССР Пәнләр академияси болуп ечилишиға нурғун әҗир сиңәрди.

Қаныш Сәтбаев Жезқазған канини тәтқиқ қилиш, Мәркизий Қазақстанниң (Сарыарқиниң) металлогенлиқ вә тәхмин хәритисини (1952–

1958) түзүштә көп әмгәк қилди. Жумһурийитимизниң чоң минераллиқ хамәшия фондлирини өзләштүрүш, кан-металлургия заводлирини вә Иртиш–Қарағанда каналини селиш Сәтбаев исми билән зич мунасивәтлик. У Қазақстанниң пайдилиқ қезилмилирини издәштүрүшниң комплекслиқ планини түзди.

3. Қ.И. Сәтбаев – иҗтимаий вә гуманитарлиқ илим-пән саһасини тәтқиқ қилғучи. Академик Қ. Сәтбаевниң геологиядин башқа пәнләрдә, мәдәнийәт саһасида, тарихта қалдурған изи йетәрлик. У хәлиқ еғиз әдәбиятини тәтқиқ қилишни Баянавулда жүргәндила башлиған еди. Ч. Вәлиханов йезивалған мәшһур Едиге батур тоғрисидики «Әр Едиге» эпосини қазақ тилиға тәржимә қилди. Жезқазған–Улытау өлкисидики этнографиялик мирасларни жиғип, «Жезқазған районидики қедимий заман ядикарлиқлири» намлиқ әмгигини язди.

Тарих униң һаятий шериги болди. Балилиқ чеғида Қ.И. Сәтбаев мәтивәрләр билән кәлгән меһманларниң һекайилирини қизиқип тиңшатти, барлиқ оқуш орунлирида, өзиниң йеза мәктивидин башлап институтқичә тарих дәрисигә дайим қатнишатти. Шаирлар айтысиниму тиңшашқа хумар еди. Ә.Х. Марғулан: «*Дадисиниң тәсири арқилиқ Қаныш Имантайоғли бала вақтида әрәп, парс тиллирини қизиқип оқуди. Хафиз, Сағди, Наваий шеирлирини ядқа ейтти. Бәзилирини яхши билгини шунчиликки, дәмелиш күнлири, болупму курорттики дәмелиш вақтида хәлиқ алдида ядқа ейтишни яқтуратти. Әдәбий, иҗадий кәчләрни уюштуруп, өзиму қатнишатти*», – дәп язди.

Пикриңлар керәк

Немә сәвәптин Қ. Сәтбаев Иртиш–Қарағанда каналини селишқа қатнашти?

Пайдилиқ қезилмиларни разведка қилиш геологияси билән шуғуллинип, алим тарихий ривайәтләр билән әпсаниләрдә ейтилидиған көплигән тарихий ядикарлиқларни учратти. У һәрқачан чатқаллар, сайлар, тизмилар, дәрия вә көлләрниң намлириға диққәт ағдуратти. Разведка ишлирини жүргүзүш жәриянида мәтивәрләрдин шу йәрләрниң тарихи тоғрилиқ сораштуруп зерикмәтти. Мәркизий Қазақстандики археологиялик ядикарлиқларни тәтқиқ қилишқиму Қ. Сәтбаев чоң үлүш қошти. Униң әмгигигә тарихчилар билән археологлар жуқури баһа бәрди. Мәсилән, төмүр дәвриниң йезиғи сақланған таш тахтайчини Қ.И. Сәтбаев Алтыншоқы тизмисидин 1935-жили тапқан еди. Тахтайчә һазирқи күндә Санкт-Петербургтики Эрмитажниң залидин орун алған.

Академикниң тарих саһасидики әмгигигә баһа бериңлар.

4. Қ.И. Сәтбаев – Қазақстан Пәнләр академиясиниң президенти вә уюштурғучиси. Академик Қ.И. Сәтбаев 1946–1952-жиллири Қазақстан Пәнләр академиясиниң президенти хизмитини атқурди. 1952-жили кеңәш

командилиқ-назарәт қилғучи система тәрипидин бесимға учрап, лавазимидин чәтнәштүрүлди. Лавазимидин бошиғандин кейин, Қазақ ССР Геология институтиниң мудири болуп ишлиди. 1955-жили Қазақ ССР ПАниң президентлиғиға қайтидин сайлинип, бу лавазимни һаятиниң ахириғичә атқурди.

Издиниқлар

Академик Қ. Сәтбаев йәнә қандақ тарихий ядикарлиқларни тәтқиқ қилған?

Академик Сәтбаев Қазақстан Пәнләр академиясини уюштуруп, униңдики бөлүмләрни, униңға тәәллуқ институтларни, лабораторияләрни, секторлар билән базиларни дурус планлиди. Илмий кадрларни тәйярлаш ишиға жуқури жавапкәрлик билән қариди. Илмий тәтқиқатлирини хәлиқ егилигиниң мәнпәәтигә нишан қилип, егилик вә мәдәний қурулуш мәсилилирини һәл қилишқа паал қатнашти. 50тин ошуқ илмий намзат билән докторларни тәйярлиди. Шуларниң қатарида атақлиқ алимлар Ш.Е. Есенов, Е.А. Букетов вә б. болди.

5. Алимниң әвлатлар хатирисидә егиләйдиған орни. Академик Қаныш Имантайоғли Сәтбаевни инсаний хусусийәтлири, жуқури интеллектуаллиғи, аддийлиғи, илмий қизиқишлириниң һәрхиллиғи, вәтәнпәрвәр сезиминиң чоңқурлуғи үчүн замандашлири һөрмәтлигән. Қазақ хәлқиниң атақлиқ оғли 1964-жили аләмдин өтти. Қ.И. Сәтбаев нами билән Қарағанда вилайитидики шәһәр, кочилар, Баянавул наһийисидики йеза, Қазақстан Пәнләр академиясиниң Геология институти, Экибастуз инженерлиқ-технологиялик институти вә Қазақ миллий техникилиқ университети аталған.

Немишкә академик Қ. Сәтбаев Кеңәш системиси тәрипидин бесимға учриди?

Астроном Н.С. Черных ачқан астероид, минерал, Жоңғар Алитеғиниң музлуғи, тағ тизмилири билән гүлләргиму академик Сәтбаевниң исми берилгән. Қ.И. Сәтбаевниң һөрмитигә «Қазақстан Пәнләр академиясиниң тәбиәтшунаслиқ саһаси бойичә мукапат» тәсис қилинған. Қазақстан Пәнләр академияси бенасида ҚЖ ПА дәсләпки президенти Қ.И. Сәтбаев намидики мемориаллиқ мирасғаһ ечилған.

Академик Қ.Сәтбаев елмизниң илмий кадрлар тәйярлаш ишиға қандақ әҗир синдүрди?

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. «Һазирқи таңда Қ.И. Сәтбаевниң исми өз дәриҗисидә һөрмәтлинип келиватамду?» мавзусида доклад тәйярлаңлар.
2. «Қ.И. Сәтбаевниң гуманитарлиқ пәнләргә қошқан үлүшини қарап чиқип, һәвәскар тарихчи болған дәп ейталаймизму?» мавзуси бойичә постер ясаңлар.

Қазақ хәлқиниң атақлиқ оғлини ядида сақлаш үчүн Қазақстанниң көплигән шәһәрлиридә ядикарлиқлар орнитилған, илмий оқушлар билән **конференцияләр** өткүзүлиду. 2019-жили Қ.И. Сәтбаевниң 120 жиллиғи атап өтүлди.

1. Һазирқи таңда Қазақстан Менделеев жәдвилидики тәбиий элементларниң барлиғи дегидәк учришидиған территория екәнлиги еиқланған. Елимизниң территориясидики тәбиий байлиқларниң фондини ечишта Қ. Сәтбаевниң роли қандақ болди? 2. Қ. Сәтбаев рәһбәрлиги билән қурулған ҚазССР ПА елимиз илим-пәниниң тәрәққиятиға қандақ үлүш қошти?

Конференция – дөләт вә жәмийәтлик, илмий вә б. тәшкилатлар вәкиллириниң мәлум бир мәсилини муһакимә қилип, һәл қилишқа бағишланған мәжлиси.
Семинария – оттура билим беридиған мәхсус оқуш орни.

Усов Михаил Антонович (1883–1939) – рус геологи, СССР ПАниң академиги. 1921–1930-жиллири геология комитетиниң Сибирь бөлүмини башқурған.

Парламент делегациясини новәттики күни Уинстон Черчилль қобул қилди. Рәсмий әмәс, инглиз ақсүйигиниң аддий иззити дәп чақирған. Мундақ дейишниң сәвәви бар: премьерлиқтин бошап, оппозициягә чиққан вақти... Қобул қилиш рәсмий болғандин кейин, униңға делегацияниң барлиқ әзалири әмәс, бир топ алимлар билән әдәбиятчилар вә делегация рәһбирила барған еди.

Өй егиси буларниң топиға йеқинлидидә, һәммисини әмәс, үз-чирайи, сумбатлиғи йенидики кишиләрдин пәриқлинидиған монғол тәхлит, ташқи қияпитиму қедимий заманниң батури охшаш натонуш меһминиға қадилип қариған еди.

– Черчилль жанаплири сизниң миллитиңизни биләлмәйватиду, – дәп хиҗаләтчиликтә сориди тәржиман.

– Қазақ дәң.

– Қазақ? Қазақларниң чирайи сиздәк болаттима?! Һәйранмән, техиму һәйрәнмән.

– Кәчүрүветиң, сәр. Сиз мени казак-русларға охшитиватисиз. Мән болсам көчмәнләрниң әвладимән, һазир Қазақстан дәп атилиду, – дәп жавап бәрди Қаныш Имантайоғли өзиниң туғулған хәлқи билән униң яшаватқан йери, тили вә турмуш-тирикчилиги тоғрилиқ қисқичә мәлумат берип сөзләп.

– Шундақму?! – Черчилль көчмән далалиқмән дәйду, бирақ кийим үлгиси, моҗудат-парасити түркий тиллиқ азияликләргә қариғанда европилиққа йеқин бәстлик меһминиға көзиниң асти билән йәнә қариди, еиқки, әттәй синиғиси кәлди, билимән: – Шу чағда барлиқ қазақлар дәл сиздәк бәстлик һәм бойлуқ яралғанму? – деди туюқсиз.

Өй егисиниң соалиниң тегидә бир чақчақ барлиғи сезилип туратти.

– Һә, яқ, Черчилль җанаплири, хәлқим мениңдин техиму егиз!

Черчиллға далалиқ меһманниң чақчиғи яққан болуши керәк, у күлдидә:

– Һәйранмән!.. Шундиму, – дәп күлкисини тохтитип, сөзини йәнә давамлаштурди. – Вәтәндашлирим мени Россияни билгүчи дәп ойлайду, мән болсам, көрүп турисиз, йәр көләми бизниң Альбион елиниң территориясини, өзиңиз ейтқандәк, он бир қетим өз ичигә алидиған хәлиқ һәққидә һечнәрсә билмәйдиған болуп чиқтим. Демәк, инглизлар Йәр шариға толуқ таралди дегән сөзму бекар!..

Қаныш Имантайоғли бу сөзгиму мувапиқ җавап бәргәнни дурус көрди.

– Черчилль җанаплириниң сөзигә түзитиш киргүзүшкә мәҗбурмән, – деди билинәр-билинмәс күлүмсирәп. – Сизниң вәтәндашлириңиз арисидиму қазақ йерини яхши билгәнләр болған вә аз әмәс...

– Шундақму? – Өй егиси йеқинлап, тәрҗиманға тақәтсизлик билән қариди.

– Һә-ә, сәр. Лондонда қурулған акционерлар җәмийити «Атбасар джоинсток компани оф копи» бизниң далада инқилапқичә нурғун жил мис қезип, чачтинму нурғун утуққа қол йәткүзгән, – дәп ғожайинниң жутдашлириниң Қарағанда, Ақбуйрат, Спас, Экибастуз, Канлиқ Алтайдики узақ жиллиқ утуқлуқ тиҗарәтчилик издинишлири һәққидә ейтип бәрди...»

Сәрсеке Медеу. Қазақниң Қаныши. Роман-эссе. – Алмута, 1999, 416–417-бәтләр.

1. Академик Сәтбаевниң Уинстон Черчиллға бәргән җавабиниң қандақ тәлимлик қиммити бар?

Тест тапшуруқлири

1. 1952-жили Қ.И. Сәтбаев:

А) Қазақстан Пәнләр академиясиниң президенти лавазимиға тайинланди
Ә) 2-дәриҗилик Вәтән уруши ордени билән мукапатланди
Б) Қарсақбай мис комбинатиниң геологиялик разведка бөлүминиң башлиғи лавазимиға тайинланди
В) Улытау–Жезқазған мис-кан орунлирини ачти
Г) Кеңәш командилиқ-назарәт қилғучи система тәрипидин бесимға учриди

2. Қазақ ССР Пәнләр академияси ечилди:

А) 1946-жили
Ә) 1954-жили
Б) 1943-жили
В) 1952-жили
Г) 1955-жили

§26. XX әсирниң 20–30-жиллиридики қазақ әдәбиятиниң тәрәққияти

Тәтқиқат соали: **Қазақ әдәбиятида социалистик реализм қандақ өз ипадисини тапти?**

Бүгүнки дәрисимиздә қазақ зиялилириниң иҗадий мирасини тәһлил қилип, иҗтимаий сәвийәгә йәткүзгән тәсиригә баһа беримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Драма Проза	Драма Проза	Драма Проза	Drama Prose

Мавзуға чиқиш:

Шаир вә язғучиларниң әсәрлиригә кеңәш идеологияси қандақ тәсир қилди?

М. Жумабаев

Ж. Аймауытов

Еniқлаңлар

1920–1930-жиллардики қазақ әдәбиятиниң риважлиниши немишкә мурәккәп болди?

1. 1920–1930-жиллардики әдәбиятниң җәмийәт һаятидики орни вә роли. Инқилапқичә пүткүл қазақ әдәбиятиға хас бәлгү – қазақ йезисидики синипий қариму-қаршилиқларни тәнқит қилиш, барлиқ қазақ хәлқиниң умумий мәнпәәтлири билән умумий мәхсәтлирини билдүрүш еди. Инқилапқичә әдәбиятниң асасчилири билән лидерлири А. Байтурсынулы вә М. Дулатулы болди. Қазақ хәлқиниң яш язғучилири шуларға қарап әгишип, улардин нурғун нәрсиләрни үгәнди. Қазақ демократик әдәбияти Февраль инқилави вә Қазақстанни кеңәшләштүрүш арилиғида өзиниң жуқури риважлиниш дәриҗисигә йәтти. Шу вақиттики әдәбиятниң көрнәклик вәкиллири Ж. Аймауытов, Қ. Кемеңгеров, М. Жумабаев, С. Торайғыровлар еди.

20-жилларниң оттурисида җәмийәт һаятидики әдәбиятниң орни вә роли тоғрисида муназириләр кәпәйди. Бу муназириләр җәриянида М. Жумабаев, Ж. Аймауытов, А. Байтурсынулы, Ә. Бөкейхан, Ш. Қудайбердиулы, Қ. Кемеңгеровлар милләтчи сүпитидә әйипләнди. 20-жиллардики әдәбий паалийити кейин уларни Кеңәш һакимийитигә қарши сүйиқәстлик қилғучилар сүпитидә әйипләп, тәқипләшкә сәвәп болди.

1920–1930-жиллири қазақ әдәбиятиниң тәрәққияти мурәккәп вә қариму-қаршилиқта болди. Башқа саһалардикидәк буниңдиму чоң өзгиришләр билән һәрхил җәриянлар байқалди. Бир тәрәптин, әсирләр бойи қелиплашқан әдәбият әнъәнисигә вә өз хәлқигә хизмәт қилишни пәриз дәп һесаплиған талантлиқ шәхсләр бар еди. Иккинчи тәрәптин, бирқатар зиялилар вәкиллири идеологиялик бесимға учрап, Кеңәш һакимийитиниң хизмәткариға айланди. Улар хәлиққә аддий тил билән инқилапниң әһмийитини йәткүзүши керәк еди.

Сәкен Сейфуллин, Бейимбет Майлин, Сәбит Муқанов вә б. йеңи җәмийәт қуруш җәриянидики өзгиришләрни чоң тәсират билән қобул қилип, уни өзлириниң әсәрлиридә тәкитләп өтти.

Әнди Мухтар Әвезов, Мағжан Жумабаев вә Жүсипбек Аймауытов иҗадийәтлиридә кеңәш реализми жанрида шу дәвирниң қариму-қаршилиқлири орун алди.

Сәкен Сейфуллин

2. Қазақ прозисиниң тәрәққияти. 1920–1930-жиллири кеңәш һаятини тәсвирлигән проза жанри алаһидә риважлинип, нурғун әсәрләр мәйданға кәлди. Мәсилән, **Сәкен Сейфуллинниң** «Асав тулпар» шеирлар топлими, «Бәхит йолида», «Қизил шуңқарлар» пьесилири, «Тар йол, тейилғақ өткүл» намлиқ тарихий яднамиси, «Альбатрос», «Қизил ат» китаплири нәширдин чиқти. Сәкен Сейфуллин қазақ кеңәш әдәбиятиниң шәкиллиниши вә риважлинишиға чоң һәссә қошти. «Қизил ат» китавида 30-жилларниң бешидики Қазақстанниң йеза егилигидә орун алған ашуруп көрситиш вақиәлири тәнқитләнди. «Тар йол, тейилғақ өткүл» романида қазақ хәлқиниң мустәмликигә қарши күриши, өлкидики Кеңәш һакимийитиниң орнитилиш йоллири һәққанийлиқ билән тәсвирләнгән.

Бейимбет Майлин

Қазақ әдәбиятиниң көрнәклик вәкиллириниң бири – **Бейимбет Майлин** бәдиий әдәбиятниң барлиқ саһасида дегидәк қәләм тәвритип, өзидин кейин мол әдәбий мирас қалдурди. «Раушан-коммунист», «Шуғаниң бәлгүси», «Қултай болус», «Азамат Азама-

Б. Майлин билән С. Сейфуллинларниң әсәрлиридә шу дәвирдики қазақ хәлқиниң һаяти қандақ тәсвирләнгән?

тыч», «Гүлләнсә йеза – гүллинимиз һәммимиз», «Гадай», «Бәр, Мырқымбай, қолуңни», «Азат аял» вә б. әсәрлиридә Октябрь инқилавиниң алдидики, униңдин кейинки вақитлиридики вақиәләргә толған қазақ йезилириниң турмуш-тирикчилиги өзгичә түс алди.

Атақлиқ қазақ язғучиси **Жүсипбек Аймауытовниң** йеңи дәвирдики қазақ прозисида, болупму роман жанрида дәсләпкиләрдин болуп қәләм тәврәткәнлиги сүпитидә орни чоң. «Қартқожа» – қазақ кеңәш романиниң башланмиси. Униңда XX әсирниң бешидики иҗтимаий инқилаплар вақтидики қийин йолдин өтүп, иҗтимаий һәқиқәтни чүшинишкә интилған қазақ яшлириниң һаяти тәсвирләнгән. Ж. Аймауытов «Ақбиләк» романида қазақ аялиниң йеңи дәвирдә өзиниң бәхтини тепиши тоғрилиқ ейтиду. «Мәнсәппәрәсләр» пьесисида мәнсәп үчүн күрәшкәнләрниң зулумлуқ ишлирини паш қилиду. Язғучиниң «Әл қорғини» пьесиси Пухралар уруши вақтидики вақиәләргә беғишланған. У жәмийәт әрбаби сүпитидә хәлиқ ақартиш системисида хизмәт қилип, яш әвлатни сәнъәткә, билимгә, илимға жәлип қилишта нурғун әҗир сиңәрди.

Ж. Аймауытов әдәбият билән биллә қайси саһани риважландурушқа үлүш қошти?

1920–1930-жиллардики қазақ әдәбиятиниң тәрәққиятиға Қазақстан Язғучилар иттипақиниң қурулуши тәсир қилди. Язғучиларниң ишини уюштуруп, рәһбәрлик қилидиған жәмийәтлик тәшкилат дәсләп 1925-жили Қазақстан пролетариат язғучилириниң ассоциацияси болуп қурулди. Униң дәсләпки рәһбәрлири – С. Сейфуллин, Б. Майлин. 1932-жили Қазақстанниң кеңәш Язғучилар иттипақи уюштурулди. 1934-жили Қазақстан кеңәш язғучилириниң I қурултийи өтти.

3. Поэзия вә драма жанрлириниң тәрәққияти. Қазақстан Язғучилар иттипақиниң қурулуши билән қазақ кеңәш әдәбиятиниң һәрхил жанрлири риважлинишқа башлиди. Қазақ әдәбиятиниң асасини салғучиларниң бири Илияс Жансүгиров «Заводта», «Бүгүнки дала» шеирлирида йеңи һадисиниң ички сирлирини хәлиқниң мәнивий һаяти билән бағлаштурушни билди. «Қисас», «Түрксиб», «Исатай–Махамбет» охшаш драмилиқ әсәрлиридә әркинлик үчүн күрәш, синипий уруш, инқилавий ғалибийәтниң турақландуруш идеясини йеңичә көрсәтти.

Қазақстан Язғучилар иттипақи қазақ әдәбиятини риважландурушта қандақ ишларни әмәлгә ашурди?

И. Жансүгировниң «Күйчи», «Қулагер» поэмилири – 1930-жиллардики қазақ поэма жанрини чоққиға көтәргән классикилиқ әсәрләр. Шаир «Дала», «Күй» вә б. поэмилири арқилиқ 30-жиллири қазақ поэзиясигә йеңи үлгә елип кәлди.

Мағжан Жумабаев 1919–1923-жиллири атақлиқ «Батур Баян» поэмисини йезип, нәшир қилди. Миржақып Дулатулы мошу вақитта «Балқия» намлиқ төрт пәрдилик пьесисини язди. Мухтар Әвезов 1926-жили яз ейида Шәмәйгә мәхсус илмий экспедиция уюштурди. Топланған материаллири асасида йезилған «Әдәбият тарихи» монографияси 1927-жили китап болуп нәшир қилиниду. Мошу жиллири М. Әвезов «Қараш-Қараш вақиәси» повестини, «Қарам заман» романини, «Хан Кене» пьесисини язди. С. Муқанов 1920–1930-жиллири бирнәччә шеирлар билән биллә, «Житим қиз», «Балбөпе», «Қәһриманлиқ», «Октябрьниң өткүллири», «Қанлиқ көл», «Қара айғир» дегән поэмилири билән «Сулушаш», «Адашқанлар», «Тепишмақ туғ» романлирини елан қилди. Сәбит Дөнентаев «Екибастуз», «Пидаий Айша», «Қазақ тилиға», «Көркемтай» вә б. шеир вә һекайиләрни йезип, И.А. Крыловниң, Ғ. Тоқайниң, шәриқ классиклириниң бирнәччә шеирлирини қазақ тилиға тәржимә қилди. Ғәбит Мүсрепов 1927-жили дәсләпки әсәри – «Туғулған долқунда» намлиқ повестини язди. Иса Байзақовниң «Гөзәл Қуралай», «Қойчиниң һекайиси», «Немишкә Алитағ шатланди» поэмилири нәшир қилинди. Мәриям Хакимжанованиң дәсләпки шеири «Женотделға» 1929-жили «Аяллар тәңлиги» журналида елан қилинди.

Силәр аталған әсәрләрниң қайсисини оқудуңлар?

Қазақ әдәбиятида XX әсирниң бешида иҗтимаий-җәмийәтлик амилларниң тәсири билән миллий сәнъәтниң тарихий тәрәққиятиниң қануний мәсһули сүпитидә драматургия жанри шәкилләнди. Дәсләпки драматурглар эпослуқ материалларни асас қилди. Ж. Шанинниң «Арқалық батур», «Қозы Көрпеш–Баян сулу» пьесилири – қазақ әдәбиятидики әң дәсләпки драмилиқ әсәрләр. Фольклорға тайинип йезилған М. Әвезов, Ғ. Мүсрепов әсәрлири бу жанрға йеңичә көзқараш киргүзди. М. Әвезовниң «Еңлик–Кебек», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Айман–Шолпан», Ғ. Мүсреповниң «Қозы Көрпеш–Баян сулу», «Қиз Жибек» пьеси-

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. Кеңәш Қазақстан әдәбиятиниң тәрәққиятиға тәсир қилған иҗабий/сәлбий амилларни айрип көрситиңлар.

Иҗабий тәрәплири	Сәлбий тәрәплири

лири – эпослуқ өнъәниләр билән дуниявий драматургия үлгиси утуқлуқ бирләштүрүлгән әсәрләр. Қазақ драматурглири социалистик реализм усулини өзләштүрүш йолидики издинишлирини йеңи мавзулар – Октябрь инқилави пәйда қилған иҗтимаий өзгиришләрни, хәлиқ сәвийисидики алаһидә һадисиләрни тәсвирләш билән бағлаштурди. Бу йеңилиқ С. Сейфулинниң инқилапчи қияпитини көрсәткән «Қизил шуңқарлар» драмисидин башланди. М. Әвезов «Қир сүрәтлири», «Оқуған шәхс», «Назук қиз», «Бәйбише-тоқал», «Қаракөз», «Қарлиқтики гөзәл» вә б. пьесилирида йеңи адәмни, кеңәш һәқиқитини, өзгәргән җәмийәт қурулушини асас қилип алған.

1. Кеңәш идеологияси әдәбият вә сәнъәткә қандақ тәсир қилди? 2. «Қазақ хәлқиниң миллий иттипақини күчәйтидиған наһайити муһим амилларниң бири қазақ тили болуп һесапланди». Бу пикиргә мунасивәтлик оюңларни билдүрүңлар. 3. XX әсирниң биринчи йеримида қазақ хәлқиниң йезиғини әрәп елипбәсигә, андин латин елипбәсигә, кейинирәк кирил графикисиға көчириш қазақ әдәбиятиниң тәрәққиятиға қандақ тәсир қилди? 4. «Саватсизлиқни йоқитиш» тәшкилатлириниң паалийити қазақ әдәбиятиға болған қизиқишни ашуралидиму? 5. Қазақ шаир-язғучилириниң әсәрлири иҗтимаий-сәясий һаятқа өзгириш елип келәлидиму?

Драма – һаятта кәскин тоқунушларни қәһриманларниң һәрикити арқилиқ тәсвирләйдиған әдәбий жанр.
Проза – қара сөз билән йезилған бәдиий әсәр.

Аймауытов Жүсипбек (1889–1931) – атақлиқ қазақ язғучиси, драматург, тәржиман, әдәбиятшунас вә педагог.
Жансүгиров Илияс (1894–1938) – язғучи, қазақ әдәбиятиниң асасини салғучиларниң бири, шаир.
Жумабаев Мағжан (1893–1938) – қазақ әдәбиятиниң асасини салғучиларниң бири.
Майлин Бейимбет (1894–1938) – язғучи, қазақ әдәбиятиниң асасини салғучиларниң бири.
Сейфуллин Сәкен (1894–1938) – қазақ кеңәш әдәбиятиниң асасини салғучи, язғучи, җәмийәт вә дөләт әрбаби.

Күлпаш

(үзүндә)

«...Күлпаш өйигә йәтти. Лапасниң ишигигә көзи чүшүп, жүриги дүпүлдиди. Ишикниң алди күлтүк қар, из дегән һеч көрүнмәйду!.. Аста бесип берип

өйниң ишиғидики қарни пути билән иштирип, ишикни ечишқа тиришти... жүриги дүпүлдәп соқуп, көзи қараңғулишип, қандақту бир қорқунуш пәйда болғандәк сезилди. Бирақ немидин гуманлинип қорққанлиғини өзиму биләлмиди. Билидиған әһвалиму йоқ еди...

Бар күчи билән ғәйрәтлинип, аран дегәндә ишикни қозғап, шиқирлитип ачти. Соғ бирдин үзигә урди. Деризидә йоруқ йоқ, өйниң ичи қараңғу.

Күлпаш титрәп кәтти, өйгә киришиниму, кирмишиниму билмиди. Бир путини босуғидин ичкә селип, ишикни қоли билән тутуп титрәп:

– Амриғим! – деди.

Үн йоқ...

– Амриғим, қәйәрдә сән?.. Һой, бармусән?..

Жавап йоқ...

Күлпаш немә қилишини билмиди. Арқисиға қариди. Жүгрәп деризигә берип, күлтүк қарни қоли билән қопирип алди. Нурлуқ күн шолиси ямақлиқ деризә арқилиқ өйниң ичигә чүшүп, йоруқ қилди. Чүш мәзгили екән, күн топ-тоғра пәчкә чүшкән...

Қарни ташлаверип Күлпаш аста сийпап көрүведи, пәчниң йенида қучақлишип ятқан ата-балиға көзи чүшти... Ичи илишип, көзигә яш кәлди. Ухлаватиду дәп хошал болуп, өйгә кирди:

– Амриғим, Қалижан, тур!..

Орнидин туруп, Қалини сөйәй дәп интилғанда, нәзәри Мақтымниң көзигә чүшти: көзи алийип, ағзи ечилип, чишлири көрүнүп ятқан екән!..

Күлпаш чөчүп:

– Һәй... – деди.

Буниңдин кейин немә болғинини өзиму билмәй, өлүп қалған йолдиши билән балисини қучақлап жиқилди...»

Майлин Б. Шуғаниң бәлгуси. Һекайиләр. – Алмута, 2003, 30-бәт.

? Б. Майлинниң «Күлпаш» һекайисидә қазақ хәлқиниң қандақ пажиәлик тарихи тәсвирләнгән?

Тест тапшуруқлири

1. Қазақстанниң кеңәш Язғучилар иттипақи уюштурулди:

А) 1934-жили
Ә) 1925-жили
Б) 1932-жили
В) 1930-жили
Г) 1928-жили

2. Пухралар уруши дәвриниң вақиәлиригә бағишланған Ж. Аймауытовниң пьесиси:

А) «Азамат Азаматыч»
Ә) «Азат аял»
Б) «Мәнсәппәрәсләр»
В) «Әл қорғини»
Г) «Ақбиләк»

3. М. Әвезовниң 1926-жили язда Шәмәйгә мәхсус илмий экспедиция уюштуруп, топлиған материаллири нәтиҗисидә йезип чиққан әмгиги:

А) «Қараш-Қараш вақиәси»
Ә) «Әдәбият тарихи»
Б) «Қарам заман»
В) «Хан Кене»
Г) «Абай йоли»

§27–28. XX әсирниң 20–30-жиллиридики қазақ сәнъитиниң тәрәққияти

Тәтқиқат соали: **Қазақ сәнъитиниң йеңи дәриҗигә көтирилиши немидин байқилиду?**

Бүгүнки дәрисимиздә сәнъәт саһасидики өзгиришләрни еniқлаймиз. Әмире Қашаубаев билән Қажымуқан Муңайтпасулыниң қазақ хәлқини дунияға тонутуштики ролиға баһа беримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Дәстүр ОАК	Традиция ЦИК	Әнъәнә МИК	Tradition CEK (Central Executive Committee)

Мавзуға чиқиш:

1. Бу шәхсләр кимләр?
2. Улар қазақ хәлқи үчүн қандақ хизмәт қилди?

1. Музыка сәнъити. Музыка сәнъити қазақ хәлқиниң иҗтимаий вә мәнивий һаятида һәрқачан муһим орунни егиләп кәлди. **Әнъәнивий** қазақ музыка сәнъити өзигә әсирләр мабайнида әвлатларниң мәнивий тәҗрибисини сиңдүрди. Қазақ хәлқиниң әнъәнивий музыкилиқ тили наһайити бай вә у хәлиқниң әсирләр мабайнида топланған тарихий тәҗрибисини әкс әттүрди. Қазақ хәлқиниң музыка сәнъити – адәмниң ички дуниясиниң, униң мәнивийлиги билән гөзәллигини һис қилишниң әң ярқин ипадиси. Хәлиқ ичидә әң көп таралған һәм кәң тонулған қазақ хәлқиниң музыка вә нахша сәнъити Кеңәш һакимийитиниң дәсләпки күнлиридин башлап большевиклар партиясиниң чоң әһмийәт бәргән, қизиқишини пәйда қилған нишаниға айланди. 1919-жили Верный шәһиридә Йәттису вилайити шаирлириниң биринчи слети өткүзүлди. Хәлиқниң иҗадий мирасини топлаш вә системиға селиш ишлири Пухралар урушидин кейин чала-пула башланди. 1921-жили Баш сәясий билим комитети қурулуп, униң музыка бөлүми хәлиқ музыкисини йезивелиш, музыкилиқ коллективларни уюштуруш билән шуғулланди.

А. Затаевич әмгигиниң бүгүнки күндики қиммити қандақ?

Атақлиқ алим-этнограф А. Затаевич өз һаятини қазақ хәлқиниң музыкилиқ әсәрлирини топлаш вә уни системиға селишқа беғишлиди.

Хәлиқ музыкиси вә нахша сәнъитини көпчиликкә тонутуш мәхситидә чоң шәһәрләрдә қазақ иҗрачилириниң концертлири өткүзүлүшкә башлиди. 1925-жили Парижда Кеңәш артистлириниң тәркивидә нахшичи Ә. Қашаубаев маһаритини көрситип, француз мәтбуатиниң иллиқ инкасиға еришти. Шаирлар билән музыкантлар Ж. Жабаев, К. Әзирбаев, И. Байзақов вә б. көпчиликкә тонулди.

Музыкилиқ-драматургиялик сәнъәт 1930-жилларниң бешидин башлап сүрәтлик риваҗланди. 1933-жили Москвада, Ленинград (һазирқи Санкт-Петербург) вә Алмутида қазақ театр һәм музыкилиқ студиялирини уюштуруш қолға елинди. 1934-жили Қазақ драма театри йенида музыкилиқ театр ечилип, униң биринчи қоюлумлири: М. Әвезовниң «Айман–Шолпан» вә Б. Майлинниң «Шуғаниң бәлгүси» әсәрлири болди. Е. Брусиловскийниң «Қиз Жибек», «Ер Тарғын» вә «Жалбыр» оперилар қоюлуми муһим вақиәгә айланди. Музыкилиқ театрниң артистлири К. Бәйсейитова вә Қ. Жандарбеков, уссулчи Ш. Жиенқулова шәһрәткә бөләнди.

2. Театр сәнъитиниң тәрәққияти. 20–30-жилларда репрессиягә қаримастин, Қазақстан мәдәнийити риваҗлинип, әдәбиятниң әнъәнивий вә драма жанрлири тәрәққий әтти. 20-жилларниң оттурисиғичә Қазақстанда һәвәскар театр топлири ишлиди. Уларниң ичидә кәң тонулғанлири Шәмәй һәвәскар театр топи вә хәлиққә билим беришниң Оренбургтики қазақ институти еди. Институт асасида *1926-жили январьда Қизилордида тунҗа кәспий қазақ театри ечилди*. Униңда М. Әвезов, Ж. Шанин,

Керәк мәлуматлар

Затаевич Александр Викторович (1869–1936) – музыка тәнқитчиси, этнограф, композитор. Қазақстанда Затаевични «қазақ нахшисиниң атиси» дәп атайду. Хәлиқ арисида аңлиған аһаңлар бойичә қәғәзгә қандақту бир бәлгүләр йезип, бурундин өзи аңлиған аһаңни әйнән кәлтүрәләйдиған адәм тоғрилиқ ривайәт-һекайиләр таралди. У тоғрилиқ Иртишта, Оралда, Қарқаралы вә Қизилордида, Бөкей даласи вә Оренбургта, Йәттису йеридиму билди. Уни Европидиму, енигирақ ейтқанда, Польшидиму билди. А.В. Затаевич у йәрдә 10 жил мабайнида Варшава генерал-губернаторининң йенида мәхсус тапшуруқлар бойичә мәслиһәтчи болуп ишлиди. Поляк пайтәхтиниң барлиқ музыкилиқ һаяти билән кәң тонушти. А.В. Затаевич бу йәрдә атақлиқ иҗрачилар – Шаляпин, Сабинов, Скрябин, Рахманинов, Батистини вә б. концертлирини уюштурди, музыка сәнъитигә бағишланған нәширләргә мақалиларни язди. «Варшава күндилигидила» униң 1500 мақалиси вә тәнқит-пикирлири нәшир қилинди. Биринчи дуния уруши башланғандин кейин, А.В. Затаевич Россиягә, кейинирәк Қазақстанға кетишкә мәҗбур болди.

А.В. Затаевич 2300дин ошуқ қазақ нахшилири билән күйлирини йезивелип, шуларниң асасида «Қазақ хәлқиниң 1000 нахшиси» (1925-ж. Оренбург, 1963-ж. Москва) вә «Қазақниң 500 нахшиси вә күйлири» (1931-ж. Алмута) намлиқ хәлиқниң музыка сәнъити мәсилилирини тәтқиқ қилған топлам түзди. «Қазақ хәлқиниң 1000 нахшиси» А.В. Затаевични сәнъәт чоққисиға елип чиқти. Жумһурийәт һөкүмити униңға 1923-жили «Қазақ АССРниң хәлиқ артиси» унванини бәрди.

Қашаубаев Әмире (1888–1934) – чәт әлләрдә концерт қойған (1925-жили Парижда, 1927-жили Майндики Франкфуртта) дәсләпки қазақ нахшичиси.

У яш чеғида ат баққучи, күзәтчи болуп ишлиди. Өзини дәсләпки қетим кәспий тәрәптин синап көрүши қазақ еғиз иҗадийитиниң өзгичә фестивали болған Қоянды йәрмәнкисидә нахша ейтиши болди. Атақлиқ қазақ нахшичилири Ғаббас Айтбаевниң, Қали Байжановниң нахшилирини тиңшап, сазандә Жаяу Муса билән тонушқан Әмире өзиниң маһаритини йетилдүрүшниң һаҗәтлиғини сәзди. У өз репертуарини бейитип, Шәмәйгә кәспий нахшичи сүпитидә қайтип кәлди.

Әмире Қашаубаевниң жош урған сәнъити пүткүл жумһурийәткә тонулди. Әмире шундақла қазақ хәлқиниң тунҗа кәспий театрини уюштуруш ишиғиму паал қатнашти.

1927-жили апрельда Әмире Москвада, июльда Майндики Франкфуртта концерт қойди. 1933-жили уюштурулған Музыкилиқ студиягә Әмире дәсләпкиләрниң бири болуп йезилди. 1934-жили күздә талантлиқ нахшичи вапат болди.

Ә. Қашаубаевниң репертуаридики атақлиқ нахшиларниң қатариға «Ялғуз арча», «Яғач аяқ», «Балқадиша», «Дударай» вә б. болди. Әмире билән тонушқандин кейин, атақлиқ этнограф А.В. Затаевич нахшичиниң талантиға һәйран болуп, униң сәнъитини дайим бизниң әлдә вә чәт әлләрдә тәшвиқат қилиш билән шуғулланди. Тамашибинлар Әмирениң гөзәл тәбиий авазиғила әмәс, бәлки қайтиланмас үн ритми билән уйғунлашқан иҗра қилиш маһарити вә нахшиниң ички драматизмиғиму разилиғини билдүрди.

Ә. Қашаубаевниң нахшичилиқ таланти һаятиниң ахириғичә техиму пишип йетилди. Әмире радио арқилиқ қазақниң хәлиқ нахшилирини орунлап, тамашибинларни шатлиққа бөлиди.

С. Қожамқулов, Қ. Қуанышбаев, Қ. Жандарбеков, З. Атабаева вә башқиму талантлиқ драматурглар, режиссерлар вә артистлар хизмәт қилди. Театрда С. Сейфуллинниң «Қизил шуңқарлар», Ж. Шаниннiң «Арқалиқ батур», Б. Майлинниң «Шаншар молла», Ғ. Мүсреповниң «Қозы Көрпеш–Баян сулу» вә б. пьесилири қоюлди. Сәһнидә қоюлған биринчи әсәр М. Әвезовниң «Еңлик–Кебек» пьесиси болди. 1937-жилдин Қазақ академиялик театри атилишқа башлиди.

Жүп болуп ишләш

Әмире тоғрилиқ фильм көрсәңлар, уни муһакимә қилиңлар.

Кино сәнъити Алмута шәһиридә «Востоккино» трести бөлүмчисиниң ечилиши билән башланди. 20–30-жиллири Қазақстан һаятиға беғишланған «Дала нахшиси», «Жут», «Қаритағ ғәзниси», «Вәйранчилиқ» вә б. фильмлар чүширилди. Бу фильмлар миллий кино сәнъитиниң шәкиллинишигә тәсир қилди.

Издиниңлар

Қошумчә материалларни пайдилинип, қандақ миллий театрлар ечилғинини еniқлаңлар.

3. Тәсвирий сәнъәт. Қазақ хәлқиниң һаяти билән турмушини тәсвирләп көрситишкә прогрессивлиқ йөнилиштики рус рәссамлири чоң һәссә қошти.

Шу вақиттики атақлиқ рәссамларниң бири Николай Гаврилович Хлудов болди. Н.Г. Хлудов пейзаж вә портретларни сизди, қазақ хәлқиниң һаятиға беғишланған көплигән майбояқ ишларниң асаси болған турмуш көрүнүшлирини қәғәз бетигә чүшәрди. У қазақ хәлқиниң рәсим-қаидиси вә урп-адитигә мунасивәтлик нурғун материал топлап, өзиниң сүрәтлиридә тәсвирлиди.

Бу вақитта Қазақстанниң тунҗа кәспий рәссами **Ә. Қастеев** *әҗайип әсәрләрни сизди.* Қазақ бәдиий тәсвирий сәнъитиниң шәкиллиниши билән тәрәққий етиши, Қазақстан бәдиий тәсвирий сәнъәт мәктивиниң өзигә хас тәрәққият йоли униң исми билән зич мунасивәтлик. Униң иҗадийити 20-жилларниң ахирида башланди. У сизған нурғунлиған акварель әсәрләр «Кона вә йеңи турмуш» намлиқ топлам сүпитидә мәлум. Рәссам әсәрлиридин миллий алаһидиликкә, адәмниң ички дуниясиға чоңқур чөкүшкә, тарихқа, хәлиқниң урп-адитигә һәққаний көзқариши еniқ байқилиду. Рәсимләрниң һәққанийлиғи рәссам иҗадийитиниң өзигә хас алаһидилигини тонутти. Ә. Қастеев сизған миңдин ошуқ картина вә сүрәтләр «Жумһурийәтниң бәдиий сүрәт қолязмиси» дәп бекар аталмиған. Ә. Қастеев әсәрлиридә Қазақстанниң бепаян даласи рәссамға хас чоңқур лирика билән тәсвирләнгән.

Урушқичә болған вақитта Ә. Исмайылов, Қожахмет вә Қулахмет Қожықовлар, Б. Сәрсенбаев, О. Таңсықбаев охшаш қазақ рәссамлири хәлиққә кәң тонулған еди.

1920–1930-жиллири қазақ сәнъити чоң мувәппәқийәтләргә еришти. 1936-жили Москвада *қазақ сәнъити вә әдәбиятиниң он күнлүги* өтти. Мундақ чоң чарә-тәдбирдә қазақ сәнъитиниң әң яхши үлгилири көрситилди.

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. Қазақ сәнъәткарлириниң дуниявий мәдәнийәткә қошқан үлүшини вә қазақ сәнъитини дунияға тонутуштики ролини еиқлаңлар.

Әмире Қашаубаев	Қажымуқан Муңайтпасов	Әбилхан Қастеев

2. «Қазақ сәнъитиниң риважлинишида кеңәш һакимийитиниң тәсири қандақ болди?» мавзусида муназирә жүргүзүңлар.

Тирәк сөзләр: *А.В. Затаевич, тәсвирий сәнъәт, һәвәскар театр, мәдәний он күнлүк, чемпион.*

Мошу вақитта қазақ хәлқиниң спорт вә цирк сәнъитиниң риважлинишиға атақлиқ палван Қажымуқан Муңайтпасулы (1871–1948) чоң әҗир сиңдүрди. Қажымуқан 1909-жили Германияниң Кельн шәһиридә өткән мусабиқидә латышниң атақлиқ палвини Вейланд Шульцни йеңивелип, биринчи қетим дуния чемпиони атилиду. 1910-жили Аргентининиң пайтәхти Буэнос-Айреста, 1914-жили Парижда өткән дуния чемпионатлирида йәнә дуния чемпиони атиғини йеңивалди. У дунияниң бирнәччә әллири билән Россияниң 40тин ошуқ шәһәрлиридә маһарәт көрсәтти. Өзиниң спорттики йолида 48 медаль йеңивалған. 1927-жили Қажымуқанға Қазақ АССР МИК Президиуми «Қазақ даласиниң батури» унванини бәрди. Униң һаяти цирк сәнъити билән мунасивәтлик болди. Парижда өзиниң қайтиланмас әҗайип маһаритини көрсәтти: бирла зәрбә билән төгини олтарғузуп қойди. Чөккән төгини япилақ бәлбағ билән мүрисигә селивелип, аренидин чиқип кәткән. Қажымуқан циркта 75 путлуқ һарвуға бәлбағ бағлап, униң бир учини чиши билән тартип сөригән. Үстидин жүк машинисини өткүзгән. У – француз вә әркин күрәштин дуния чемпиони аталған тунҗа қазақ палвини. Қажымуқан Алаш зиялилириниң һөрмитигә еришти, өзиму улар билән қоюқ арилашти.

Бүгүнки күни елимизниң шәнини қоғдаватқан қандақ палванларни билисиләр?

? 1. Қазақ сәнъитини дунияға тонутуш немә үчүн муһим болди? 2. Сәнъәт адәмлириниң әсәрлири иҗтимаий сәвийигә қандақ тәсир қилиши мүмкин? 3. А.В. Затаевичниң қазақ хәлқиниң нахша-күй мирасини тәтқиқ қилишиға немә сәвәп болди дәп ойлайсиләр? 4. Москвада СССР хәлиқлириниң мәдәний күнлирини өткүзүш немә үчүн һаҗәт? 5. 1920–1930-жиллири Қазақстанда театр сәнъитиниң риважлинишиниң сәвәви немидә?

Әнъәнә – узақ вақит мабайнида мәлум бир җәмийәтләр билән иҗтимаий топларда әвлаттин әвлатқа берилидиған иҗтимаий вә мәдәний мирасларниң жиғиндиси.
МИК – Мәркизий Иҗраий Комитет.

Қастеев Әбилхан (1904–1973) – Қазақстандики тунҗа кәспий рәссам, қазақ тәсвирий сәнъитиниң асасини салғучиларниң бири.

Қажымуқан

Нәр алған Көкшетав даласидин,
Көк майсә идир-қир саласидин.
Тиз пүкмәй Чолаққа Қажымуқан
Дуасин алған Есил-Анисидин.

Әл ара даңқи кәтти дегән чаққан
Тәңтуши нар күчини иқрар қилған.
Нә алп палванлири боз даланиң
Дирилдәп қалар еди кәлсә Муқан.

Кәзди у талай йәрни-шәһәрләрни,
Тәккүзмәй мүрисини қара йәргә.
Бойсундуруп учриған рәқипләрни
Нәқ мәйдан – ети улуқ бәйгиләрдә.

Йеңилип аңа иқрар болди йүзләп,
Һәр яндин кәлгән бәләнт баһадурлар.
Хәқ махтап сорунларда тинмас сөзләп:
«Елим дегән әр әсли шундақ болар!»

СССРда һечким аңа кәлмиди тәң,
Бир Муқанға йүзиму тапмай чарә.
Европа, Азиягә даңқи чиққан:
Поддубный, Ганс – Гаван, Қазбек Гәра. ...

Сур бәдән, шир гәвдә, қара нардәк,
Тик ғарда мәғрур турған зор арқардәк.
Яқа жут зоқлинар һәвәс билән,
Қазақниң Алпамыси мошуму дәп.

Сүпити тосун ат – тулпар кәби,
Паянсиз даладәк кәң көңли-қәлби.
Көзидин шатлиқ нури янар һаман
Һаятқа тоймай баққан гоя сәби.

Гәдәк пәйти ирадиси зор еди,
Келәлмигән бу әтрапта һечким тең.
Бармақ чишләп байму һәйран қалғанди,
Ат жүкини көтәргәндә бир дәрән.

Яшлиғи өтти малай, чакар болуп,
Дүмбидә қамча-таяқ изи қалди.
Өсти у әқил билән күчкә толуп,
Циркта чевәр палван боп аталди.

Әл номуси үчүн гоя туғулғандәк,
Даланиң зулпиқари, шәни-қалқан.
Ана жут асминини қиран қуштәк,
Қоғдайду тәңдиши йоқ Қажымуқан!

Ғулҗидәк топ ичидә көз тартиду,
Бәәйни даладики мисли бир дөң.
Җасури бу заманниң Қажымуқан,
Инсандур бу күндики қудрити чоң.

Әхмәтҗан Исрапилов тәрҗимиси

Сәкен Сейфуллин. Аққушниң айрилиши. Шеирлар вә поэма. – Алмута, 2003, 95–96-бәтләр.

Сәкен Сейфуллин атақлиқ палванға қандақ баһа бәрди?

Тест тапшуруқлири

1. 1926-жили тунҗа кәспий қазақ театри ечилған шәһәр:

А) Верный
Ә) Оренбург
Б) Шәмәй
В) Ақмола
Г) Қизилорда

2. Сәһнидә қоюлған дәсләпки қазақ пьесиси:

А) «Шаншар молла»
Ә) «Еңлик–Кебек»
Б) «Қозы Көрпеш–Баян сулу»
В) «Арқалиқ батур»
Г) «Қизил шуңқарлар»

3. Москвада қазақ сәнъити билән әдәбиятиниң он күнлүги атап өтүлди:

А) 1936-жили
Ә) 1934-жили
Б) 1937-жили
В) 1938-жили
Г) 1935-жили

ТӨРТИНЧИ БӨЛҮМНИ ТӘКРАРЛАШ-ПИШШИҚДАШ ТАПШУРУҚЛИРИ

1. Мону мәлуматлар сүрәттики қайси шәхскә мунасивәтлик?

1) «Қирик мисал» китавиниң муәллипи.
2) Қазақстан тарихи нәшрини түзүп чиқти.
3) Улытау, Жезқазған кан орнини тәтқиқ қилған.
4) «Қазақ» гезитиниң муһәррири.
5) Униң исми билән Қарағанда вилайитидики шәһәр аталған.
6) Абайниң мәнивий мирасини тәтқиқ қилған.
7) Қазақ ССР ПАниң тунҗа президенти.
8) Атақлиқ тарихчи алим.

2. Жәдвәлни толтуруңлар.

Қазақстандики алий оқуш орунлири

Ечилған жили	АОО нами

3. XX әсирниң 20–30-жиллиридики кеңәш Қазақстанидики сәнъәт саһаси тәрәққиятиниң алаһидиликлири вә камчилиқлирини көрситиңлар.

Алаһидиликлири «+»	Камчилиқлири «–»

4. Қазақстандики маарип вә илим-пәнни риважландуруштики А. Байтурсынулы билән Қ. Сәтбаевниң паалийитигә баһа бериңлар.

5. XX әсирниң 20–30-жиллиридики әдәбияттики йеңи һадисини еиқлаңлар.

6. 1920–1930-жиллардики әдәбият вә мәдәнийәт саһасидики, бир тәрәптин, чоң мувәппәқийәтләргә еришсә, иккинчи тәрәптин, аммивий идеологияләштүрүш мәдәнийәтниң риважлинишиға қандақ зиян кәлтүрди? Өзәңларниң ой-пикриңларни испатлаңлар.

7. Бүгүнки вә шу вақиттики әдәбият һәм сәнъәтниң әһвалини селиштуруп, синипта муһакимә қилиңлар.

БӘШИНЧИ БӨЛҮМ

ҚАЗАҚСТАН УЛУҚ ВӘТӘН УРУШИ ЖИЛЛИРИДА (1941–1945)

§29–30. Қазақстанлиқларниң Улуқ Вәтән урушиға қатнишиши

Тәтқиқат соали: **Улуқ Вәтән урушиниң қайси қәһриманлири хәлиқ есида сақланди?**

Бүгүнки дәрисимиздә қазақстанлиқларниң Иккинчи дуния урушиниң ғалибийәт қазинишиға қошқан үлүшигә баһа беримиз. Бауыржан Момышулыниң қәһриманлиқ, инсаний хусусийәтлирини билимиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Қазақчә	Инглизчә
Екінші дүниежүзілік соғыс «Барбаросса жоспары» Коллаборационистер	Вторая мировая война «План Барбаросса» Коллаборационисты	Иккинчи дуния уруши «Барбаросса плани» Коллаборационистлар	Second world war The «Barbarossa Plan» Collaborationist

Мавзуға чиқиш:

Сүрәттики ядикарлиқ кимләргә қоюлған, улар тоғрилиқ немиләрни билисиләр?

1. Улуқ Вәтән урушиниң башлиниши. Германиядә һакимийәт бешиға фашистларниң келиши вә уларниң Европидики тәҗавузлуқ һәрикити Кеңәш Иттипақи билән гитлерчи Германияниң арисидики урушниң йүз беридиғанлиғини еник көрсәтти. *1941-жили 22-июньда фашист Германияси өз ара һужум қилмаслиқ тоғрилиқ кеңәш-германия шәртнамисини бузуп, немис армияси уруш елан қилмай, СССР территориясиғә бесип кирди.* Йәр шарида болған урушларниң ичидики әң қанлиқ һәм еғир уруш башланди. 1940-жили түзүлгән «Бар-

Ойлиниңлар

1941–1945-жиллардики уруш немә сәвәптин Улуқ Вәтән уруши дәп атилиду?

баросса» планиға мувапиқ Германия қисқа вақит ичидә (6–8 һәптә) Архангельск–Едил–Астраханьға чиқишни көздә тутти. Бу қисқа уруш – блицкригниң асасий мәхсити еди.

Генерал-майор
И.В. Панфилов

2. Қазақстанлиқ жәңчиләрниң мәйдандики әрлиги. Тәркивидә миңлиған қазақстанлиқларму болған кеңәш әскәрлири Улуқ Вәтән урушиниң дәсләпки күнлиридин башлап барлиқ мәйданларда фашист басқунчилириға қарши шиддәтлик жәңләр жүргүзди. *Қазақстанда армия тәркивигә 1 млн 200 миңдин ошуқ қазақстанлиқ һәрбий мәжбурийити бар әр кишиләр чақиртилди.* Урушниң дәсләпки күнлиридин башлап барлиқ йәрдә һәрбий қошунлар билән бөлүмләр қурулушқа башлиди. Қазақстанда 12 атқучлар вә 4 атлиқ әскәр дивизияси, 7 атқучлар бригадиси, 50кә йеқин айрим полклар вә батальонлар қурулди. Улар һәрбий қурал-ярақ, кийим вә б. жабдуқлар билән тәминләнди.

Қазақстанда қурулған һәрбий қошунлардин дәсләпкилириниң бири болуп 312-атқучлар дивизияси (командири – полковник А.Ф. Наумов, кейинирәк генерал-майор) жәңгә атланди. 312-дивизия билән бир вақитта дегидәк ғәрбий-шималий йөнилиштики мәйданда Қазақстанда (Алмутида) қурулған, генерал-майор И.В. Панфилов башқурған 316-дивизия өзиниң жәңгиварлиқ йолини башлиди. Панфиловчилар Алий Баш қоманданниң буйруғи билән Москвани қоғдаш сизиғидики 30 километрлиқ блокка орунлашти. Панфиловчилар дүшмән билән күчи тәң болмисиму, униң 50 танкиси билән болған жәңдә ғалибийәт қазанди. Бу тарихий жәңгә қатнашқан 28 жәңчигә СССР Алий Кеңиши Президиуминиң тохтами билән Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани унвани берилди. Волоколамск наһийисидә өткән мошундақ жәңләрниң биридә қәһриман жәңчи, талантлиқ командир, генерал-майор И.В. Панфилов қәһриманларчә қаза болди. Униңға қаза болғандин кейин Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани унвани берилди, әнди 8-гвардиячи атқучлар дивизияси (илгәрки 316-дивизия) генералниң исми билән аталди.

> Урушниң алдидики ачарчилиқ, мүлүкни мусадирә қилиш, коллективлаштуруш, репрессия зәрдавиға қаримастин, жумһурийәт хәлқи немә сәвәптин қәһриманлиқ үлгисини көрсәтти?

Москва түвидики жәңләрдә қазақ хәлқиниң жасур жигитлири қәһриманларчә күрәшти. Уларниң ичидә Кеңәш Иттипақиниң Қәһриманлири – Мәлик Ғабдуллин, Бауыржан Момышулы, Төлеген Тоқтаров, Рашид Жанғозин, Рамазан Елебаев,

> **Муһакимә**
>
> 316-дивизияниң Москвани қоғдашқа қалдурулғини тоғрилиқ пикриңлар қандақ?

Керәк мәлумат

Момышулы Бауыржан (1910–1982) – һәрбий әрбап, әр жүрәк қомандан, язғучи, Кеңәш Иттипақиниң Қаһримани (1990), Қазақстан Халық Қаһарманы (1995). Мәктәпни тамамлап, бираз вақит муәллим болуп ишлиди. 1932-жили һәрбий сәпкә елинип, мәргәнлик маһаритини егилиди. Йезиға қайтип кәлгәндин кейин, малийә орунлирида ишлиди. 1936-жили қайтидин армиягә чақирилип, түрлүк һәрбий бөлүмләрдә взвод, рота командири болди. 1941-жили Улуқ Вәтән уруши башланғанда, генерал-майор И.В. Панфиловниң қоманданлиғи билән Алмутида тәшкил қилинған 316-атқучлар (8-гвардиячи) дивизияси тәркивидә мәйданға атланди. Батальон, полк командири болди. Урушниң ахирқи жиллирида гвардиячик дивизияни башқурди. 1941-жилқи күздики, қиштики шиддәтлик җәңләр вақтида өз батальонини 27 қетим һуҗумға башлап чиқти. Униң қомандан, чоңқур ойлашни билидиған һәрбий мутәхәссис сүпитидики таланти урушта полк, дивизияни башқурған жиллири кәң ечилди.

Б. Момышулы – һәрбий педагогика билән һәрбий психологияни бейитидиған бебаһа мирас қалдурған инсан. 1950-жили Кеңәш Армияси Баш штабиниң мәхсус Алий һәрбий академиясини тамамлап, һәрбий академиядә дәрис бериш билән биллә, иҗадийәт биләнму шуғулланди. 1956-жили дәмелишқа чиқип, һаятиниң ахириғичә иҗадий паалийәт билән бәнт болди. У «Офицер хатирилири» (1962), «Кәйнимиздә Москва» (1963), «Генерал Панфилов» (1965), «Куба әскәрлири» (1969), «Учқан уга» (1974), «Уруш психологияси», «Қан билән йезилған китап» (1990, 1991) әсәрлирини язди. Әсәрлири бирнәччә қетим чәт әл тиллириға тәрҗимә қилинди. Қазақстанда йезиларға, кочиларға, жумһурийәтлик һәрбий балилар мәктивигә вә б. Бауыржан Момышулыниң исми берилди.

Төлеуғали Әбдибековларму бар. Москва үчүн болған җәңдә полковник Г.П. Коротков башқурған 238-атқучлар дивизиясидики қазақстанлиқ әскәрләр шәһрәт қазанди. Дивизия жәңгиварлиқ Қизил Туғ ордени билән мукапатлинип, чидамлиғи, әрлиги вә батурлуғи үчүн, 30-гвардиячи дивизия болуп қайтидин қурулди.

Издиниңлар

Өзәңларниң туққанлири вә әлкәңлардин Иккинчи дуния урушиға қатнашқанлар тоғрилиқ сөһбәтлишиңлар.

1941-жили Алмута, Ташкәнт, Фрунзе (һазирқи Бишкек) вә б. шәһәрләрдики һәрбий училищеларниң курсантлиридин 39-айрим атқучлар бригадиси қурулди. Бригада 8-гвардиячи Панфилов дивизияси охшаш дүшмәнни Москва йенида тар-мар қилип, немис-фашист басқунчилири бесивалған шәһәрләрни азат қилди. Жәңгивар әрлиги вә мустәһкәм тәртиви үчүн 79-атқучлар бригадиси 73-гвардиячи дивизия

Муназирә

Бауыржан Момышулыниң уруш мавзусидики қандақ китаплирини оқудуңлар?

болуп қайта қурулуп, униңға «Сталинградлиқ дивизия» нами берилди. Едил үчүн болған жәңдә башқа көплигән жәңчиләр билән биллә 22-артиллерия полкиниң қазақ жәңчилириму шәһрәткә бөләнди. Полк жәңчилири немис танкилирини уҗуқтурушта қәһриманлиқ көрсәтти.

Ленинградни қоғдашта қандақ жәңчиләр әрлиги билән көзгә чүшти?

1943-жили Орал вилайитидин мәйданға 24 қазақ қизи атланди. Подольск шәһиридики мәргәнләр мәктивини тамамлиғандин кейин, улар Сталинград мәйданиға кәлди. Әр жүрәк қазақстанлиқ қизларниң даңқи пүткүл мәйданға таралди, уларниң ичидин М. Тоқтамысова, Р. Момынова, А. Бекетова, М. Нестеренко, Е. Семенюк вә б. болди.

Үч жилдин ошуқ вақитқа созулған Ленинград үчүн болған жәң әлниң пүткүл ғәрбий-шималий қисмини өз ичигә алди. Барлиқ милләтләрниң жәңчилири билән биллә қазақ жәңчилириму Ленинградни қәһриманларчә қоғдиди. Дүшмәнниң қоршавида қалған шәһәргә Қазақстандин йемәк-ичмәк, қурал-ярақ вә һәрбий қурал-жабдуқлар бесилған көплигән эшелонлар әвәтилди. Ладога көли территориясидики дәсләпки жәңләрниң өзидила қазақстанлиқ 310, 314-атқучлар дивизиялири алаһидә көзгә чүшти. Қазақстанлиқ жәңчиләр Ленинград вилайитиниң 22 аһалилиқ пунктини азат қилишқа, қоршавдики шәһәрниң «Чоң йәр билән» алақисини тәминләшкә, «Һаят йолини» селишқа қатнашти. Ленинград үчүн күрәш жилнамисида Әлия Молдағулованиң шанлиқ исми мәңгүгә қалди. Қәһриман комсомол, мәргән қизни III дәриҗилик Шәһрәт ордени билән мукапатлиди, әнди вапат болғандин кейин, 1944-жили июльда, униңға Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани унвани берилди. 24-атқучлар бригадисида хизмәт қилған З. Оңғарбаеваму қәһриман жәңчи екәнлиги билән көпчиликкә тонулди.

Қазақстан жәңчилири Балтиқ деңиз чегарилирини қаттиқ қоғдиди. Қизил туғ орденлиқ «Киров» крейсерида уруш башланғичә әвәтилгән 156 қазақстанлиқ әрлиги билән көзгә чүшти. 1942-жили яз вә күздә урушниң һәл қилғучи вақиәлири СССРниң шәрқий-жәнубий қисмида, Едил вә Дон дәриялириниң арилиғида болди. Қазақстанда қурулған бөлүмчиләр Едилдики жәңгиму қатнашти. Полковник Г. Сафиуллин қоманданлиғида Қазақстанда қурулған 73-атқучлар дивизияси жәңчилириниң қәһриманлиғи қәһриман-шәһәр Сталинград (һазирқи Волгоград) аһалисиниң хатирисидә қалди. Сталинград йенидики мудапиә жәңлиридә дивизиядә мәргәнлик һәрикәт күчәйди.

Миңлиған жәңчиләр Едил бойи вә Дон далалирида көрсәткән қәһриманлиғи үчүн, орденлар вә медальлар билән мукапатланди. Учқуч **Нуркен Әбдировқа**, танкист Тимофей Позолотинға, атқуч Ғияз Рамаевқа, минометчи Қарсыбай Сыпатаевқа Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани атиғи берилди. Көплигән қазақстанлиқлар Курск доғисида урушқан Брянск, Мәркизий, Воронеж

Силәр қандақ қәһриман партизанларни билисиләр? Уларниң бири тоғрилиқ қисқичә һекайә түзүңлар.

вә Дала мәйданлиридики һәрбий қошунлар билән бөлүмләрниң тәркивидә немис-фашист әскәрлирини тар-мар қилишқа чоң үлүш қошти. Көрсәткән қәһриманлиғи вә әрлиги, яхши һәрбий маневрлири үчүн, 73-гвардиячи атқучлар дивизиясиниң солдатлири, сержантлири билән офицерлири СССР орденлири вә медальлири билән мукапатланди, 27 жәңчигә Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани атиғи берилди.

Мәншүк Мәметова 1942-жили августта өз ихтияри билән Қизил Армия қатариға елинип, 100-атқучлар бригадисиниң тәркивидә урушқа қатнашти. Чоң сержант, пулеметчи Мәншүк урушта өзиниң мәргәнлиги вә қәһриманлиғи билән көзгә чүшти. Невель шәһири үчүн болған шиддәтлик һәл қилғучи урушта у ахирқи нәпәси пүткичә пулеметтин оқ етип, 1943-жили 16-октябрьдә қәһриманларчә қаза болди.

Сталинград мудапиәсиниң қәһримани, икки қетим Шөһрәт ордениниң саһиби Изғутты Айтықовқа жәңгивар борчини үлгилик ада қилғанлиғи үчүн, Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани унвани берилди. Қойгелди Аухадиев Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани аталди. У уруш вақтида фашистларниң 5 танкисини, өзлүгидин маңидиған «Фердинанд» зәмбиригини, оқ-дора бесилған 3 автомашинисини ужуқтурди. Днепрдин дәсләпкиләрниң бири болуп өтүп, қарши һужумға чиққан дүшмәнниң йолини тосиди.

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. Қазақстанлиқ жәңчиләр қайси территорияләрдә урушқанлиғини еniқлаңлар.

Дивизия намлири	Қайси жәңләргә қатнашти?	Қурулған йери
312-атқучлар дивизияси		
314-атқучлар дивизияси		
316-атқучлар дивизияси		
73-атқучлар дивизияси		
38-атқучлар дивизияси		

2. Үзүндини оқуп, соалларға жавап бериңлар.

1941-жили уруш башланғанда, 316-атқучлар дивизиясиниң қурулушиға қатнишип, шу дивизияниң тәркивидә мәйданға атлиниду. Мошу жили Москва йенидики урушта қәһриманлиғи билән көзгә чүшиду.

1941-жили 26-ноябрьда маршал Рокоссовский полк командири қилип тайинлайду.

1990-жили 11-декабрьда «Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани» атиғи берилди.

1. Ким тоғрилиқ ейтилған?
2. Бу шәхснiң қандақ ибрәтлик сөзлирини билисиләр?
3. Мошу шәхс ейтқан бир ибрәтлик сөзгә өз ой-пикриңларни билдүрүңлар.

Днепр үчүн болған җәңдә 18 яшлиқ Жәнибек Елеусизов қазақ хәлқи арисида әң яш Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани аталди. Канлиқ Қарағандиниң вәкили, учқуч Нуркен Әбдиров 1942-жили 19-декабрьда Боковская-Пономаревка наһийиси үчүн боған җәңдә өзиниң самолётини дүшмән танклириниң топиға ғулитип чүширип, сәпдашлири билән биллә қәһриманларчә қаза болди. Султан Баймағамбетов Ленинград (һазирқи Санкт-Петербург) йенидики җәңләрдә 50тин ошуқ дүшмәнни уҗуқтурди. 1943-жили 25-июльда күндүзки җәңдә дүшмән дзотини мәйдиси билән йепип, қәһриманларчә қаза болди.

Днепрдин өтүш җәңлиригә қатнашқан 73-гвардиячи дивизияниң 210 җәңчисигә, 72-гвардиячи дивизияниң 29 җәңчисигә, 8-атқучлар дивизиясиниң 46 җәңчисигә Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани атиғи берилди. Алий һөкүмәт мукапитиға сазавәр болғанларниң арисида А. Әлимбетов, Ж. Сүлейменов, С. Жақсығулов, Қ. Шәкенов, С. Шәкиров, А. Петров, В. Бреусов, Т. Вербицкийлар болди. 1943-жилқи 4-декабрьда Қазақстан әмгәкчилиригә язған хетидә 25-гвардиячи атқучлар корпусиниң командири мундақ дегән: «*Днепрдики улуқ җәңдә қазақ хәлқиниң жигитлири дүшмәнгә өзлириниң бизниң ана Вәтинимизгә болған иллиқ муһәббитини йәнә бир қетим көрсәтти, уларниң томурида хәлиқ батури Амангелдиниң батурлуқ қениниң совумиғанлиғини тонутти. Днепр қирғақлири вә Днепрдин өтүш вақтидики җәңләрдә көрсәткән қәһриманлиғиниң һәммисини санап түгәткүсиз*».

Партизанларниң әрлиги тоғрилиқ қандақ бәдиий фильмларни көрдүңлар?

3. Қәһриман партизанлар. *Қазақстанлиқлар пәқәт мәйданларда әмәс, шундақла дүшмәнниң арқа сепидиму урушти.* Мәмликәтниң башқа хәлиқлири билән биллә улар дүшмән вақитлиқ бесивалған территорияләрдә партизанлиқ һәрикәткә қатнашти. *Украининиң партизанлиқ тәркиплири билән отрядлирида (толуқ әмәс фактлар бойичә) 1500, Ленинград вилайитидә 220дин ошуқ қазақ урушти. Смоленск вилайитидики 15 партизан бригадиси билән отрядлирида 270 қазақстанлиқ урушқа қатнашти. Белоруссияниң һәрхил территориялиридә һәрикәт қилған 65 партизан бригадилири билән отрядлириниң тәркивидә 1500дин ошуқ қазақстанлиқ болди.* Уруш жиллири партизанлар һәрикитигә қатнашқан қазақстанлиқларниң сани 3,5 миңға йәтти. Партизанлар һәрикитиниң Ғалым Ахмедияров, Ғалым Омаров, Нурым Сыдықов, **Қасым Қайсенов**, Әди Шәрипов, Тоқтағали Жангелдин вә б. қәһриманлириниң исми көпчиликкә тонулди. Хәлиқ интиқамчилириниң қатарида қазақстанлиқ аяллар – Нурғаным Бәйсейитова, Турғаш Жумабаева, Жамал Ақәдилова вә б. җасурлуқ билән урушти. Европа әллиридә қаршилиқ көрситиш һәрикитигә

қатнашқучи қазақстанлиқлар фашистларға вә уларни яқлиғучиларға (коллаборационистларға) қарши күрәштә әрлик вә қәһриманлиқ көрсәтти. Поляк партизанлиқ қошунлирида Жамбул вилайитидин Сәтимбек Төлешов, Шәрқий Қазақстан вилайитидин Константин Трокин, Қарағанда вилайитидин Михаил Авдейчик, Қизилорда вилайитидин Омар Тойымбетов вә б. урушти. Словакиядики Турея дәриясиниң бойида қазақстанлиқ Петр Величконың рәһбәрлиги билән партизанлиқ тәркип қурулди.

Чехословакияни немис фашистлиридин азат қилиштики партизанлиқ уруш һәрикәтлиригә алмутилиқ Алексей Ильин, шәмәйлик Николай Мошкин, Жәнубий Қазақстан вилайитиниң пухраси Жубандық Суранқулов, павлодарлиқ Николай Тарановлар қатнашти. Югославия йеридә фашистларға қарши жәңләрдә көкчетавлиқ Телжан Желқожинов, Ақтөбә вилайитиниң пухраси Арық Есентаевлар қәһриманлиқ көрсәтти.

Греция йеридә фашистларға қарши жәңдә алмутилиқ Петр Рев, француз қаршилиқ көрситиш һәрикити тәркивидә Дәулет Қаражумин қәһриманлиғи билән атиғи чиқти. 1943-жилниң яз ейида Бельгиядә фашистлиқ тутқундин қечип чиққан кеңәш әскәрлири партизан бөлүмини қурди. Уларниң ичидә Ақтөбә вилайитидин Өтеген Абдуллин, алмутилиқ Иван Карасев, Ақтөбидин Борис Бондаренко, Талдиқорған вилайитидин Федор Малаховлар болди. Қазақстанлиқ 23 жәңчи италия қаршилиқ көрситиш һәрикити тәркивидә – Қарағандидин Тәкиш Әлпейисов, Қизилордидин Қалданбек Дүйсенбеков, Ақтөбидин Жаймақ Көлшиков, Целиноград вилайитидин Николай Дрожаков билән Топай Сәдуақасов вә б. дүшмән билән адаққи нәпәсигичә урушти.

4. Қазақстанлиқ Кеңәш Иттипақиниң Қәһриманлири. *Урушниң бешидин ахириғичә һәрбий бөлүмләр сүпитидә урушқан 12 қазақстанлиқ дивизиягә пәхрий унванлар берилди.* Уларниң бәши бир орден билән, төрти икки орден билән, иккиси үч орден билән мукапатланди. 5 дивизия гвардиячи дивизияләргә айланди. *Жәңгивар қәһриманлиғи үчүн йүз миңлиған қазақстанлиқ орден вә медальлар билән мукапатланди, 497 қазақстанлиқ Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани аталди. Уларниң ичидә қазақ қизлири – Әлия Молдағулова билән Мәншүк Мәметоваму бар. Төрт қазақстанлиқ учқуч –* **Талғат Бигелдинов**, *Леонид Беда, Иван Павлов,* **Сергей Луганский** *Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани унванға икки қетим сазавәр болди.* 1990-жили 11-декабрьда атақлиқ қомандан Бауыржан Момышулығиму мошундақ пәхрий унван берилди. 1941-жили Бауыржан Момышулы чоң лейтенант унванида батальонни башқуруп, Москва йенидики жәңләрдә өз әскирини дүшмән қоршавидин аман-есән елип чиқти. Урушни Б. Момышулы полковник унванида тамамлиди. Адаләтлик пәқәт 45 жилдин кейин, қазақ хәлқиниң мил-

лий қәһримани һаяттин өткәндин кейин, әслигә кәлтүрүлди. «Шөһрәт орденинин толуқ саһиби» атиғиға 110дин ошуқ қазақстанлиқ сазавәр болди. 1941-жили 26-июньда һавада от-ялқунға оралған бомбилиғучи самолётини дүшмән танкиси колоннисинин үстигә ғулитип, жәнини пида қилған қазақ хәлқинин баһадур учқучи **Бақтыораз Бейсекбаев** билән самолёт экипажиға 1996-жили 2-майда Россия Федерациясинин Қәһримани унвани берилди. Қазақстан Жумһурийити Президенти Нурсултан Назарбаевнин 1998-жили 6-майда Бақтыораз Бейсекбаевқа «Халық Қаһарманы» атиғини бериш тоғрилиқ Пәрмани чиқти.

Кеңәш Иттипақинин Қәһримани атиғи уруштики қәһриманлиғи, қоманданлиқ таланти үчүн генерал С. Рахимовқиму берилди (1965-ж.). Рейхстагқа уттур һужум қилғанлар қатарида лейтенант Р. Қошқарбаев, капитан Б.В. Чупрета, минометчи А. Бақтыгереев, пулеметчи А.Е. Вицко, алақичи К.М. Волочаевлар болди. Кеңәш Иттипақинин Қәһримани, Қазақстан Жумһурийитинин Мудапиә министри болған Сағадат Нурмағамбетов Берлин үчүн болған жәңләрдә өзинин әскәрлирини башлап кирди. Берлинға һужум қилишқа жутдашлиримиз И.Я. Съянов, Х. Қайдауов, З. Турарбеков вә б. қатнашти.

5. Түркстан легиони. Түркстан легиони вақиәсиниму есимизгә чүшириш керәк. Урушнин дәсләпки вақтида йүз миңлиған, һәтта миллионлиған кеңәш әскәрлири фашистларға әсиргә чүшти. Уларнин арисида түркий хәлиқләрнин вәкиллириму болди. Қолға чүшкән түркий жәңчилиринин 80% фашист лагерьлирида адәм чидиғусиз әһвалларда қаза болди. Гитлерчилар аман қалған һәрбий әсирләрни Кеңәш Армиясиға қарши күришидиған һәрбий бөлүмчиләр түзүшкә тиришти. *Қазақстан билән Оттура Азия хәлиқлиринин вәкиллиридин бирнәччә батальондин тәркип тапқан Түркстан легиони қурулди*. Бирақ фашистлар уларни жәңләрдә пайдилиналмиди. Қолиға қурал тутқан көплигән легионерлар мәйдан сизиғидин өтүп, Кеңәш Армиясинин қатариға қайтидин қошулди, уларнин бир қисми партизанларға кетип қалди. *«Түркстан легиони» мурәккәп, қаршилиққа толған йолдин өтти*. Уруштин кейин легионда болғанлар жазаланди. Бу вақиә толуқ тәтқиқ қилишни вә адил баһа беришни тәләп қилиду.

Пикриңлар керәк

Түркстан легиони тоғрилиқ қандақ хуласиға кәлдиңлар?

Кеңәш адәмлиринин бир қисминин немис-фашист басқунчилириға һәмкарлишиши **(коллаборационизм)** мәсилиси аз тәтқиқ қилинди. Немис әскәрлиринин қатарида өз Вәтинигә қарши урушқан СССР пухралириму болди. Уларнин арисида асассиз тәқиплинип, Кеңәш һакимийитигә нарази болған адәмләрму бар еди. Мошундақ амил көплигән кеңәш жәңчилиринин әсиргә чүшүшигә вә уруш аяқлашқандин кейин, Вәтинигә қайтмай қелишиға сәвәп болди.

1. Улуқ Вәтән уруши кеңәш хәлқини бир мәхсәткә сәпәрвәр қилалидиму? 2. Фашистик Германияниң «Барбаросса планиниң» әмәлгә ашмай қелишиға қандақ амиллар тәсир қилди? 3. Бауыржан Момышулыниң алаһидә хусусийити тоғрилиқ өзәңларниң пикриңларни ейтиңлар. 4. 1 млн 200 миңдин ошуқ қазақстанлиқниң һәрбий сәпкә елиниши демографиягә қандақ тәсир қилди?

«Барбаросса плани» – фашистик Германияниң СССРға қарши басқунчилиқ уруши планиниң мәхпий нами.
Коллаборационистлар – Иккинчи дуния уруши жиллирида фашистлар тәрәпкә өтүп, шуларға хизмәт қилғанлар.
Иккинчи дуния уруши – 1939-жилқи 1-сентябрьдә башланған йеңи дуния уруши; инсанийәт тарихидики әң дәһшәтлик, пажиәлик уруш. 1945-жили 2-сентябрьдә аяқлашти.

Әбдиров Нуркен (1919–1942) – һәрбий учқуч, Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани.
Бигелдинов Талғат Жақыпбекулы (1922–2014) – икки қетим Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани (1944, 1945), һәрбий-учқуч, авиация генерал-майори.
Қайсенов Қасым (1918–2006) – қазақ хәлқиниң батури, язғучи, Халық Қаһарманы, атақлиқ партизан.
Бейсекбаев Бақтыораз (1920–1941) – Қазақстан Жумһурийитиниң Халық Қаһарманы, Россия Федерациясиниң Қәһримани.
Луганский Сергей Данилович (1918–1977) – икки қетим Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани (1943, 1944), авиация генерал-майори.

1942-жил 20-декабрь

Сержант Н. Әбдировни Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани атиғиға тәвсийә қилиш тоғрилиқ награда һөججитидин

1942-жили 19-декабрьда учқуч сержант Әбдиров бомбилап-һуҗум қилип учуш һәққидики буйруқни орунлаш вақтида тәркивидики төрт ИЛ-2 самолёти билән биллә дүшмәнниң күчәйтилгән сизиғи вә Боковская-Пономаревка наһийисидики топланған нурғун танкиға бирнәччә қетим жүрәтлик һуҗум қилған вақитта, кеңәш учқучлириға лайиқ маһарәт, әрлик вә қәһриманлиқ көрсәтти.

Дүшмән бизниң шуңқарлардин үстигә бомба ташлап, пулеметтин зәрбә берип, истеһкамлирини, техникиси билән адәмлирини йоқ қилишиға зениттин етип, қаттиқ тосалғулуқ қилишқа тиришти.

Дүшмәнниң зенит батареялири биридин кейин бири кардин чиқти, бирақ дүшмән снарядлириниң бири Әбдиров башқурған самолётниң моториға тегип, йенишқа башлиди. Отқа оралған самолётини өзимизниң тәрипигә йәткүзүш мүмкин әмәс екәнлигини сәзгән қазақ хәлқиниң адил оғли, социалистик Вәтәнниң һәқиқий патриоти йолдаш Әбдиров коммунист сүпитидә капитан Гастеллониң қәһриманлиқ үлгиси билән өзиниң самолётини дүшмән танкилири орунлашқан йәргә уруп, сәпдашлири билән қәһриманларчә қаза болди.

16 жәңгиварлиқ учуш сәпири вақтида йолдаш Әбдиров дүшмәнниң 12 танкисини, һәрбийлири чүшкән вә жүк бесилған 28 автомашинисини, оқ-дора бесилған 18 һарвусини, йеқилғу қуюлған бир цистернисини йоқитип, үч дзотини тар-мар қилди, зенит артиллериясиниң үч зәмбиригиниң үнини өчирип, дүшмәнниң әлликкә йеқин солдити билән офицерини уҗуқтурди.

1942-жилқи 19-декабрьдики ахирқи жәңгиварлиқ учуш сәпиридә у 6 танкини, зенит артиллериясиниң икки нуқтисини, жигирмигә йеқин солдат вә офицерни уҗуқтуруп, өрт очиғини пәйда қилди вә өзиниң отқа оралған самолётини дүшмән танкилири орунлашқан йеригә апирип ғулатти.

Немис басқунчилириға қарши күрәш мәйданида командованиениң жәңгивар буйруқлирини үлгилик орунлап, урушта әрлик вә қәһриманлиқ көрсәткини үчүн, йолдаш Әбдиров вапатидин кейин Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани атиғиниң берилишигә мунасип.

808-һуҗум қилғучи авиация полкиниң командири,
капитан Красночубенко

Қазақстан Кеңәш Иттипақиниң 1941–1945-жиллардики Улуқ Вәтән уруши вақтида. Һөҗҗәтләр вә материаллар топлими. 1-т., Алмута, 1964, 218-б.

? Н. Әбдировниң қәһриманлиғиға қандақ баһа берисиләр?

Тест тапшуруқлири

1. Дүшмән дзотини мәйдиси билән йепип, қәһриманларчә қаза болған қазақ батури:

   А) Султан Баймағанбетов
   В) Нуркен Әбдиров
   С) Сағадат Нурмағанбетов
   В) Талғат Бигелдинов
   Е) Рахымжан Қошқарбаев

2. Ленинград шәһирини һимайә қилишқа қатнашқан Балтиқ флотиниң қизил туғ орденлиқ «Киров» крейсеридики қазақстанлиқ жәңчиләрниң сани:

   А) 216 В) 415
   Ә) 305 Г) 180
   Б) 156

3. 1941-жили 26-июньда һавада отқа оралған бомбилиғучи самолётини дүшмән танкиси колоннисиниң үстигә уруп, қәһриманларчә қаза болған Қазақстан Жумһурийитиниң Хәлиқ Қәһримани:

   А) Нуркен Әбдиров
   Ә) Сергей Луганский
   Б) Леонид Беда
   В) Бақтыораз Бейсекбаев
   Г) Иван Павлов

§31–32. Қазақстан – мәйдан арсенали

Тәтқиқат соали: **«Һәммә нәрсә мәйдан үчүн, Һәммә нәрсә ғалибийәт үчүн!» шиари қандақ әмәлгә ашти?**

Бүгүнки дәрисимиздә Қазақстан ихтисадиниң уруш әһвалиға маслишип, қайта қуруш жәриянини еиқлаймиз. Уруш жиллиридики хәлиқниң мәйданға ярдимини, арқа сәптики пидакаранә әмгигини, иҗтимаий әһвалини қараштуримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Ресурс	Ресурс	Ресурс	Resource
Эвакуация	Эвакуация	Эвакуация	Evacuation
Арсенал	Арсенал	Арсенал	Arsenal
Тізе бүгу	Капитуляция	Капитуляция	Caputilation

Мавзуға чиқиш:

Қазақстан Улуқ Вәтән урушиниң бурулушиға һәссә қоштиму?

1. Қазақстан ихтисадини уруш әһвалиға маслаштуруп, қайта қуруш. Қазақстан чәттики жирақ арқа сәп болуп, һөкүмәтниң қарарлириға мувапиқ дәсләпки күнләрдин башлап өзиниң ихтисадини мәйдан еһтияҗини тәминләшкә маслаштуруши керәк еди. Бу мудапиә мәһсулатлири билән стратегиялик хамәшия санаитини өзләштүрүш вә кәңәйтиш, санаәт қурулушини кәң тәрәққий әткүзүш, әмгәк вә маддий ресурсларни қайта бөлүшни әмәлгә ашуруш, мәйданға йеқин йәрләрдин елип келингән карханиларни қобул қилиш вә уларни йеңи йәрләрдә тез ишқа қошуш дегән сөз еди. Әмәлиятта маддий вә адәм ресурслирини қайта бөлүш, санаәттики мәйданға кәткән мәхсус тәҗрибиси бар мутәхәссисләрниң орнини йеңи

ишчилар билән толуқтуруш билән қатар Қазақстан ихтисадини уруш әһвалиға маслаштуруп, қайта қуруш башланди.

Қазақстан ихтисади тез вақит ичидә уруш әһвалиға қандақ маслаштурулуп, қайта қурулди?

Фашистик Германияниң СССРниң ғәрбий районлирини бесивелиши Сибирь вә Қазақстанниң мәмликәт ихтисадидики әһмийитини тез өсәрди. Урушниң дәсләпки айлирида һакимийәт орунлириға дүшмәнниң қолиға чүшүп келиши мүмкин болған санаәт орунлири **эвакуация қилиш** пәйти кәлди. Қазақстан территориясигә қисқа вақит ичидә 200чә санаәт мәһкимилири һаҗәтлик қурал-җабдуқлири билән, хамәшияси билән биллә кәлтүрүлүп, орунлаштурулди. Булар – еғир вә оттура машина ясаш заводлири, шундақла тоқума, пахта, аяқ кийим фабрикилири еди. Йеңи санаәт объектлирини селиш давамлишип, чапсанлитилди. *Урушниң дәсләпки бир йерим жилиниң ичидә Қазақстанда 25 кан, хаң, рәңлик вә қара металлургияниң 11 бейитиш фабрикиси, 19 йеңи көмүр хеңи, 4 йеңи нефть касипчилиги, Гурьевта (һазирқи Атырав) нефтьни қайта ишләш заводи ишқа қошулди.*

Ақтөбидә селиниватқан ферроеритма заводи Запорожье ферроеритмилар заводиниң қурал-җабдуқлирини алди, көмүр ишләпчиқиридиған Қарағанда өзиниң техникилиқ комплексини донецкилиқ Пархоменко намидики хаңниң җабдуқлири билән толуқтурди. Алмутидики автожөндәш заводиниң аяқлашмиған қурулуши Луганск еғир машина ясаш заводиниң цехлири орунлашқан базиға айланса, жумһурийәтниң жәнубидики озуқ-түлүк санаитиниң йеңи қурулушлири Украининиң 14 қәнт заводиниң қурал-җабдуқлирини алди. Балхаш мис еритиш комплексиниң қувити Владимир вилайитидики Кольчугин шәһириниң рәңлик прокат заводиниң қурал-җабдуқлирини өзләштүрүп, уни ишқа қошқандин кейин хелә өсти. Рәңлик металл вә йеқилғу-энергетика санаитиниң йеңи карханилири селинишқа башлиди. Умумән, уруш жиллирида Қазақстанға 300дин ошуқ көчирилип кәлгән завод орунлаштурулуп, ишлиди. Кәлтүрүлгән карханиларниң бәзилириниң қурал-җабдуқлири селиниватқан объектларни аяқлаштуруш үчүн пайдилинилди.

Урушниң дәсләпки жиллири Қазақстанға ғәрбий районлардин эвакуация қилинған 532,5 миң адәм турушлуқ җай билән иш тапти, шуниң билән биллә, 50 миң мутәхәссис-ишчи, инженер-техник хадимлар кәлди. Жумһурийәт ишчилар синипиниң қатариға Донбасниң 2 миңчә хаң қурулушчиси келип қошулди. Наһайити қисқа муддәт ичидә эвакуация қилинған карханиларни тегишлик санаәт мәйданлири билән тәминләп, мәйданға лазим болған мәһсулатларни қайта ишләшни йолға қоюш, адәмләрни турмуш шараити билән тәминләш

Хәритә билән иш

162–163-бәтләрдики хәритидин мәйданға керәк мәһсулат чиқиридиған чоң карханиларни еniқлаңлар.

Орал — Орал. Санаат қурал-жабдуқлири эвакуациялөө пунктлири

Нефть канлири

Төмүрйол

Көмүр хаңлири

Деңиз йоллири

ЦМ — Рәңлик металлургиягә керәк хамәшиялар қайта ишләнгән орунлар

ЖИЛЛИРИДИКИ ҚАЗАҚСТАН

керәк еди. Мәйданға йеқин территорияләрдин адәмләрни амалсиз эвакуация қилиш көплигән қийинчилиқларни елип кәлди. Уларниң көпчилиги авул вә йезиларға орунлаштурулди. Шәһәрләрдики урушқичә болған турушлуқ өй проблемиси техиму кәскинләшти. Әл үчүн еғир болған мошу жилларди-му турушлуқ өй қурулуши давамлишивәрди. 1941–1945-жиллири умумий һәҗими 3 317 миң квадрат метр турушлуқ өй пайдилинишқа берилди.

2. Қазақстан – мәйдан арсенали. 1941–1945-жиллири жумһурийәт сабиқ СССРдики қоғушун (85%), мис (35%) еритиш, полиметалл вә мис рудилирини қайта ишләш бойичә йетәкчи орунни сақлап қалди. Разведка қилинған канларниң асасида металлни қайта ишләш, бейитиш вә еритиш орунлири селинди (Шәрқий Қоңырат молибден, Жезди марганец, Донской хромит канлири (рудниклири), Ақшатау молибден-вольфрам, Текели полиметалл, Өскәмән қоғушун-цинк комбинати вә б.). Мошу түпәйли Қазақстан Иттипақтики молибден вә марганец рудилириниң 60%ни, висмутниң 65%ни, полиметалл рудилириниң 80%қа йеқинини ишләпчиқарди. Шундақ қилип, Қазақстан 1941–1945-жиллардики Улуқ Вәтән урушида СССРниң наһайити чоң мәйдан арсеналиға айланди.

Қазақстан территориясиғә адәмләрни эвакуация қилиш қандақ қийинчилиқларни пәйда қилди?

Уруш вақтидики он оқниң тоққузи Қазақстанда ишләпчиқирилған қоғушундин қуюлди. 1941–1945-жиллири Чимкәнт вә Лениногор заводлирида 563 036 тонна қоғушун еритилди. Уруш қизип турған вақитта жумһурийәт қара металлургия саһасидики дәсләпки кархана – Ақтөбә ферроеритмилар заводи ишқа қошулди.

Уруш жиллирида жумһурийәтниң қара металлургияси утуқлуқ тәрәққий әтти. Донбассни фашистлар бесивалғанда, Қарағанда көмүр кани урушқа керәклик йеқилғуниң 65 пайизини ишләпчиқарди. Қарағанда ханчилири төрт жилда 34 млн тонна көмүр қазди. Мошу жиллири 4 йеңи нефть кани ечилди. Атыравда нефтьни қайта ишләш заводи селинди. Урушниң төрт жилида мәйданға 887,9 миң тонна нефть әвәтилди. Әнди жумһурийәт йеник санаәт мәһсулати бойичә Иттипақта РСФСРдин кейин иккинчи орунға чиқти. Қизил Армия жәңчилирини кийим-кечәк, йемәк-ичмәкләр билән тәминләштә жумһурийәтниң йеник вә озуқ-түлүк санаитиниң карханилири нурғун ишларни әмәлгә ашурди.

Әр кишиләр мәйданға елинип, бар еғирчилиқлар қериларға, аяллар билән балиларниң зиммисигә чүшти. Терик йетиштүрүш маһири **Шығанақ Берсиев** (һәр гектардин 202 центнер), атақлиқ гүрүч өстәргүчиләр **Ибырай Жақаев**, Ким Ман Сам, данлиқ зираәтләрдин мол һосул алғанлар М. Сатыбалдина, А. Дацкова, Н. Алпысбаеваларниң пидакаранә әмгәклирини атап өтүшкә әрзийду.

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. Чүшәнчиләрни мәнасиға қарап бағлаштуруңлар.

1.	Арқа сәп	А) мәмликәтниң қураллиқ күчлири билән ихтисадини уруш еһтияҗини тәминләш үчүн жүргүзүлидиған чарә-тәдбирләр
2.	Мәйдан	Ә) уруш һәрикәтлири болуватқан территория
3.	Мобилизация	Б) уруш һәрикәтлири болуватқан райондин жирақ, ичкәрки территория
4.	Арсенал	Ә) уруш һәрикити болуватқан йәрдин аһалини, санаәт орунлирини, һәрхил баһалиқ нәрсиләрни арқа сәпкә көчириш
5.	Эвакуация	Г) күч-қувәт, қурал-ярақ, оқ-дора, һәрбий җабдуқ қоймиси

2. Әхбаратларниң һәқиқәт яки ялған екәнлигини еniқлаңлар.

Иш орнида тәртип бузғанлар, карханилардин кетип қалғанлар 3 жилдин 7 жилғичә түрмигә соланди.	
Уруш жиллири жумһурийәт нефть ишләпчиқиришни 60%ғичә көпәйтти.	
Уруш жиллири Ақтөбә ферроеритма заводи ишқа қошулди.	
1945-жили 9-май Иккинчи дуния уруши аяқлашқан күн.	
14 қазақстанлиқ «Япония үстидин ғалибийәт қазанғини үчүн» медалиға сазавәр болди.	
1942–1943-жиллири Ақмола-Магнитогорск төмүрйол тармиғиниң қурулуши аяқлашти.	
Улуқ Вәтән уруши жиллири Қазақстан СССРниң чоң индустриялик территориясиғә айланди.	
Қазақстан территориясидә кан байлиқлириниң мол болуши жумһурийәтни стратегиялик җәһәттин әһмийәтлик қилди.	

Қазақстан әмгәкчилири өзлириниң шәхсий мәблиғидин мәйдан фондиға 4,7 млн сом ахча, 2 млн данә иссиқ кийим, 1600 вагон соға әвәтти.

Уруш жиллири рекордлуқ мәһсулат алған қандақ йеза әмгәкчилирини билисиләр?

Қурал-ярақ, машина, кийим-кечәк, озуқ-түлүкни мәйданға тез йәткүзүш мәхситидә қисқа муддәт ичидә Қандыағаш–Орск, Жамбул–Шолақтау, Талдықорған–Текели төмүрйол тармақлири селинди. Шуниң нәтиҗисидә хамәшия мәнбәлири санаәт мәркәзлири билән давамлашти. 1942-жили Алмутида қурулуши башланған вагон жөндәш заводи урушниң ахириға қәдәр пайдилинишқа берилди.

Уруш жиллири Қазақстан әһмийитиниң ешиши

Қурулушниң сүръәтлик тәрәққий етиши нәтиҗисидә Темиртау, Текели, Жезди, Шәрқий Қоңырат, Ақшатау, Макин охшаш йеңи шәһәрләр билән ишчилар поселкилири қәд көтәрди. Қазақстандики шәһәрләрниң сани 5кә, поселкиларниң сани 35кә көпәйди.

Өзәңлар туруватқан тәвәдин уруш жиллири мәйданға нурғун ярдәм көрсәткән пухраларни биләмсиләр? Улар тоғрилиқ доклад тәйярлаңлар.

Урушниң ахирқи жиллирида Қазақстан Жумһурийитиниң ишчилири фашизмдин зәрдап чәккән 45 наһийә билән 12 шәһәрни өзиниң ғәмхорлуғиға алди.

Қазақстан нефтиниңму әһмийити чоң болди. Ишләп турған «Ембанефть» трестиға 4 йеңи нефть кани, онлиған бурғилаш скважинилири қошулди. Гурьев нефть ишләпчиқириш заводи ишләшкә башлиди. Уруш жиллири жумһурийәт нефть ишләпчиқиришни 40%ғичә ашурди. Электр станцияләр системиси Шималий Қазақстан вә Қарағанда вилайәтлиридики энергетикиниң йеңи объектлири билән көпәйди.

Уруш жиллири, умумән, 460 завод, фабрика, кан, хаңлар билән айрим санаәт орунлири, жүмлидин 300гә йеқин эвакуация қилинған кархана селинди. Төмүрйол қурулуши давамлашти. 1942–1943-жиллири Мақат–Орск, Ақмола–Магнитогорск тармиғиниң қурулуши аяқлашти.

Жумһурийәттә танклар вә самолёт ясаш үчүн мәбләғ жиғиш һәрикити жүргүзүлди. 1941-жили күздә ПЛКЯИ (Пүткүлиттипақлиқ Ленинчи Коммунистик Яшлар Иттипақи) намидики танк колоннисини қурушқа мәбләғ жиғиш башланди. Қазақ хәлқиниң атақлиқ палвини, дуния чемпиони Қажымуқан Муңайтпасов шәхсий мәблиғидин фронтқа 100 миң сом өткүзди. Нәтиҗидә 1942-жили армия қазақстанлиқ комсомоллардин 45 йеңи танк алди. 1942–1943-жиллири хәлиқтин жиғилған мәбләғкә 10 танк колон-

Мунакимә

Жумһурийәт аһалиси немишкә мәйданға қолидин кәлгән ярдимини айимиди?

ниси, бирнәччә авиация эскадрильяси, торпедилиқ катерлар билән айрим самолётлар ясалди. *Уруш жиллири Қазақстан хәлқи һәрбий техника ясашқа 480,3 млн сом мәбләғ қошти.*

Мәмликәтниң мудапиә қудрити армияни кийим-кечәк, озуқ-түлүк билән тәминләш арқилиқму еniқланди. Уруш еһтияҗини қанаәтләндүрүшкә йеник вә озуқ-түлүк санаитиниң ишләпчиқириш орунлириму маслашти. Йеник санаәттә тикинчилик, тоқума, терә, аяқ кийим саһалири чапсан тәрәққий әтти. Уруш жиллири 500 йеқин дивизия солдатлириниң язлиқ кийим-кечиги, 70 дивизия шинельлар, 67 дивизия қишлиқ аяқ кийим, 59 дивизия иссиқ кийим, 25 дивизия қисқа жуга билән тәминләнди. Умумән алғанда, жумһурийәт санаәт ишләпчиқириши уруш жиллири 37% өсти. Бу нәтиҗиләр жанпидалиқ әмгәк түпәйли қолға кәлтүрүлди. Жумһурийәт индустриясиниң униңдин кейинки тәрәққияти, униң йеңи саһалириниң, болупму йетәкчи саһалириниң пәйда болуши Қазақстанни мәйданниң қудрәтлик арсеналиға, муһим ихтисадий районларниң биригә айландурди.

3. Әмгәкчиләрниң арқа сәптики пидакаранә әмгиги. Улуқ Вәтән уруши вақтида Қазақстанниң мәйданни йеза егилиги мәһсулатлири билән тәминләштики роли вә әһмийити өсти. Уруш жиллири Қазақстанниң йеза егилиги мәмликәткә урушқичә болған ахирқи бәш жилда ишләпчиқирилған мәһсулаттин артуқ мәһсулат тапшурди.

Малчиларму аянмай әмгәк қилди. *Уруш жиллири Қазақстан мәмликәтниң шәрқидики асасий чарвичилиқ базисиға айланди.* Уруш вақтида техникиниң йоқлуғидин миллионлиған баш мални йәм-чөп билән, болупму қишлиқ озуқниң қошумчә запаси билән тәминләш наһайити мурәккәп вәзипиләрниң бири болди. Қазақстанниң колхозлири, МТСлар вә совхозлар мәйдан еһтияҗи үчүн 7 416 трактор (асасән йеңиси), 110 миң илқа әвәтти.

Уруш жиллири елимиздә чарвичилиқ саһасиниң әһвали қандақ еди?

Уруш жиллири озуқ-түлүк санаити мәһсулатлирини ишләпчиқириш жуқури сүрәт билән тәрәққий әтти. Әмгәккә ярамлиқ әр кишиләрниң асасий қисми мәйданға кәтти. Санаәттики аялларниң үлүши 50%, йеник вә озуқ-түлүк санаитидә 80–90% ни тәшкил қилди. Һәрбийгә чақириш йешиғичә болған балилар билән яшларниң үлүши Қазақстандики пүткүл ишчиларниң 35–40% ни тәшкил қилди. Әмгәк интизами күчийип, иш күни узартилди, мутәхәссисләр алмишиши чәкләнди, 11 саатлиқ 6 күнлүк иш һәптиси жарий қилинип, қошумчә дәмелишлар елип ташланди. Тәртип бузғанлар, карханидин кетип қалғанлар 5 жилдин 8 жилғичә түрмә жазасиға кесиләтти. Ихтисатни башқуруш һәрбийләштүрүлди, апәтлик хизмәтләр, йемәк-ичмәкни карточкилиқ система билән бөлүш жарий қилинди.

Қазақстан Улуқ Вәтән уруши жиллирида

Қазақстанлиқ жәңчиләрниң мәйдандики қәһриманлиғи	– 20дин ошуқ атқучлар дивизияси вә башқиму қошунлар қурулди. – 1942-жилниң 1-январиғичә Қазақстандин армия қатариға 300 миңға йеқин адәм чақиртилди. – Уруш вақтида мәйданға Қазақстандин 1 млн 200 миңдин ошуқ адәм чақиртилған.
Қазақстан ихтисадини уруш әһвалиға маслаштуруп, қайта қуруш	– Қазақстан территориясигә 142 чоң санаәт мәһкимиси орунлаштурулди. – Дәсләпки бир жилниң өзидә (1941-ж.) 25 кан вә хаң, 11 бейитиш фабрикиси, 19 йеқи көмүр хеқи, 4 йеқи нефть кани ишқа қошулди. – Улуқ Вәтән урушида етилған 10 оқниң 9и Қазақстанниң қоғушунидин қуюлди.
Әмгәкчиләрниң арқа сәптики пидакаранә әмгиги	– Қазақстан колхоз вә совхозлири мәйдан еһтияжи үчүн 7416 трактор, 110 миң илқа, 30,8 млн пут ашлиқ, 15,8 млн пут гөш, 11 млн пут сүт әвәтти. – Хәлиқтин жиғилған мәбләғкә 10 танк колонниси, бирнәччә самолёт вә кемиләр ясалди.

Қазақстан уруш жиллири мудапиә мутәхәссислирини тәйярлашниң мәркизи болди. Жумһурийәттә мәйданға йеқин шәһәрләрдин көчирилгән һәрбий училищелар орунлаштурулди. Улуқ Вәтән уруши тарихиниң атақлиқ сәһипилириниң бири – Қизил Армия үчүн тағ атқучлирини тәйярлайдиған мәхсус мәктәпниң Алмутиға йеқин йәрдә ечилиши еди. Шималий Тянь-Шань тағлириға орунлашқан бу мәктәпниң абройи билән әһмийити наһайити жуқури болди. Сталинград жәңидин кейин, барлиқ мәйданларда һуҗумлар башланған вақитта мәктәпкә тағ атқучлирини көпләп тәйярлаш тапшурулди. Дәсләп чақирилиш йешиғичә болған яш өсмүрләр, кейинирәк мәйдандики офицерлар, һәтта Карпаты, Судет, Трансильвания Альписи вә б. тағлиқ наһийиләргә әвәтилидиған қисимлар оқутулди.

Қазақстанниң ишчи күчиниң хелә қисмини мәхсус көчүп кәлгәнләр тәшкил қилди. Уруш башланған вақитта, улардин Әмгәк армиялири қурулди. Униң тәркивидә 700 миңдин ошуқ (200 миңи қазақлар) адәм болди. Еғир әмгәк арқилиқ Қазақстан ихтисади СССРниң Иккинчи дуния урушидики ғалибийитини тәминләшкә өзиниң мунасип үлүшини қошти.

4. Иккинчи дуния урушиниң ғалибийәт билән аяқлишиши. Немис басқунчилирини кеңәш йеридин қоғлиған Кеңәш Иттипақиниң Қураллиқ Күчлири дуниявий тарихий миссияни – Европини Гитлер истиласидин азат қилишни әмәлгә ашурушқа кириштi. Румыния билән Болғарияни азат қилиш жәңлиригә 387-қазақстанлиқ атқучлар дивизияси қатнашти. Югославиядә 73-гвардиячи дивизия урушти. Улуқ Вәтән урушиниң чоң, һәл қилғучи операцияси – Берлинни елишқа 150-атқучлар дивизияси қатнашти. Жәң қизиватқан вақитта, лейтенант Р. Қошқарбаев, қатардики жәңчи Г. Булатов, кичик сержант М. Еремин тиккән қизил туғ рейхстаг үстидә йәлпүлдәп турди.

Иккинчи дуния уруши қандақ хуласә билән аяқлашти?

Фашизм билән болған урушни ғалибийәт билән аяқлаштурған Қазақстан жәңчилири Квантун армияси билән болған жәңләргиму қатнашти. Көрсәткән әрлиги вә қәһриманлиғи үчүн 2027 қазақстанлиқ орден вә медальлар билән мукапатланди, жүмлидин 14и – «Кореяни азат қилғини үчүн», 234и – «Япония үстидин ғалибийәт қазанғини үчүн» медалиға сазавәр болди.

Ғалибийәт күнини армия қатарида болған, Қазақстанда қурулған 12 дивизия, 3 атқучлар, 1 артиллерия, 1 миномет, 2 авиация полки, башқиму бирнәччә һәрбий бөлүмчиләр қарши алди. Қәһриманларчә урушқан көплигән қазақстанлиқлар Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани унваниға еришти. Б. Момышулы, Б. Бейсекбаев, Х. Доспанова вә б. қазақстанлиқ қәһриманлар уруштин кейинки вақитта мукапатланди.

Қазақстанлиқ қошунлар Ленинградни қоғдашқа, Сталинград йенидики, Курск доғисидики жәңләргә, Днепрдин өтүш вә Украина, Белоруссия, Молдова һәм Балтиқ әллирини, Европа хәлиқлирини фашист зулмидин азат қилиш жәңлиригә қатнашти.

1945-жили 8-майда Потсдамда гитлерчи Германия шәртсиз тәслим болғанлиғи тоғриилқ Актқа қол қойди. 9-майда Улуқ Вәтән уруши ғалибийәт билән аяқлашти. Шу жилниң 2-сентябридә америкилиқ «Миссури» линкориниң бортида милитаристик Японияниң шәртсиз тәслим болғанлиғи тоғрилиқи Актқа қол қоюлди. Японияниң **тәслим болуши билән** *Иккинчи дуния урушиму аяқлашти.*

? 1. «Уруш жиллири Қазақстанға көчирилгән завод-фабрикилар жумһурийәтниң урбанизация жәрияниға тәсирини тәккүзди». Бу пикиргә мунасивәтлик оюңлар қандақ? 2. Улуқ Вәтән урушиниң дәсләпки жиллири завод вә фабрикиларниң Қазақстанға көчирилишиниң кам дегәндә 3 сәвәвини көрситиңлар. 3. Һазирқи таңда қазақстанлиқ арқа сәп әмгәкчилириниң ғалибийәткә қошқан үлүшигә мунасивәтлик баһаси берилгәнму? 4. «Арқа сәп әмгәкчилириниң ғалибийәткә

қошқан үлүши мәйданда жүргән һәрбийләрниң үлүшидин кам болмиди» дегән пикиргә қошуламсиләр? 5. Жумһурийәт һәрбийгә елинған ишқа ярамлиқ пухраларниң орниға ишчи күчи мәсилисини қандақ һәл қилиши мүмкин еди?

Арсенал – қурал-ярақ, оқ-дора, һәрбий жәбдуқ қоймиси.

Ресурс – мәнбә, мәмликәтниң түгимәс мәнбәси.

Шәртсиз тәслим болуш (капитуляция) – мәғлубийәткә учриған урушуватқан дөләтниң қураллиқ қаршилиқни тохтитиши вә ғалибийәт қазанған дөләткә қураллиқ күчлирини тапшуруши.

Эвакуация – көчириш, уруш вақтида карханиларни арқа сәпкә көчириш.

Жақаев Ибрай (1891–1981) – атақлиқ гүрүч өстәргүчи. Гүрүч өстүрүшниң «Жақаев агротехникиси» дәп атилидиған усулини жарий қилған.
Берсиев Шығанақ (1881–1944) – атақлиқ терик өстәргүчи. 1943-жили терикниң һәр гектаридин 20 центнердин һосул алди.

Чимкәнтниң М. И. Калинин намидики Ленин орденлиқ қоғушун заводиниң коллективи өткүзгән митингниң қарари

1941-жил 22-июнь

Вәтинимизгә фашистик Германияниң қарақчилиқ билән һуҗум қилиши тоғрилиқ йолдаш Серикбаевниң хәвирини тиңшап, М.И. Калинин намидики Ленин орденлиқ қоғушун заводиниң коллективи һөкүмитимизниң Кеңәш Иттипақиға фашистик Германияниң һуҗумиға бағлиқ болуши мүмкин еғирчилиқлар үчүн барлиқ жавапкәрлик фашистик Германия һөкүмитигә жүклинидиғанлиғи тоғрилиқ билдүрүшини қоллап-қувәтләйду.

Биз өзимизгә урушни аҗиз әлләрни қисмән йеңишкә бағлиқ номустин мәһрум болған Германияниң қанхор князьлири топиниң теңип олтарғинини яхши билимиз.

Биз шанлиқ Қизил Армиямизниң, Һава вә Һәрбий-Деңиз Флотимизниң һәддидин ашқан тәҗавузға қахшатқуч зәрбә беридиғиниға шәк кәлтүрмәймиз.

Биз һөкүмәтниң һәрқандақ тапшурмисини орунлашқа тәйяр һәқиқий патриотлар сүпитидә һәммимизниң бир кишидәк һөкүмитимизни, өзимизниң Коммунистик партияни, өз Вәтинимизни қоғдашқа чиқидиғинимизға ишәндүримиз. Биз барлиқ ишчиларни уюшчанлиққа, тәртип вә интизамға чақиримиз.

Биз һәддидин ашқан фашист иштлирини ужуқтуруш үчүн һазир қоғушунниң қанчилик муһим екәнлигини чүшинимиз. Шуңлашқа биз заводимизниң

бурунқидинму яхши ишләп, һөкүмитимиз қанчилик қоғушун тәләп қилса, шунчилик бериш үчүн өзимизниң әмгигимизни, билимимизни, керәк болса, һаятимизниму қийимиз.

Биз дүшмән үстидин ғалибийәт қазинидиғинимизға ишинимиз, чүнки һәқиқәт бизниң тәрипимиздә. Кеңәш хәлқи һөкүмитимиз билән Коммунистик партия әтрапиға илгәрки вақитлардикидәк пухта топлашмақта.

Дүшмән уҗуқтурулиду.

Бизниң улуқ Кеңәш Иттипақи яшисун!

Бизниң шанлиқ Қизил Армия, Һәрбий-Деңиз вә Һава Флоти яшисун!

«Правда Южного Казахстана» гезити. 1941, 23-июнь.

? Завод коллективини қандақ мәхсәт өз ара зич бағлаштуриду?

Тест тапшуруқлири

1. Уруш жиллири Қазақстан иттипақтики ишләпчиқирилған қоғушунниң ... пайизини бәрди:

А) 35%
Ә) 90%
Б) 50%
В) 45%
Г) 85%

2. Уруш жиллири Қазақстан хәлқиниң һәрбий техника (танк колоннилири билән авиация эскадрильялирини) ясашқа жиққан мәблә́ғ миқдари:

А) 480,3 млн сом
Ә) 515 млн сом
Б) 392,5 млн сом
В) 420 млн сом
Г) 500 млн сом

3. «Япония үстидин ғалибийәт қазанғини үчүн» медалиға сазавәр болған қазақстанлиқларниң сани:

А) 14
Ә) 345
Б) 156
В) 500гә йеқин
Г) 234

§33–34. Улуқ Вәтән уруши жиллиридики Қазақстан мәдәнийити

Тәтқиқат соали: **Уруш жиллиридики Қазақстанниң мәдәний мувәппәқийәтлири қандақ болди?**

Бүгүнки дәрисимиздә уруш жиллиридики сәнъәт билән әдәбиятниң хәлиқ роһини көтириштики маһийитигә баһа беримиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Кинематография Патриотизм	Кинематография Патриотизм	Кинематография Вәтәнпәрвәрлик	Cinema Patriotism

Мавзуға чиқиш:

1. Сүрәт қәйәрдә чүширилгән?
2. Сүрәттин немини байқидиңлар?

1. Пән вә мәдәнийәт – мәйданға. Улуқ Вәтән урушидики ғалибийәткә Қазақстанниң мәдәнийәт әрбаплириму чоң һәссә қошти. Пән вә сәнъәт адәмлириниң иҗадий паалийити мәйдандики кеңәш әскәрлириниң қәһриманлиғи, ишчилар вә колхозчиларниң арқа сәптики шанлиқ ишлири охшаш Улуқ Вәтән урушиниң қәһриманлиқ тарихида өзигә хас парлақ из қалдурди. *Бу дәвирдики әдәбиятниң асасий мавзуси* – **вәтәнпәрвәрлик**, *Вәтәнни қоғдашқа бағишлиниду. Ә. Тәжибаевниң шеирлири, З. Шашкин, Қ. Аманжолов, Ә. Сәрсенбаевларниң әсәрлири көпчиликкә тонулди*. Бирқатар язғучи вә шаирлар қолиға қурал елип, Вәтәнни һимайә қилиш урушиға атланди. А. Жумағалиев, Б. Булқышев, В. Чугунов урушта қәһриманларчә қаза болди. Урушниң дәсләпки күнлиридин башлапла 90гә йеқин шаир вә язғучи мәйданға кәтти. Улар мәйдандики җәңчиләргә қәһриманлиқ үлгисини көрситип, уларни өзлириниң иҗадийити билән дүшмәнгә

Уруш жиллири мәйдандики жәңчиләргә мәдәний хизмәт қилидиған бригадилар немә сәвәптин көпләп қурулди?

қарши урушқа роһландурди. Уларниң қатарида Д. Снегин, Д. Әбилев, Ж. Саин, Қ. Әбдиқадыровлар болди. Уруш жиллири талантлиқ яшлар Ж. Молдағалиев, Ә. Нурпейисов, С. Мәуленов, Б. Момышулы әдәбиятқа жәңгивар роһ, иҗадий интилиш бәрди. Кеңәш хәлқиниң әхлақий-сәясий бирлигини күчәйтиш ишиға **Ғ. Мүсрепов, Ғ. Мустафин, С. Муқанов, М. Әвезов, Т. Жароков** охшаш қазақ бәдиий проза вә поэзия маһирлири жанпидалиқ билән әмгәк қилди.

Қазақстан сәнъәт маһирлириниң бригадилири мәйданға атланди. Мошундақ 11 бригада мәйданда болуп, 870 концерт қойди. Госпитальларда, чақириш пунктлирида, һәрбий бөлүмчиләрдә, чегара заставилирида 15 миңдин ошуқ концерт бәрди. Хәлиқ артиси, Халық Қаһарманы *Роза Тәжибай қизи Багланова* уруш жиллирида концертлиқ бригада тәркивидә болуп, мәйдандики жәңчиләрниң алдида нахша ейтип, һүнирини көрсәтти. Униң репертуарида сабиқ СССР вә чәт әл хәлиқлириниң (моңғол, чех, венгер, хитай, корей, һинд, швед вә б.) нахшилири болди. Умумән, концертлиқ тәшкилатлар 36,5 миң концерт қоюп, уларни 9 миллиондин ошуқ тамашибинлар көрди. Алмутида Мәркизий бирләшкән киностудия «Икки жәңчи», «Мәйдан», «У Вәтинини қоғдайду», «Күт мени» вә башқиму миллионлиған адәмләрниң инсаний шәкиллинишигә, уларни вәтәнпәрвәрликкә тәрбийиләшкә чоң тәсир қилған, адәмләрни ғалибийәткә үмүтләндүргән әҗайип киноларни чүшәрди. Уруш жиллирида Қазақстанда

Қазақстан сәнъәт маһирлириниң мәйдан жәңчилиригә концерт қоюши

миллий бәдиий тәсвирий сәнъитиниң тәрәққиятиға чоң һәссә қошқан Украина, Белоруссия, Ленинград вә Москвадин кәлгән рәссамлар ишлиди.

Уруш жиллирида жумһурийәт алий оқуш орунлириниң сани ашти. 1943-жили Чәт әл тиллири педагогикилиқ институти, Чимкәнт қурулуш материаллири технологиялик институти, 1944-жили Алмутида Консерватория вә Қазақ дөләт қизлар педагогикилиқ институти ечилди. Бу оқуш орунлириниң илмий-педагогикилиқ кадрлирини көчирилгәнләр, репрессиягә учриған алимлар билән педагоглар тәшкил қилди. Улуқ Вәтән уруши жиллирида Алмута Кеңәш Иттипақиниң мәдәний-ихтисадий мәркәзлириниң бири болуп һесапланди. Алмутида 15 алий оқуш орни билән техникумлар, 20гә йеқин илмий-тәтқиқат институтлири болди. Урушқичә болған 20 алий оқуш орниниң қатариға 4 йеңи алий оқуш орни қошулуп, униңда оқуйдиғанларниң сани 15 миңғичә көпәйди.

2. Қазақ хәлқиниң музыка мәдәнийити вә театри. Қазақ хәлқи музыка мәдәнийитидә чоң мувәппәқийәтләргә еришти. Қазақстан композиторлири 300дин ошуқ музыкилиқ әсәрләр: оперилар, симфонияләр, һәрбий-вәтәнпәрвәрлик нахшиларни язди. Уруш жиллирида опера сәнъити тәрәққий әтти. 1942-жили Е. Брусиловскийниң «Гвардия, алға!», 1944-жили А. Жубанов билән Л. Хамидиниң «Абай» оперилири қоюлди. Уруштин кейинки жилларда Е. Брусиловский билән М. Төлебаевниң «Амангелди», А. Жубанов билән Л. Хамидиниң «Төлеген Тоқтаров», М. Төлебаевниң «Биржан–Сара» оперилири йезилди. 1949-жили мошу опериниң муәллиплиригә вә асасий партиясини иҗра қилғучиларға СССР Дөләт мукапатлири тапшурулди.

Издиниңлар

Қазақ театрлири уруш жиллири қандақ қоюлумларни тәйярлиди?

1940-жили «Баһар» намлиқ дәсләпки қазақ балети қоюлди. Уруш жиллирида Қазақ музыкилиқ театриниң балетиға Г. Березова рәһбәрлик қилип, сәһнидә дунияға тонулған артистлар һүнәр көрсәтти. 1942-жили июньда Г. Уланова Алмутида дәсләпки қетим театр сәһнисигә чиқти.

Жумһурийәттә йеңи театрлар ечилишқа башлиди. Уруш һарписида Қизилордида Корей музыкилиқ драма театри, әнди 1944-жили Алмутида Балилар вә яш өсмүрләр театри уюштурулди. Қазақ театри академиялик театрға айланди, бирқатар актерлар жумһурийәтниң хәлиқ вә хизмәт көрсәткән артистлири атақлирини алди. Вилайәтлик вә бәдиий сәнъәткарлар театрлириниң сани көпәйди. Ш. Айманов, С. Қожамқулов, Е. Өмирзақов, К. Қармысов, Х. Бөкеева кәби артистлар хәлиққә тонулди, И. Ноғайбаев, Н. Жантөрин вә б. актерлиқ сәнъәт йолини башлиди.

3. Қазақ әдәбияти. Уруштин кейинки жиллар Қазақстан кеңәш әдәбиятиниң гүлләнгән дәври болди. Д. Әбилев, Ә. Сәрсенбаев, М. Әвезов,

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. Уруш жиллиридики шаир-язғучилар билән сәнъәт әрбаплириниң иҗтимаий-мәдәний һаяттики ролиға баһа бериңлар.

Шаир-язғучлар	Артистлар	Композиторлар

2. Уруш жиллиридики қазақ мәдәнийитигә иҗабий яки сәлбий тәсир қилған амилларни атаңлар.

Қазақ әдәбияти	
Театр, музыка	
Кино сәнъити	

Қазақстанлиқ рус язғучилириниң әмгәклиридә қандақ мавзулар орун алди?

Ғ. Мүсрепов, С. Муқанов, Ә. Шәрипов, Ә. Әбишев, Ғ. Мустафин қазақ кеңәш әдәбиятиниң тонулған устилириға айланди. Әдәбий жанр түри көп болғини билән, мавзуларни таллаш даириси чәкләнди. Бәдиий сәнъәт вә әдәбиятни йеңилимақ болған сәнъәт адәмлириниң иҗадийитигә чәк қоюлди. 20–30-жиллардики репрессиягә учрап, синипий методологиягә асасланған әдәбият социалистик қурулушниң пәқәт яхши тәрәплирини, хәлиқниң социалистик иҗадий һаятини, хәлиқләр достлуғини, йеңи җәмийәтлик мунасивәтләрни тәсвирлиди.

Улуқ Вәтән уруши жиллирида ақин **Җамбул Җабаев** хәлиқни ғалибийәткә қизиқтурди. «Ленинградлиқлар балилирим» шеири дүшмән қоршавида қалған қәһриман шәһәрниң қоғдиғучилириға жуқури поһ, ишәшлик интилиш бәрди. «Өтеген батур», «Сураншы батур» дастанлирида хәлиқниң батур оғланлириниң ярқин қияпити тәсвирләнди. Җамбулниң әсәрлири дунияниң қириқтин ошуқ тилиға тәржимә қилинған.

Қазақстанлиқ рус язғучиси Д.Ф. Снегинниң (1912–2006) Улуқ Вәтән уруши жиллирида йезилған «Жиллар», «Адаләтлик» шеирий топламлири билән «Никита Огнивцев», «Жирақтики чоққида» поэмилирида җәңчиләрниң қәһриманлиғи, бай ички дунияси тоғрилиқ ейтилиду. Язғучи

И.П. Шуховниң «Вәтән», «Мәйдандики армия» романлирида хәлиқләр достлуғи, вәтәнпәрвәрлик роһ һәққаний тәсвирләнди.

4. Қазақ киноси. Урушқичә болған вақитта қазақ киносиму шәкилләнди. 1934-жили «Союзкинохроника» трестиниң қазақстанлиқ базиси асасида Алмута кинохроника студияси қурулди. *1938-жили «Ленфильм» киностудиясидә қазақстанлиқ* **кинематографистларниң** *дәсләпки бәдиий фильми – «Амангелди» чүширилди.* Амангелди батурни сәһнә маһири Е. Өмирзақов ойниди. 1941-жили Москва вә Ленинград киностудиялири Қазақстан пайтәхтигә көчирилди, улар Алмута бәдиий фильмлар киностудияси билән бирлишиип, көплигән фильмларни чүшәрди. Уларниң қатариға «Икки жәңчи», «Илья Муромец» вә б. фильмларни ятқузушқа болиду. Улуқ Вәтән уруши жиллирида А.Н. Толстой, С. Маршак, язғучилар М. Зощенко вә К. Паустовский, «Степа тағиниң» муәллипи вә атақлиқ кинорежиссер Н. Михалковниң дадиси С. Михалков, атақлиқ режиссер С.М. Эйзенштейн, атақлиқ актерлар Н. Черкасов, М. Жаров, Л. Орлова, М. Ладынина, Н. Крючков, Б. Андреевлар Қазақстан пайтәхтидә туруп, паалийәт елип барди. 1945-жили Алмута бәдиий фильмлар киностудияси тунҗа қетим өзиниң күчи билән «Абай нахшиси» фильмини чүшәрди. «Мосфильм» вә «Ленфильм» киностудиялири бөлүмчилириниң Алмутида болуши қазақ кино сәнъитиниң тәрәққиятиға чоң тәсир қилди.

Дәсләпки қазақ кинофильмлирини көрдүңларму?

1. Уруш жиллирида сәнъәт маһирлири қандақ хизмәт қилиши мүмкин еди? 2. Шаир-язғучиларниң әсәрлири қандақ йөнилиштә көпәйди? 3. «Уруш ховпи билән Қазақстанға көчирилгән киностудияләр қазақ кинематографиясиниң тәрәққиятиға сәвәпчи болди» дегән пикирни 3 мисал арқилиқ дәлилләңлар. 4. Мәдәнийәт уруш жиллиридиму җәмийәтлик һаятниң ажралмас қисми болуп қалидиғанлиғини чүшәндүрүңлар. 5. Уруш жиллири завод-фабрикилар билән биллә көчирилгән хәлиқләр билән йәрлик аһалиниң мәдәний арилишиши немигә елип кәлди?

Кинематография – кинофильмларни чиқириш вә уни көпчиликкә көрситиш иши билән шуғуллинидиған сәнъәтниң аммивий түри.
Патриотизм, вәтәнпәрвәрлик – адәмниң Вәтинигә, туғулған елигә, униң тарихи билән тилиға, урп-адити билән мәдәнийитигә муһәббити.

Җабаев Җамбул (1846–1945) – қазақ хәлиқ поэзиясиниң жир намайәндиси.
Мүсрепов Ғабит (1902–1985) – Қазақстанниң хәлиқ язғучиси, Социалистик Әмгәк Қәһримани, Қазақ ССР ПАниң академиги, қазақ әдәбиятиниң асасини салғучилириниң бири.

Мустафин Ғабиден (1902–1985) – язғучи, журналист, җәмийәт әрбаби, Қазақстанниң хәлиқ язғучиси, Қазақ ССР Пәнләр академиясиниң мухбир-әзаси.
Муқанов Сәбит (1900–1973) – Қазақстанниң хәлиқ язғучиси, җәмийәт әрбаби, қазақ кеңәш әдәбияти асасини салғучилириниң бири.
Әвезов Мухтар Омарханоғли (1897–1961) – Қазақстанниң хәлиқ язғучиси, җәмийәт әрбаби, Қазақ ССР ПАниң академиги, филология пәнлириниң доктори, профессор, Ленин вә СССР Дөләт мукапатлириниң саһиби.
Төлебаев Муқан (1913–1960) – атақлиқ композитор, СССР хәлиқ артиси, Қазақ ССРниң хизмәт көрсәткән сәнъәт әрбаби.

1. 22 ИЮНЬ, 1941—ЖИЛ

Қириқ бирниң жигирминиң иккиси,
Түни қисқа, күни узақ июньниң.
Әшу күни тохтап әлниң күлкиси,
Оти янди уруш дегән қуюнниң.

Әшу күни ғәлитила күн патти:
Гоя тәрләп, чарчиған ат сағриси.
Аниларни, гөдәкләрни қахшатти,
Шум урушниң һеч сақаймас яриси.

Өлди атам, икки акам ширғуран,
Иним өксүп, анам қахшап бечарә.
Етим өлди, һарвам сунди, мән жумран
Мән сәбидим, зар жиғлидим – нә чарә!

Йә моласи, йә теши йоқ, йә қәбри,
Күл боп учуп, көккә тозуп кәткәндәк.
Яв көксигә нәйзә кәби санчилип,
Ямғур болуп йәргә сиңип кәткәндәк.

Әр йәттиммән, әркиликни билмәстин,
Шу кәткәнчә үч қираним қайтмиди.
Хошлашқан күн кәтмәс һели һеч әстин,
Шундин бери таңму күлүп атмиди.

Уруш пүтүп қуяш күлди асманда,
Пүркәвалди гүлләр дала-идирни.
Бәлким уруш болмиғанди шу чағда
Язмас едим көз йешимда шеирни.

Ривайәт боп кәтти бүгүн шу күнләр,
Сия әмәс йезилғандәк қан билән.
Майниң беши, июнь айниң ахири
Томуздиму тоңлап муздәк қатимән.

Туманбай Молдағалиев. Чақириду баһар. Шеирлар. – Алмута, 2003, 148-бәт.

Әхмәтҗан Исрапилов тәрҗимиси

2. КӨТӘКЛӘР

Орман ара
Турар мискин
Көтәкләр.
Җуда болған
Путақ-қолдин
Нака җәңчи қәби
Мәйүс көтәкләр.
Жүрәк әнсиз соқмақта,
Ләвләр аҗиз мидирлап.
Уруш немә? –
Сөзләп берәй дегәндәк.
Үнсиз жиғлар
Көтәкләр.

Сырбай Мәуленов. Жирақ кетип баримән. Шеирлар. – Алмута, 2003, 61-бәт.

Әхмәтҗан Исрапилов тәрҗимиси

Шаирларниң шеирлирида уруш һәсрити қандақ тәсвирләнгән?

Тест тапшуруқлири

1. 1940-жили қоюлған дәсләпки қазақ балети:

А) ««Биржан–Сара»
Ә) «Абай»
Б) «Мәйдан»
В) «Баһар»
Г) «Амангелди»

2. Алмута кинохроника студиясидә уюштурулған қазақ хәлқиниң дәсләпки бәдиий фильми:

А) «Амангелди»
Ә) «Җамбул ата»
Б) «Икки җәңчи»

В) «Абай нахшиси»
Г) «Илья Муромец»

3. 1944-жили ечилған оқуш орни:

А) Чәт әл тиллири педагогикилиқ институти
Ә) Чимкәнт қурулуш материаллири технологиялик институти
Б) С.М. Киров намидики қазақ дөләт университети
В) Алмута медицина институти
Г) Қизлар педагогикилиқ институти

§35–36. Қазақстан территориясигә мәҗбурий көчирилгән милләтләр

Тәтқиқат соали: **Қазақстан қандақ депортацияләнгән хәлиқләрниң өлкисигә айланди?**

Бүгүнки дәрисимиздә Жирақ Шәриқ, Едил бойи вә Кавказ хәлиқлириниң Қазақстанға йәр ағдурулуш алаһидиликлирини тәһлил қилимиз. Демографиялик өзгиришләрниң сәвәплири вә ақивәтлирини еniқлаймиз.

Тирәк сөзләр:

Қазақчә	Русчә	Уйғурчә	Инглизчә
Депортация Этнос Репатриация	Депортация Этнос Репатриация	Депортация Этнос Репатриация	Deportation Ethnos Repatriation

Мавзуға чиқиш:

1.Сүрәттә қандақ вақиә тәсвирләнгән?
2. Башқа милләтләр немишкә Қазақстан территориясигә мәҗбурий көчирилди?

1. Йәр ағдурушниң сәвәплири вә башлиниши. Кеңәш һакимийити «хәлиқ дүшмәнлирини» йоқитиш биләнла тохтап қалмай, бәлки пүтүнсүрүк этникилиқ бирләшмиләрни өзлириниң туғулуп өскән

Ойлиниңлар

Немишкә йәр ағдурушниң дәсләпки қурванлири корейлар болди?

йәрлиридин мәҗбурий көчәрди. Террорлуқ усулларни кәң қолланди. Мәҗбурий көчириш җәрияни 1920-жиллардин башланған еди. Хәлиқләрни тарихий маканидин мәҗбурий йәр ағдурушиға этнослуқ вә иҗтимаий-синипий бәлгүләр, сәясий мәнпәәт асас қилип елинди. 1920–1930-жиллири СССРниң мәркизий наһийилиридин Сибирьға, Мәркизий Азиягә, Қазақстан территориясигә һәрхил топлар билән этнос вәкиллири аммивий көчирилди. 1936-жили Кеңәш Иттипақиниң ғәрбий регионидин 45 миңчә поляк вә украинлар Қазақстанға көчирилди. Уларға «хәлиқ дүшмәнлири», «сәлбий элемент», «ишәнчсиз хәлиқләр», «җасус» вә б. сахта әйипләр теңилди. Шуниң билән биллә, йәр ағдурушниң йәнә бир сәвәви – мәмликәт территориясиниң аһали аз орунлашқан йәрлирини өзләштүрүш болди.

Мәҗбурий йәр ағдурушниң қурванлириниң бири – Жирақ Шәриқтики кеңәшлик корейлар. 1937-жили Қазақстанға бу этносниң 100 миңдин ошуқ вәкили көчирилди. 1940–1941-жиллири 200 миңға йеқин поляк Қазақстан территориясигә орунлаштурулди. Бу йәрдә дөләт чегарисиниң бехәтәрлигини тәминләш дегән сәвәп асас қилип елинди.

2. Йәр ағдурушниң бериши. 1941-жили август ейида СССР Алий Кеңиши Президиуминиң «Едил яқисида яшайдиған немисларни көчириш тоғрилиқ» пәрмани чиқти. Мошу пәрманға мувапиқ Едил бойидин 1 млн 120 миңға йеқин немис аһалиси көчирилип, униң 440 миңи Қазақстан территориясигә орунлаштурулди. Немислар бузғунчилиқ вә җасуслуқ һәрикәтләргә қатнашти дәп әйипләнди. Немис автономиялик вилайити йоқитилди. Улар асасән Ақмола, Шималий Қазақстан вә Павлодар вилайәтлиригә көчирилди.

Дунияда СССРдин башқа мәмликәттә хәлиқни мәҗбурий йәр ағдуруш җәрияни болдиму?

1943–1944-жиллири басқунчиларға ярдәмләшти дәп әйипләнгән Шималий Кавказ хәлқиму йәр ағдурулди. Уларниң ичидә Қазақстанға депортацияләнгән қарачайлар 45,5 миң адәм, балқарлар 25 миң, чечәнләр билән ингушлар 406 миң болди. Шундақла Қазақстанға қалмақлар, иранлиқлар, қирим татарлири, түрк-месхетлар, греклар вә б. көчирилди.

1936–1943-жилларда җумһурийәткә барлиғи болуп 1 млн 250 миң адәм мәҗбурий депортацияләнди. Уруш жиллирида бесивелинған территорияләрдин эвакуация қилинған хәлиқ билән қошуп һесаплиғанда 1 млн 740 миң адәм көчирилди.

3. Мәхсус көчирилгәнләрни орунлаштуруш вә уларниң һоқуқ әһваллири. Йәр ағдурулған хәлиққә *мәхсус көчирилгәнләр* мәртивиси берилди. Адәмләрниң бесим көпчилиги орунлишидиған йеригә баридиған

Мәҗбурий көчирилгән корей балилири

йолда ачарчилиқ вә соғдин, шундақла ағриқтин өлди. Болупму әмгәккә ярамсиз қерилар, нака адәмләр вә кичик балилири бар аилиләр азапланди, уларниң арисида өлүмгә дучар болғанлар көп болди.

Мәхсус көчирилгәнләр немишкә жиддий назарәткә елинди?

Мәхсус көчүп кәлгәнләр турушқа яримайдиған беналарға, бирази язлиқ чедирларда орунлаштурулди. Уларниң иссиқ кийимлири билән аяқ кийимлири, йемәк-ичмәклири йетишмиди. Жуқумлуқ ағриқларниң тарилиши нурғун орун алди.

Мәхсус көчириш тәртиви әркин меңишни чәклиди. Қачқини үчүн 20 жилғичә болған муддәткә жазани өтәш жинаий жавапкәрлик бәлгүләнди. Мәхсус көчирилгәнләр һоқуқ қоғдаш органлириниң һесавида турди, униңда аилә тәркивидики һәрқандақ өзгиришләр тоғрилиқ хәвәрлинәтти. Әхлақий вә мәиший қийинчилиқларға қаримастин, көчирилгәнләр йәрлик аһалиниң қоллап-қувәтлишигә еришти. Қазақ хәлқи мәхсус көчүп кәлгүчиләрни өйлиригә турушқа рухсәт қилди, улар билән ахирқи бир парчә ненини бөлүшти. Қазақ хәлқи уларни иллиқ қобул қилип, меһрибанлиқ көрсәтти. Өй, йемәк-ичмәк, кийим-кечәк жәһәттин ярдәмләшти. Тәқипләшкә учриған хәлиқ вәкиллири қазақ йеридә иккинчи Вәтинини тапти. Шуларниң бири атақлиқ язғучи **Герольд Бельгер** Шималий Қазақстандики Есил дәрияси қирғиғиға орунлашқан кичик

Герольд Бельгер

йезиға көчирилгән немис аилисидә өсти. Мәхсус көчирилгәнләр әмгәк армиясигә чақирилатти. Улар Орал вә Сибирьниң стратегиялик әһмийити бар қурулуш объектлирида ишлиди. Қазақстанда әмгәк армиясигә қатнашқучиларниң ишчи күчи тағ-кан қезиш вә нефть ишләпчиқириш карханилирида, төмүрйол қурулушида пайдилинилди. Әмгәк армиясидики ишчиларниң сани 700 миң адәмгә йәтти. Уларниң бесим қисмини СССРниң ИИХК лагерьлири йенидики ишларға әвәтилгән немис хәлқи тәшкил қилди. У йәрдә улар ишчилар колоннисиға елинди вә жиддий назарәттә болди. 1946-жилниң ахириға қәдәр әмгәк армиясигә 121 459 немис жәлип қилинди.

Хәлиқләрни жирақ тәвәләргә йәр ағдуруш уларни илгири яшиған йәрлиригә қайтиш һоқуқисиз, мәңгүлүк турғуда жүргүзүлди. Тәтқиқатлар мәлумати бойичә Қазақстанға Иккинчи дуния уруши вақтида 900–1 млн 250 миңға, 1954-жилға қәдәр 2 миллионға йеқин адәм мәхсус көчирилди.

Қазақ хәлқи гунасиз тәқипкә учриған хәлиқләрни қандақ қарши алди?

4. Мәжбурий көчирилгән хәлиқләрни ақлаш жәрияни. Сталин вапат болғандин кейин, йәр ағдурулған этносларға мунасивәтлик дөләт сәясити өзгәрди. 1950-жилларниң иккинчи йеримидин башлап ақлаш башланди.

Иҗадийәт билән шуғуллиниңлар

1. Депортацияниң һәрхил саһаларда қандақ из қалдурғинини еniқлап, оюңларни икки мисал арқилиқ хуласиләңлар.

Сәясий саһа	Иҗтимаий саһа	Мәдәний саһа
Хуласә 1. ... 2. ...	Хуласә 1. ... 2. ...	Хуласә 1. ... 2. ...

2. «Қазақстанға йәр ағдурулған хәлиқләрниң тәғдири» дегән мавзуда қисқичә эссе йезиңлар.

Тирәк сөзләр: йәр ағдуруш, «хәлиқ дүшмәнлири», ассимиляция, репатриация, Қазақстан хәлқи Ассамблеяси.

1955–1956-жиллири улардин һоқуқий чәклиниш-ләр елинип ташланди. 1957-жилниң февралида СССР Алий Кеңиши Президиуминиң «Балқар, чечән, ингуш, қалмақ вә қарачай хәлиқлириниң миллий автономиясини әслигә кәлтүрүш тоғрилиқ» Пәрмани қобул қилинди. Бу хәлиқләр өзлириниң тарихий вәтинигә қайтиш **(репатриация)** мүмкинчилигигә егә болди. 1964-жили немислар ақланди. Бирақ уларниң Едил бойида қурулған жумһурийити қайтидин әслигә кәлтүрүлмиди.

Қазақстан территориясигә хәлиқләрни көчириш елимизниң демографиялик әһвалиға қандақ тәсир қилди?

Йәр ағдуруш жиллири Қазақстанниң этникилиқ хусусийити толуқ өзгиришкә учриди, һазир елимиздә 130дин ошуқ этнос вәкиллири яшайду. Қазақ хәлқиниң меһрибанлиғи, парасити вә жуқури мәнивий адәмгәрчилиги муқәддәс Қазақстанға көчирилгән адәмләрниң ядида та бүгүнки күнгичә сақлинип қалған. Йәр ағдуруш жиллиридики пажиәлик вақиәләр тоғрилиқ хатирә вә мәхсус көчирилгәнләргә мунасивәтлик төзүмлүк билдүрүп, меһрибанлиқ көрсәткән қазақ хәлқигә дегән миннәтдарлиғи сүпитидә Қазақстан хәлқи Ассамблеяси ғәмхорлуғида жумһурийәттә Миннәтдарлиқ күни (1-мартта) атап өтүлиду.

Мәҗбурий көчирилгән хәлиқләрдин чиққан қандақ атақлиқ шәхсләрни билисиләр?

1. «Депортацияләнгән хәлиқләргә қазақ хәлқи ишәнчсизлик билән қариди» дегән пикиргә қошуламсиләр? 2. Мәҗбурий йәр ағдуруш планлиқ асаста жүргүзүлдиму? 3. Хәлиқләрни тарихий вәтинидин мәҗбурий йәр ағдурушниң асасида қандақ план моҗут? 4. «Хәлиқләрни арилаштуруш, тарихий вәтинидин жирақлитиш «кеңәш хәлқини» шәкилләндүрүшниң усули болди», – дегән пикиргә мунасивәтлик оюқларни билдүрүңлар. 5. Депортацияниң кам дегәндә 3 узақ муддәтлик ақивәтлирини атаңлар.

Депортация (лат. – қоғлаш) – 1920–1940-жиллардики аммивий тәқипләш вақтида СССРниң бирқатар хәлиқлирини тарихий орунлашқан йәрлиридин қоғлаш. Депортация еғир жинайәтләрниң тәркивигә кириду.
Репатриация – көчирилгәнләрни вәтинигә қайтуруш.
Этнос – хәлиқ, елат, милләт.

Бельгер Герольд Карлович (1934–2015) – язғучи, әдәбият тәнқитчиси, тәржиман. «Алтун даван», «Таш өткүл» намлиқ повесть вә һекайиләр топлимида Қазақстанға көчирилгән немисларниң һаят-турмушини тәсвирләйду.

СССР Хәлиқ Комиссарлири Кеңиши вә ВКП (б) Мәркизий Комитетиниң «Корей хәлқини Жирақ Шәриқ өлкисиниң чегарилиқ наһийилиридин көчириш тоғрилиқ» № 1428—326 сс тохтами

1937-жил 21-август

СССР Хәлиқ Комиссарлири Кеңиши вә ВКП (б) Мәркизий Комитети тохтам қилиду:

1. ВКП (б) Жирақ Шәриқ өлкилик комитетиға, өлкилик иҗраий комитетиға вә Жирақ Шәриқ өлкилик Ички ишлар хәлиқ комиссариати башқармисиға Жирақ Шәриқниң чегарилиқ Посьет, Спасск, Шмаков, Постышев, Бикинск, Вязьма, Хабаров, Суйфун, Киров, Калинин, Лазо, Свобода, Благовещенск, Тамбов, Михайлов, Архары, Сталин вә Блюхер наһийилириниң барлиқ корей хәлқини көчириш һәм уларни Жәнубий Қазақстан вилайитиға, Арал деңизи вә Балқаш наһийисиға һәм Өзбәк ССРға көчириш тәвсийә қилинсун. Көчириш Посьет наһийисидин вә Гродековоға тутушуп ятқан наһийиләрдин башлансун.

2. Көчириш дәрһал башлинип, 1938-жилқи 1-январғичә аяқлашсун.

3. Көчирилишкә киридиған корейларға көчүш вақтида мүлкини, егилик қурал-жабдуқлирини вә мелини елип кетиш рухсәт қилинсун.

4. Көчирилидиғанларға уларниң ташлап кәткән қозғилидиған вә қозғалмас мүлки билән ғоҗайининиң нәрқи төләнсун.

5. Көчирилгән корейлар чәт әлгә өтүш һәққидә хаһиш билдүрсә, тосалғулуқ пәйда қилмай, чегаридин өтүш тәртивини йеникликтиш мүмкинчилиги берилсун.

6. СССР Ички ишлар хәлиқ комиссариати көчиришкә мунасивәтлик корейлар тәрипидин пәйда болуши мүмкин күтүлмигән вақиәләр билән тәртипсизликләргә қарши чариләр көрүлсун.

7. Қазақ вә Өзбәк ССРлириниң Хәлиқ Комиссарлири Кеңиши көчириш тәвәлири билән маканлирини дәрһал еniқлаш вә көчирилгәнләргә һаҗәтлик ярдәм көрситип, уларниң йеңи йәрләрни өзләштүрүшини тәминләйдиған чариләрни көрүш вәзиписи жүкләнсун.

8. СССР Алақә хәлиқ комиссариати корейларни Жирақ Шәриқ өлкисидин Қазақ вә Өзбәк ССРлириға тошушқа бәғишланған вагонларниң дәл вақитта берилишини тәминлисун.

9. ВКП (б) Жирақ Шәриқ өлкилик комитетиға вә Жирақ Шәриқ өлкилик иҗраий комитетиға көчирилишкә ярайдиған егиликләр билән адәмләрниң санини үч күнлүк муддәт ичидә хәвәр қилиш вәзиписи жүкләнсун.

10. Көчирилиш бериши, көчириш наһийилиридин әвәтилидиғанларниң сани, көчирилидиған наһийилиригә келип йәткәнләрниң сани вә чәтәлгә әвәтилгәнләрниң сани тоғрилиқ он күн ичидә телеграф арқилиқ хәвәрлинип турсун.

11. Корейлар көчирилидиған наһийиләрдә чегара күзитини күчәйтиш үчүн чегара әскәрлириниң сани 3 000 адәмгә көпәйтилсун.

12. СССР Ички ишлар хәлиқ комиссариатиға чегаричиларни корейлардин бошиған өй-жайларға орунлаштурушқа рухсәт қилинсун.

СССР Хәлиқ Комиссарлири Кеңишиниң Рәиси (В. Молотов)
ВКП (б) Мәркизий Комитетиниң кативи (И. Сталин)

«Отечественная история» журнали. М., 1992, №6, 142–143-б.

? Корейлар немишкә Қазақстан территориясиға көчирилди?

Тест тапшуруқлири

1. Қазақстанға мәжбурий көчирилгән немисларниң көпчилиги орунлаштурулған тәвәләр:

А) Атырау, Орал, Ақтөбә
Ә) Ақмола, Шималий Қазақстан, Павлодар
Б) Қарағанда, Шәрқий Қазақстан, Қостанай
В) Алмута, Қизилорда
Г) Қарағанда, Қостанай

2. Уруш жиллири Қазақстанға депортацияләнгән қарачайларниң сани:

А) 45,5 миң адәм
Ә) 406 миң адәм
Б) 25 миң адәм
В) 100 миң адәм
Г) 120 миңға йеқин

3. Көчириш тәртиви вә мәжбурий көчирилгән территориядин қачқини үчүн қоллинилған жаза:

А) Әмгәк армияси қатариға әвәтилди
Ә) Өлүм жазасиға кесилди
Б) 20 жилғичә түрмә жазасини өтәш жавапкәрлиги
В) Тарихий вәтинигә қайтиш мүмкинчилигидин айрилди
Г) Барлиқ жаваплар дурус

БӘШИНЧИ БӨЛҮМНИ ТӘКРАРЛАШ-ПИШШИҚДАШ ТАПШУРУҚЛИРИ

1. Жәдвәлни толтуруңлар.

Улуқ Вәтән урушидики жәңчиләрниң қәһриманлиғи

Улуқ Вәтән урушиниң қәһриманлири	Қандақ қәһриманлиқ көрсәтти?

2. Уруш жиллирида илим-пән вә сәнъәтниң қандақ вәзипиләрни атқурғанлиғи һәққидә ейтиңлар.

3. «Қазақстан территориясиғә депортацияләнгән хәлиқләр вә этнослуқ топларниң тәғдиригә мәҗбурий көчириш қандақ тәсир қилди?» мавзусида тәтқиқат ишини жүргүзүңлар.

4. Қәһриман партизанларниң бири тоғрилиқ қисқичә эссе йезиңлар.

5. Уруш жиллири жумһурийитимиз мәйданға қандақ ярдәм қилди? Әмгәкчиләрниң арқа сәптики пидакаранә әмгиги һәққидә өзәңларниң пикриңларни билдүрүңлар, мисал кәлтүрүңлар.

6. Өзәңлар яшайдиған йәрдә Улуқ Вәтән урушиға қатнашқан ветеранлар болса, улар тоғрилиқ әхбарат тәйярлаңлар.

ТӘКЛИП ҚИЛИНИДИҒАН ӘДӘБИЯТЛАР

Академик Қ. И. Сәтбаев: Хәтлири вә әслимилири. – Алмута, 1998.

Академик Қ. И. Сәтбаев вә Қазақстан илми (мақалилар вә очерк, әслимиләр). – Алмута, 1999.

Аққулы С. Әлихан Бөкейхан. Вәсийити. 2 т. – Чимкәнт, 2016.

Алаш һәрикити. – Алмута, 2011.

Алашорда. Һөҗҗәтләр топлими. Топлиғучи Мартыненко Н. – Алмута, 1992.

Алексеенко А. Н. Қазақстан аһалиси. 1920–1990-жиллар. – Алмута, 1993.

Аманжолова Д. Өҗайип заман. Алаш Қазақстан этносәясий тарихида. – Алмута, 2009.

Асылбеков М. Х., Галиев А. Б. Қазақстандики иҗтимаий-демографияликҗәриянлар (1917–1970). – Алмута, 1991.

Аяғанов Б. Кеңәш социализминиң гүллиниш чеки вә ғулиши. Қазақстан полигони. – Алмута, 2000.

Әбдиуақап Қара. Мустафа Шоқай. – Астана, 2012.

Әбенов К. «Марс» операцияси. Өлүм мәйданидики қазақлар. – Алмута, 2010.

Әбсеметов И. Сәкен Сейфуллин. – Астана, 2006.

Бөкейхан Ә. Толуқ талланма әсәрлири. – Астана, 2009.

Вер Н. Кеңәш дөлитиниң тарихи (1922–1991). – Москва, 1992.

Депортация. – Алмута, 2000.

Еримбетова Қ. Қалдурған изи мәңгүлүк. Анна Панкратова. – Астана, 2016.

Жиреншин К. Ә. XIX әсирниң ахири–XX әсирниң бешидики Қазақстанниң сәясий тәрәққий етиши. – Алмута, 1996.

Кемеңгерулы К. Қазақ тарихидин. – Астана, 2015.

Конвест Р. Зулмәтлик жиллар. – Киев, 1995.

Қабылдинов З. Е. Астана тарихи. – Алмута, 2017.

Қазақстандики 1916-жилқи қозғилаң. Материаллар вә хатириләр топлими. – Алмута, 1937.

Қазақстандики Пухралар уруши: вақиәләр жилнамиси. – Алмута, 1974.

Қазақстанға йәр ағдурулған хәлиқләр: тарихий тәғдири. – Алмута, 1998.

Қазақ ССРни индустрияләштүрүш тарихи (1926–1941-жиллар). – Алмута, 1967.

Қазақстан тарихи. – Алмута, 2010, 4-том.

Қазақстан тарихи. Очерклар. – Алмута, 1993.

Қазақстан тарихи: Ақдағлар. – Алмута, 1991.

Қазақ интеллигенциясиниң тарихи. – Астана, 2006.

Қазақстан аһалиси: тарих савақлири вә һазирқи заман. – Алмута, 2017.

Дәһшәтлик 1916-жил. Һөججәтләр вә мәлуматлар топлими. – Алмута, 1998.

1941–1945-жиллардики Улуқ Вәтән уруши вақтидики Қазақстан. – Алмута, 2000.

1917-жилқи рус инқилаплири вақтидики Қазақстан. – Алмута, 1991.

Қозыбаев М. Қ. Тарих вә һазирқи заман. – Алмута, 1991.

Қозыбаев М.Қ. Ф.И. Голощекинниң сәясий портрети. – Алмута, 1998.

Қозыбаев М. Қ., Алдажуманов К.С., Абылхожин Ж.Б. Қазақстандики мәжбурий коллективлаштуруш: хорлуқ вә зорлуқ. – Алмута, 1991.

Қозыбаев И. М. Қазақстандики чоң террор. – Алмута, 2019.

Қойгелдиев М.Қ. Алаш һәрикити. – Алмута, 2017.

Қонаев Д.А. Сталиндин Горбачевқичә. – Алмута, 1994.

Қул-Мухаммед М.А. Алаш әрбаплири сәясий-һоқуқ көзқаришиниң эволюцияси. – Алмута, 1998.

Михайлов В. Улуқ ачарчилиқ. – Астана, 2002.

Назарбаев Н.Ә. Тарих долқунида. – Алмута, 1999.

Нурпейисов К. Қазақстандики кеңәшләрниң шәкиллиниши (1917-жил март – 1918-жил июнь арилиғи). – Алмута, 1987.

Нүсипбеков А.Н. Қазақ йәрлириниң Қазақ АССР тәркивигә бирләштүрүлүши. – Алмута, 1953.

Озғанбай О. Россияниң Дөләтлик Думиси вә Қазақстан (1905–1917). – Алмута, 2000.

Олкотт Брилл Марта. Қазақлар. – АҚШ, 1987.

Омарбеков Т. Ачарчилиқ. – Алмута, 2019.

Омаров Т. 1929–1931-жиллардики хәлиқ қозғилаңлири. – Алмута, 2018.

Оттура Азия вә Қазақстандики 1916-жилқи миллий-азатлиқ қазғилаң: һәрикәткә кәлтүргүчи күчи, бериши, тарихий савиғи. – Алмута, 1997.

Оттура Азиядики 1916-жилқи қозғилаң: Һөججәтләр топлими. – Астана, 2007.

Өскембаев Қ. Әлимхан Ермеков. Инсанни мәшиқләндүрүш. – Қарағанда, 2013.

Покровский С.Н. Қазақстандики интервентлар вә ички контрреволюцияни вәйран қилиш. – Алмута, 1967.

1937–1938-жиллардики Қазақстандики сәясий тәқип. Һөҗҗәтләр топлими.–Алмута, 1998.

1932–1933-жиллардики ачарчилиқниң һәқиқити. – Алмута, 2012.

Райымханова К.Н. Өнъәнивий сәнъәт. – Алмута, 2002.

Роберт Киндлер. Сталин көчмәнлири. Қазақстандики һакимийәт вә ачарчилиқ. – Москва, 2017.

Рысқулов Турар. Үч томлуқ әсәрләр топлими. – Алмута, 1998.

Сафаров Г. Мустәмликичилик инқилап (Түркстан тәҗрибиси). – Алмута, 1996.

Сәрсеке М. Ермуқан Бекмаханов. – Астана, 2010.

Сәдуақасулы С. Үч томлуқ әсәрләр топлими. – Астана, 2013.

Сәкен Сейфуллин. Тар йол, тейилғақ өткүл. – Алмута, 1975.

Снегин Д. Течлиқ орнатқучи. Рейхстагтин чиқти. – Алмута, 1983.

Сталин дәвридики СССР қазақлири. Коллективлаштуруш вә иҗтимаий өзгиришләр (1928–1945-жиллар). – Алмута, 2009.

Сыдықов Е.Б. Шәкәрим. Энциклопедия. – Алмута, 2013.

Шаймерденова М. Д. Қедимий замандин XX әсирниң оттурисиғичә болған Қазақстан тарихи. Дәрислик. – Алмута, 1999, 2000.

Шаймерденова М. Д. Қазақстан тарихи. Дәрислик. – Алмута, 2012, 2015, 2018.

Шаймуханов С. Д. «ҚАРЛАГ». – Қарағанда, 1997.

Шоқай М. Кеңәш һөкүмити қармиғидики Түркстан. – Алмута, 1993.

ИНТЕРНЕТ МӘНБӘЛИРИ, ЭЛЕКТРОНЛУҚ ҚОШУМЧИЛАР

e-history.kz
edu.-e-history.kz
nlrk.kz
archive.president.kz
cga.kz
iie.kz
almatymuseum.kz
nationalmuseum.kz
csmrk.kz
library.kz

МУНДӘРИЖӘ

Киришмә 3

Биринчи бөлүм

XX ӘСИРНИҢ БЕШИДИКИ ҚАЗАҚСТАН

§1–2. Қазақстанның XX әсирниң бешидики иҗтимаий-ихтисадий әһвали 7
§3. Қазақстандики 1916-жилқи миллий-азатлиқ қозғилаң 17
§4–5. Россиядики 1917-жилқи Февраль буржуазиялик-демократик инқилави вә униң Қазақстанға тәккүзгән тәсири 27
§6–7. Алаш һәрикити вә қазақ миллий идеяси 33
§8–9. XX әсирниң бешидики қазақ зиялилириниң көрнәклик вәкиллири ... 43

Иккинчи бөлүм

ҚАЗАҚСТАНДА КЕҢӘШ ҺАКИМИЙЙИТИНИҢ ОРНИШИ

§10–11. Қазақстан пухралиқ қариму-қаршилиқ жиллирида (1918–1920) 55
§12. Қазақстандики миллий автономияләр 64
§13. Қазақ Автономиялик Кеңәш Социалистик Жумһурийитиниң (Қазақ АКСЖ) қурулуши 70
§14–15. «Һәрбий коммунизм» сәяситидин йеңи ихтисадий сәясәткә көчүш 78

Үчинчи бөлүм

ҚАЗАҚСТАН ТОТАЛИТАРЛИҚ СИСТЕМА ДӘВРИДӘ

§16–17. Қазақстандики 1920–1930-жиллардики индустрияләштүрүш 87
§18–19. Қазақстандики коллективлаштуруш 97
§20–21. 1920–1930-жиллардики сәясий тәқипләр 106

Төртинчи бөлүм

КЕҢӘШ ҚАЗАҚСТАНИНИҢ МӘДӘНИЙИТИ: БИЛИМ ВӘ ПӘН, ӘДӘБИЯТ ВӘ СӘНҢӘТ

§22. Ахмет Байтурсынулы – милләт устази 116
§23–24. XX әсирниң 20–30-жиллиридики билим бериш системиси вә илим-пән 122
§25. Академик Қаныш Сәтбаев – атақлиқ алим, жәмийәт әрбаби 128

§26. XX әсирниң 20–30-жиллиридики қазақ әдәбиятиниң тәрәққияти 136
§27–28. XX әсирниң 20–30-жиллиридики қазақ сәнъитиниң тәрәққияти ... 142

Бәшинчи бөлүм

ҚАЗАҚСТАН УЛУҚ ВӘТӘН УРУШИ ЖИЛЛИРИДА (1941–1945)

§29–30. Қазақстанлиқларниң Улуқ Вәтән урушиға қатнишиши 150
§31–32. Қазақстан – мәйдан арсенали..... 160
§33–34. Улуқ Вәтән уруши жиллиридики Қазақстан мәдәнийити..... 172
§35–36. Қазақстан территориясиғә мәҗбурий көчирилгән милләтләр..... 179

Оқуш нәшри

Қабылдинов Зиябек Ермуханоғли
Шаймерденова Меңдиғаным Джамалбекқизи
Куркеев Ержан Маралоғли

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХИ

(XX әсирниң бешидин Иккинчи җаһан уруши аяқлашқичә)

Умумий билим беридиған мәктәпниң 9(8)-синипиға беғишланған дәрислик

Дәрисликни тәйярлашқа қатнашқан алимлар билән тарих пәнинің муәллимлири – *Г. С. Жүгенбаева, М. М. Қозыбаева, Ә. Қ. Шашаев, С. Ә. Асанова, С. Шилдебай, И. Түрсынов, Ж. С. Серкеев, О. Б. Қуанбай, Т. А. Рысқулов, Б. Қ. Смағулов, А. Қайыпбаева*

Методист-муәлли ***Фархат Лебаев***

Тәһрират башлиғи *М. Мәһәмдинов*
Муһәррири *М. Мәһәмдинов*
Бәдиий муһәррир *А. Луқманов*
Техникилиқ муһәррир *А. Абитова*
Компьютерда сәһипилигән *И. Жарболова*

ИБ № 196

Теришкә 15.07.2019 берилди. Нәширгә 06.08.2020 қол қоюлди. Һәҗими 70×90 $^{1}/_{16}$.
Офсетлиқ қәғәз. Һәрип түри «мәктәплик». Офсетлиқ нәшир.
Шәртлик басма тавиғи 14,04 жапсырма. Һесапқа елинидиған басма тавиғи 16,01.
Тиражи 400 данә. Буйрутма №5316.

«Атамұра» корпорацияси» ҖҚШ, 050000, Алмута шәһири, Абылай хан проспекти, 75.

Қазақстан Җумһурийити «Атамұра» корпорацияси» ҖҚШниң Полиграфкомбинати,
050002, Алмута шәһири, М. Мақатаев кочиси, 41.